

TF-S E.S. 1981/2.

AND. W.J.P.M.

1981

2.

**HET ZEEUWSE DEEL VAN HET BISDOM GENT
ONDER HET BESTUUR VAN DE
BISSCHOPPELIJKE COMMISSARIS ANTONIO ANTONUCCI
(1832 - 1841).**

door
W.J.P.M. Brand

**Doctoraalscriptie in de faculteit der Godgeleerdheid
onder begeleiding van prof. dr. J.A. Bornewasser.**

TILBURG, 1981

Bibliothèque
Théologique
Faculté
Tours

TF. S. 1981/2
BRAND. W. J. P. 17.

BIBLIOTHEEK THEOLOGIE

demelaan 9

Tel. 013

•k terug te be

INHOUD

	pag.
INHOUDSOPGAVE,	1.
VOORWOORD.	3.
LIJST VAN AFKORTINGEN.	6.
BRONNEN	
A. Archivalia.	7.
B. Gedrukte bronnen.	9.
LITERATUUR.	11.
HOOFDSTUK I VOORGESCHIEDENIS.	25.
¶ 1. Geografisch, staatkundig en kerkhistorisch overzicht van het Zeeuwse deel van het bisdom Gent tot 1830.	25.
¶ 2. Zeeuws-Vlaanderen en de Belgische opstand (1830-1831).	38.
¶ 3. Regeling van de reorganisatie van het kerkelijk bestuur over het Zeeuwse deel (1831-1833).	41.
HOOFDSTUK II HET KERKELIJK BESTUUR, DE BEMOEIING VAN DE BURGERLIJKE OVERHEID.	47.
¶ 1. Het breder kerkelijk kader.	47.
¶ 2. Het kerkelijk bestuur over het Zeeuwse deel: de bisschoppelijke commissaris en de deken.	56.
¶ 3. De bemoeiing van de burgerlijke overheid.	67.
A. Het heengaan van de Vlaamse priesters naar België.	68.
B. De kwestie van de grensparochies.	71.
C. De handhaving van het keizerlijk decreet van 30 december 1809 betref- fende de kerkfabrieken.	74.
D. Financiële ondersteuning van de kerk door de overheid.	84.
E. De openbare uitoefening van de gods- dienst.	87.

HOOFDSTUK III	HET KERKELIJK LEVEN.	pag. 97.
Ø 1.	De priesters.	97.
	A. Afkomst en vorming	97.
	B. Beroeping en aanstelling.	102.
	C. Levensonderhoud	105.
	D. De verhouding van de priesters onderling. De priesters en hun naaste medewerkers.	107.
	E. Enkele typeringen van priesters.	112.
Ø 2.	De priesters en hun gelovigen.	116.
	A. Algemene beschouwingen.	116.
	B. De toediening van de sacramenten.	119.
	1.) Het doopsel, 2.) Het vormsel, 3.) De eucharistie, 4.) De biecht, 5.) Het H. Oliesel, 6.) Het huwelijk.	
	C. Verdere aspecten van de pastoraal.	135.
	1.) Predikatie en catechese, 2.) Het devotionele leven.	
	D. Enkele aspecten van het zedelijk leven van de gelovigen.	140.
HOOFDSTUK IV	NASPEL EN BESLUIT	147.
BIJLAGE I	Aantal katholieken en communicanten in het Zeeuwse deel in 1835 volgens opgave van de pastoors.	154.
BIJLAGE II	Opgave van het aantal inwoners per gemeente en het aantal katholieken volgens de volks- telling van 1829.	156.
BIJLAGE III	Priesters die in de periode van 1832 tot 1841 werkzaam zijn geweest in het Zeeuwse deel van het bisdom Gent.	158.
NOTEN		164.

VOORWOORD

Studies die het kerkelijk en godsdienstig leven van een beperkt gebied in een afzonderlijke periode tot onderwerp hebben, kunnen bijdragen tot een meer gefundeerde kennis van de kerkgeschiedenis van een bepaald tijdvak. Als detail- of voorstudies leveren zij de bouwstenen voor een algemene beschrijving van de verhouding tussen kerk en samenleving, het functioneren van de zielzorgers, het zedelijk leven van de gelovigen. Zo geven binnen het Nederlandse taalgebied de publicaties van bijvoorbeeld Cloet, Kok, De Raeymaecker ons een inzicht in de invoering van de Trentse hervormingen in enkele delen van de Mechelse kerkprovincie.(1) Ze vullen de kennis aan die ons is aangereikt door de meer algemene literatuur over de na-reformatorische tijd. Met betrekking tot het binnenkerkelijke leven van het katholieke Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw zijn er nog niet veel van dergelijke studies gepubliceerd.

Deze scriptie wil als detailstudie een bijdrage leveren om te voorzien in de lacune van de kennis van het interne kerkelijke leven zij het dan, dat het hier gaat over een zeer beperkte periode in een klein deel van Nederland. Tegelijk wordt geprobeerd op bescheiden wijze mee te werken een leemte te vullen die Van Laarhoven constateerde: "De geschiedenis van de zielzorg, met name van het functioneren van de ambtsdrager, blijft een van de zwakke plekken in de kerkelijke historiografie".(2)

Daarnaast wil deze studie enige onjuistheden weerleggen die in "In vrijheid herboren" en in "Katholieke Herleving" vermeld staan met betrekking tot het gebied dat wij bestuderen. Rogier schrijft: "Vcoral Zeeuwsch-Vlaanderen, dat deels tot Gent, deels tot Brugge behoorde, is eeuwenlang door de betrokken bisschoppen zozeer verwaarloosd, dat men zich eigenlijk over het standhouden van het katholicisme aldaar moet verbazen".(3) "Het Zeeuws-Vlaamse deel van het bisdom (Breda) eeuwenlang wel een der meest verwaarloosde gebieden geweest, was na allerlei lotswisselingen in 1841 onder Van Hooydonks bestuur gebracht. Hier was van de instellingen van de oude hiërarchie vrijwel niets meer in wezen. Zo betekende ook voor dit deel van het nieuwe bisdom in het jaar 1853 een radicale verandering, met name de definitieve indeling in parochies, tot dusver maar ten dele in beginsel aanwezig".(4)

Van verwaarlozing was echter geenszins sprake en het gebied kende als een van de weinige gebieden in Nederland een duidelijke kerkelijk juridische organisatie op grond van het concordaat van 1801. Reeds eerder heeft de studie van Kok het tegendeel willer bewijzen van de opmerking van Rogier: "Van een rechtstreekse bemoeiing van de bisschoppen (van Gent) met het district Hulst blijkt niet veel". Gebrek aan voorstudies hebben tot deze beweringen geleid. (5)

We willen in deze verhandeling het kerkelijk leven beschrijven van het Zeeuwse deel van het bisdom Gent vanaf de overdracht van het feitelijk bestuur over deze streek in de handen van de bisschoppelijke commissaris Antonucci (1832) tot aan de samenvoeging van dit deel bij het vicariaat van Breda (1841). Als aanloop tot deze jaren hebben we gemeend een voorgeschiedenis te moeten geven, omdat deze periode anders niet duidelijk in haar staatkundige en kerkhistorische context begrepen kan worden. Aandacht zal verder worden besteed aan het kerkelijk bestuur en de bemoeiingen van de burgerlijke overheid in kerkelijke zaken. In het derde hoofdstuk geven we een beschouwing over het interne kerkelijke leven. We gaan na welk type priesters er was, waar deze priesters vandaan kwamen en hoe ze hebben gewerkt. We besluiten met het naar voren halen van enkele aspecten van het zedelijk leven van de gelovigen. In dit hoofdstuk komen verschillende moraaltheologische kwesties en kerkjuridische problemen aan de orde. In een afsluitend hoofdstuk geven we een overzicht van de overwegingen die hebben geleid tot de samenvoeging van het Zeeuwse deel bij het vicariaat van Breda.

De voornaamste bron, vooral met betrekking op het derde hoofdstuk, vormt de omvangrijke, meest in het latijn gevoerde correspondentie tussen de bisschoppelijke commissaris en de priesters van het Zeeuwse deel. Sinds 1921 berust deze briefwisseling in het archief van het bisdom Breda. Daarnaast werd het archief van het Departement van de R.K. Eredienst geraadpleegd dat zich bevindt in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, alsmede het archief van het bisdom Gent en het archief van het vicariaat en het bisdom Breda. Omdat het onderzoek te veel tijd zou vergen, werden slechts enkele parochie-archieven doorzocht. In het parochiearchief van Graauw troffen we de herderlijke brieven van Antonucci aan. Het archief van het Vaticaan werd niet geraadpleegd.

Afschriften van een tweetal documenten uit het archief van de Propaganda Fide werden ons toegestuurd. Dekenale visitatie-verslagen ontbreken of zijn althans onvindbaar gebleken. Wellicht bevinden deze zich in de Vaticaanse archieven. Uit deze verslagen zouden we een samenvattend beeld hebben kunnen zien van het reilen en zeilen van de parochies. De genoemde briefwisseling bevat echter genoeg gegevens om inzicht te krijgen in de werkzaamheden van de zielzorgers en het leven van de parochianen.

Een overzicht van het aantal katholieken en communicanten, zoals dit door de deken is meegedeeld in 1835, is te vinden in bijlage I. Daarnaast zijn de gegevens bijgevoegd van de volkstelling van 1829. Daar de variëteit van priesters in deze jaren kenmerkend was voor het Zeeuwse deel, is als derde bijlage tevens een lijst van priesters toegevoegd, die tussen 1832 en 1841 werkzaam zijn geweest.

Tenslotte resten ons nog woorden van dank aan degenen die hebben geholpen bij het tot stand komen van deze scriptie. In het bijzonder aan prof. Bornewasser die deze scriptie heeft begeleid. Onze dank gaat ook uit naar mevr. S. van den Boom-Colmbijn, die het type-werk heeft verzorgd en ing. K.J.J. Brand, die de kaart van Zeeuws-Vlaanderen en overig Zeeland rond 1830 heeft vervaardigd.

LIJST VAN AFKORTINGEN

Voor de archieven:

- A.B.B. Archief van het bisdom Breda.
- A.R.A. Algemeen Rijksarchief Den Haag.
- B.A.G. Bisdomarchief van Gent.
- P.A. parochie archief.

Voor de literatuur:

- A.A.U., Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht. (Utrecht)
- A.G.K.K.N., Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland.
- A.G.N., Algemene Geschiedenis der Nederlander, onder redactie van J.A. Van Houtte e.a., 12 delen, Zeist 1949-1958.
- B.B., Bossche Bijdragen. ('s Hertogenbosch)
- B.G.B.H., Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem, ook genoemd Haarlemsche Bijdragen. (Haarlem)
- B.G.N., Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden.
- N.N.B.W., Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek.
- P.S.H.A.L., Publications de la Société Historique et Archeologique dans le Limbourg. (Maastricht)
- R.H.E., Revue d'Histoire Ecclesiastique, (Leuven).

I BRONNEN

A. ARCHIVALIA

1.) Openbare Archieven:

Algemeen Rijksarchief Den Haag.

- Archief van het Departement van R.K. Eredienst.

a.) Gewoon archief:

inv. nr. 1211-1220: mutatiestaten van de
r.k. geestelijken in het Zeeuwse deel van
het bisdom Gent, 1831-1841.

b.) Geheim archief:

inv. nr. 1181-1187: de dossiers: 83, 84, 106, 111,
126^b, 141, 155, 156, 160, 163, 179, 185.

2.) Kerkelijke archieven:

a.) Archief van de Propaganda Fide te Rome.

-Fonds: Lettere e Decreti, afschriften van de
brieven aan Van de Velde en Antonucci d.d. 25
augustus 1832, overgenomen uit het brievenboek
vol. 313 (182) fol. 760-762, 769. Deze afschriften
zijn afkomstig van P. Polman o.f.m..

b.) Archief van het bisdom Gent:

-Acta episcoporum,
deel X, 1826-1835.
deel XI, 1836-1856.

-Administratie van de bisschoppen

episcopaat J. Van de Velde (1829-1838):
XX (lias a-e).

episcopaat L. Delebecque (1838-1864):
XXI (lias a-k).

c.) Archief van het bisdom Breda:

1.) Archief van het vicariaat en het bisdom.

-Acta vicariatus,
deel A, (1794) 1803-1845.

-I, doos 2: stukken betreffende de grenswijzi-
ging van het vicariaat en van de
jurisdictiescheiding van België en
Luxemburg, alsmede van de zielzorg
in Zeeuws-Vlaanderen, 1832-1841.

I, doos 12: Correspondentie met de bisschoppen
van Gent.

I, doos 120: Stukken betreffende de overname
van de jurisdictie in Zeeuws-
Vlaanderen, 1841-1843.

I, doos 126 en 127: Stukken betreffende de be-
zoldiging van Belgische
geestelijken in verband met
de grenszielzorg, 1833-1861.

- I, doos 129: Stukken betreffende het recht op het luiden van klokken in Zeeuws-Vlaanderen, 1840-1843.
- I, doos 147: Stukken betreffende het recht op het luiden van klokken in Zeeuws-Vlaanderen alsmede van het houden van lijkstaties, 1840-1843.
- I, doos 150: Stukken betreffende het processieverbod, 1821-1962.
- I, dozen 201-318, Stukken betreffende de parochies na 1841.

2.) Gedeponeerde archieven.

- a.) -Stukken betreffende het Zeeuwse deel van het bisdom Gent onder het bestuur van de bisschoppelijke commissaris Antonio Antonucci, 1832-1841.
(afkomstig uit het archief van de vice-superior)
 - III, doos 29: Algemeen gedeelte.
 - III, doos 30: De omslagen van de stukken betreffende de parochies van A. tot H.
 - III, doos 31, De omslagen van de stukken betreffende de parochies van H. tot L.
 - III, doos 32, De omslagen van de stukken betreffende de parochies van L. tot Z.
- b.) -Stukken betreffende de parochies van de Zeeuwse eilanden. (afkomstig uit het archief van het bisdom Haarlem).
 - III, doos 148: Stukken betreffende de parochie Vlissingen, 1808-1841.

d.) Parochiearchieven:

- Parochiearchief Hulst.
 - Stukken betreffende de parochie.
 - Stukken betreffende het dekenaat.
- Parochie Graauw en Langendam.
- Parochie Hontenisse.

B. GEDRUKTE STUKKEN

1.) Bronnenpublicaties:

Acta et Statuta illustrissimi ac Reverendissimi Joanni Francisci Van de Velde XX Episcopi Gandavensis, 1829-1838, Gent z.j.

Collectio epistolarum pastoralium decretorum aliorumque documentorum quae pro regimine vicariatus Bredani publicata fuerunt a die 22 Martii 1803 ad diem 3 Martii 1853, 1, St. Michelsgestel 1901.

Denzinger, H., Bannwart, C. Umberg, J.B. (ed.) Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum, Freiburg 1922 ¹⁴.

Colenbrander, H.T., (ed.) Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795-1840, X, Regeering van Willem I, 1830-1840, 2, 's Gravenhage 1919 (R.G.P. 42).

Groot Placcaetboek, 6, 's Gravenhage 1746, 7, 's Gravenhage 1770.

Ram de P.F.X., Nova et absoluta collectio synodorum episcopatus Gandavensis, Mechelen 1839.

Recueil des mandements, lettres pastorales, instructions et autres documents, publiés par S.G. Louis-Joseph Delebecque, évêque de Gand, I, (1838-1850), Gent z.j.

Statuta Dioecesis Gandavensis edita ab illustrissimo ac reverendissimo Domino Ludovico-Josepho anno 1847, Gent 1854².

2.) Eigentijdse uitgaven:

a.) Tijdschriften:

Almanach du clergé Catholique Romain des Pays Bas pour l'an 1829, 7, Brussel 1829.

Catholijke Nederlandsche Stemmen voor Godsdienst, Staat, Geschiedenis en Letterkunde, 1-7, (1835-1841).

Godsdienstig, geschied- en letterkundig tijdschrift voor Roomsche Katholijken, 1, (1838).

De Godsdienstvriend, Tijdschrift voor Roomsche-Katholijken, (1831-1841), delen 27-47.

Handboekje voor de zaken der Roomsche katholieke eeredienst,
1 t/m 5 (1846-1851), 11, (1856), 17, (1864), 29, (1876),
30, (1877).

Roomsche-Katholiek Jaarboek voor het Koninkrijk der Nederlanden,
1-8 (1835-1843).

b.) Publicaties:

Aa van der, A.J., Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden,
Gorinchem 1839-1849.

Handboek der Kerk-Fabrieken behelzende het Keyzerlyk Besluit van
30 On December 1809, Gent 1850².

Hooydonk van, J., Onderrigt over de Bediening van het
H. Sacrament des Doopsels, Breda 1834.

Kanter de J., Ab Utrechts Dresselhuis, J., De provincie Zeeland,
Middelburg 1824.

3.) Overige gedrukte bronnen:

Catechismus ofte Christelyke leeringe, gedeyld in vyf deelen ende
een en veertig lessen voor de Katholyke Jongheyd van het Ards-
Bisdom en alle de andere Bisdommen der Provincie van Mechelen,
Gent 1786.

Dens, P., Theologia ad usum seminariorum et sacrae Theologiae
alumnorum, 7 delen, Mechelen 1819⁸.

Pauwels, J., Tractatus theologicus de casibus reservatis in dioece-
sibus Antverpiensi, Buscoducenci, Cameracenci, Coloniensi, Ganda-
vensi, Leodiensi, Mechliniensi, Namurcensi, Ruraemundensi, accedit
Tractatus alter de Labaismo cum decretis ad idem pertinentibus,
Lovanii 1770.

Tirion, J. (ed.) Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, II,
Amsterdam 1751.

II. LITERATUUR

- Abbink, G.A.M., De kerk ten tijde van het vorstelijk absolutisme en de Verlichting. (17e en 18e eeuw).
Nijmegen-Utrecht, 1965. Handboek van de kerkgeschiedenis IV, 5e druk.
- Abbink, G.A.M., De priester binnen de eigen evolutie van de kerk in Nederland, in: Tijdschrift voor theologie, 5, (1965), p. 237-258.
- Adriaanse, J., Van schuurkerk tot parochiekerk, bijzonderheden betreffende de kerkelijke geschiedenis van Lamzwaarde gedurende de twee laatste eeuwen, Lamzwaarde 1909.
- Alberigo, G., Een nieuwe kijk op het concilie van Trente bij gelegenheid van zijn vierde eeuwherdenking, in: Concilium, 1 (1965), 7, p. 70-89.
- Albers, P., Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden, 2 delen, Nijmegen 1903-1904.
- Allard, H.J., Antonius van Gils en de kerkelijke gebeurtenissen van zijn tijd, 's Hertogenbosch 1875.
- Annaert, F.J., Stekene en zijn kerk, Gent 1898.
- Arnold, F.X., Grundsätzliches und Geschichtliches zur Theologie der Seelsorge; das Prinzip des Gott-Menschlichen, Freiburg 1949.
- Art, J., Meerbeke-Waas: Een typegeval van plattelandsontkerkelijking?, in: Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, nieuwe reeks, 24 (1975), p. 93-115.
- Art, J., Kerkelijke structuur en Pastorale werking in het bisdom Gent tussen 1830 en 1914, in: Standen en Landen, 71 (1977).
- Art, J., Herders en parochianen, kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914, in: Verhandelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, 14 (1979), p. 33-223.

- Aubert, R., Die ekklesiologische Geographie im 19. Jahrhundert, in: *Sentire Ecclesiam*, Freiburg 1961, p. 430-473.
- Aubert, R., De godsdienstvrijheid: van "Mirari Vos" tot de 'Syllabus', in: *Concilium*, 1 (1965), 7, p. 90-105.
- Beekman, A.A., Nederlandsch of Belgisch? Beknopt overzicht van de staatkundige geschiedenis van de Westerschelde - Zeeuwsch-Vlaanderen en Limburg, 's Gravenhage 1919.
- Beekman, A.A., Geschiedkundige atlas van Nederland, de kerkelijke indeeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart, III, het bisdom Doornik, 's Gravenhage 1923.
- Beekman A.A., en Hensen A.H.L., Geschiedkundige atlas van Nederland, de nieuwe bisdommen in de Noordelijke Nederlanden, 1559-1561, 's Gravenhage 1922.
- Bertier de G. de Sauvigny., Geschiedenis van de kerk, VIII, de kerk in het tijdperk van de restauratie (1801-1848), Hilversum-Antwerpen 1965.
- Bongenaar, G.J.G., De geschiedenis van Hengstdijk, z.p. 1959
- Bongenaar, G.J.G., De geschiedenis van de parochie Stoppeldijk, z.p. 1959.
- Bongenaar, G.J.G., De geschiedenis van Ossenisse, Kloosterzande 1962.
- Bongenaar, G.J.G., De geschiedenis van Boschkapelle (1695-1925), z.p.z.j. (1975).
- Bornewasser, J.A., In 1845 een Nederlandse Ronge ? Vervlogen illusie en denkbeeldig gevaar, in: *Voor Rogier*, Hilversum-Antwerpen 1964, p.223-239.
- Bornewasser, J.A., Het Credo geen reden van Twist, ter verklaring van een koninklijk falen (1826-1829), in: *A.G.K.K.N.*, 19 (1977), p. 234-287.

- Bornewasser, J.A., Negentiende-eeuwse interpretaties van "emancipatie" als begrip en beweging, in: documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de Negentiende eeuw, 5 (1979), p. 56-60.
- Bornewasser, J.A., Die Aufklärung und die Katholiken in den Nördlichen Niederlanden 1780-1830, in: A.G.K.K.N., 21 (1979), p.304-318.
- Brakkee, C.F.J., De Theologische Hogeschool van Huisseling omstreeks 1799 tot 1824, in: A.G.K.K.N.,15 (1973) p. 1-55.
- Brand, K.J.J., Bijdrage tot de historische geografie van Oost-Zeeuws-Vlaanderen, in: Jaarboek van de Oudheidkundige kring "De Vier Ambachten" te Hulst, 1970/1971, p. 32-72.
- Brand, P.J., De geschiedenis van Hulst, Hulst 1972.
- Broeckeaert, P.F., Predikatie en arbeidersprobleem, onderzoek naar de sociale opvattingen van de seculiere en reguliere clerus in Vlaanderen (1800-1914), Mechelen 1963.
- Brom, G., Cornelis Broere en de katholieke emancipatie, Utrecht-Antwerpen 1955.
- Bukkens, Ch.J.A., Kerkgeschiedenis van Sluis, in: Jaarboek van de heemkundige kring West-Zeeuws-Vlaanderen, 1963/1964, p. 108-129.
- Claeys Bouúaert, F., La Diocèse et le Séminaire de Gand pendant les dernières années de la domination Française (1811-1814), Gent 1913.
- Cloet, M., Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw, Tielt van 1609 tot 1700, Leuven 1968.
- Cornelis, J.Ch., De geschiedenis van de katholieke kerk te IJzendijke, z.p. 1941.
- Cornelis, J.Ch., Kerk en parochie van den H. Eligius te Hoofdplaat, Terneuzen 1945.
- Cornelis, J.Ch., IJzendijke oud en nieuw, Oostburg z.j. (1971)

- Cornelissen, J.D.M., De Gentsche en Brugsche bisschoppen over het catholicisme in Zeeuwsch-Vlaanderen gedurende de 17e en 18e eeuw, in: Archief, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap (1930), p. 119-140.
- Delumeau, J., Le catholicisme entre Luther et Voltaire, Paris 1971.
- Dieleman, P., De herkomst van de bevolking van het land van Axel, in: Jaarboek van de Oudheidkundige kring "De Vier Ambachten" te Hulst, 1958/1959, p. 80-135.
- Dierickx, M., De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Philips II, 1559-1570, Antwerpen-Utrecht 1950.
- Empel van M., Pieters, H., Zeeland door de eeuwen heen, 2 delen, (herdruk) Arnhem-Vlissingen 1974.
- Everaard, J.A., Kerkelijke geschiedenis van Sint Jansteen, z.p. 1942.
- Frenken, A.M., Van Alphen en de rijksbezoldiging der geestelijkheid, in: B.B., 20 (1950/1951) p. 218-266.
- Frenken, A.M., Van Alphen en het Bossche seminarie, in B.B., 22 (1953/1954), p. 228-261.
- Frenken, A.M., Van Alphen's Herderlijke brieven, in: B.B., 24 (1958/1959), p. 244-263.
- Frenken, A.M., Om de kerkelijke jurisdictie in het Graafschap Megen en het land van Ravenstein, in: A.G.K.K.N., 7, (1965), p. 191-257.
- Fruin, R., De provincie Zeeland en hare rechterlijke indeeling vóór 1795, Middelburg 1933.
- Fruytier, A., Uit het rijke verleden van Hontenisse, haar hof te Zande en omliggende plaatsen, bijdragen tot de geschiedenis van Oost-Zeeuwsch-Vlaanderen, Hontenisse 1950.

- Gasman, M.J., Toelagenkwestie onder Willem I, in: A.A.U, 71 (1952), p. 47-84.
- Gerard, J., Le catholicisme Belge au XIXe siècle, in: Revue générale Belge, 11 (1974) p.53-64.
- Gerretson, C., Willem I en de katholieken, in: Verzamelde werken, II, Baarn 1974, p.359-364.
- Geyl, P., Geschiedenis van de Nederlandse stam, VI (1792-1798), Amsterdam-Antwerpen 1962.
- Gijzen, J.M., Joannes Augustinus Paredis (1795-1886), bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd, Assen 1968.
- Gorris, G., J.G. Le Sage Ten Broek en de eerste faze van de emancipatie der katholieken, 2 delen, Amsterdam 1947-1949.
- Grooten, J., Inventaris van de archieven der classis Walcheren, in: Kerkelijke archieven, 10 (1978), p. 7-41.
- Häring, B., De wet van Christus, een katholieke moraaltheologie voor priesters en leken, 2 delen, Utrecht-Antwerpen 1961.
- Heeren, J., De eerste kruiswegstaties in onze Brabantse kerken, in Brabants Heem, 1 (1949)p.19,20.
- Hensen, A.H.L., zie Beekman A.A.,
- Heskes, P.J.M., De filosofie van Cornelis Broere in verband met de wijsgerige stelsels van zijn tijd, in: B.G.B.H., 63 (1953), p.5-235.
- Heyden van der, M.J.M., De dageraad van de emancipatie der katholieken, Nijmegen 1947.
- Hildebrand, c.f.m. cap., Kapucijnen te Sluis en IJzendijke (1703-1724), in: Franciscaansch Leven, 18 (1935), p.16-84.
- Hocedez, E., Histoire de la Theologie du XIXe siècle, 3 delen, Bruxelles-Paris, 1948-1952.
- Hoffman, E.R.M., Noord-Brabant en de opstand van 1830, Tilburg 1974.

- Hullu de , J., De stichting der Roomsch-katholieke parochieën te Sluis en IJzendijke in de 18e eeuw, in: Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis, n.s. 12 (1916), p. 35-62.
- Hullu de, J., (ed.) Kort verhaal van de krijgsbedrijven in Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen in de jaren 1830 en 1831, in: Archief, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap (1936), p.107-130.
- Jedin, H., Das Leitbild des Priesters nach dem Tridentinum und dem Vaticanum II, in: Theologie und Glaube, 6 (1970), p. 102-124.
- Jedin, H., (ed.) Handbuch der Kirchen Geschichte, VI, Die Kirche zwischen Revolution und Restauration, Freiburg, Basel, Wien 1971.
- Jong de D., Grenskapellen voor de katholieke inwoners der Generaliteitslanden, Tilburg 1962.
- Jong de, Kard. J. Handboek der kerkgeschiedenis, IV, (herzien en verbeterd door R.R. Post), de nieuwste tijd (1789-1949), Utrecht-Antwerpen 1949⁴.
- Jong de, O., Nederlandse kerkgeschiedenis, Nijkerk 1972.
- Kleyntjens, J., Aangroei van het apostolisch vicariaat van Breda, 1830-1842, als voorbereiding van het latere bisdom, in: Historisch Tijdschrift, 7(1928), p.305-312 .
- Kleyntjens, J., Het nieuwe reglement van de kerkfabrieken, 1841, in: B.B., 14 (1935/1936), p. 44-55.
- Kleyntjens, J., De vereeniging der Noord-Brabantsche vicariaten in 1840, in B.B., 12 (1933-1934) p.80-100.
- Kleyntjens, J., De strijd om de opheffing van het departement van R.K. Eeredienst, in: B.G.B.H., 55 (1938), p. 246-322., 56 (1939), p. 1-52.
- Kleyntjens, J., De jurisdictie van Mgr. van Wyckerslooth in de Hollandsche Missie, in B.G.B.H., 54 (1937), p. 318-321.

- Klomps, H., Ehemoral und Jansenismus, ein Beitrag zur Ueberwindung des sexualethischen Rigorismus, Köln 1964.
- Kok, Th., Dekenaat in de steigers, kerkelijk opbouwwerk in het Gentse dekenaat Hulst, 1596-1648, Tilburg 1971.
- Kok de, J.A., Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie, numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden, 1580-1880, Assen 1964.
- Kok, de J.A., Drie eeuwen Westeuropese kerkgeschiedenis, een inleiding; 1680 tot heden, Hilversum 1979.
- Kossmann, E.H., De lage landen, 1780-1940, anderhalve eeuw Nederland en België, Amsterdam-Brussel 1976.
- Krüger, J.B., Kerkelijke geschiedenis van het bisdom van Breda, IV, Bergen op Zoom z.j.
- Laarhoven van, J., Een geschiedenis van de biechtvader, in: Tijdschrift voor Theologie, 7 (1967), p.375-422.
- Laarhoven van, J., De kerk van 1770-1970, Nijmegen 1974.
Handboek van de kerkgeschiedenis V.
- Laarhoven van, J., Nederlandse kerkboeken in de negentiende eeuw, notities voor een catalogoog De Graaf, in: A.G.K.K.N., 20 (1978), p. 14-30.
- Lamberts, E., Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857), bijdrage tot de studie van het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme, Leuven 1972.
- Lammerts, M.D., Inventaris van de archieven der districtscommissarissen in Zeeland, 1814-1850, inleiding, z.p.z.j.
- Lauret, A.M., Per imperatief mandaat, bijdrage tot de geschiedenis van onderwijs en opvoeding door katholieken in Nederland in het bijzonder door de Tilburgse zusters van Liefde, Tilburg 1967.

- Lavaut, J.B., Quelques sceaux du diocèse de Gand, in: Messagier des sciences Historiques ou Archives des arts et de la Bibliographie de la Belgique, (1877), p. 129-130.
- Leeuwen van B., Het gemengde huwelijk, pastoraal-sociografisch onderzoek naar de huwelijken van katholieken met niet katholieken in Nederland, Assen 1959.
- Lepper de, J.L.M., De voorgeschiedenis van het seminarie Ypelaar, Tilburg 1950.
- Loeff, J.A. e.a. (ed.) Het Katholiek Nederland, 1813-1913, een blijde herinnering aan het eerste eeuwfeest onzer nationale onafhankelijkheid, 2 delen, Nijmegen 1913.
- Loos van der, J.C., Aartspriester Gerrit van Nooy, in: A.A.U., 39 (1913), p. 1-166.
- Loos van der, G.C. Toelagen van regerings- en provinciewege verleend aan verschillende statien in de Hollandsche Zending, in: A.A.U., 43 (1917) p. 50-61.
- Loos van der, J.C., Antonio Antonucci als vice-superior en aartspriester van Holland en Zeeland en Westfriesland, in B.G.B.H., 41 (1923), p.58-205.
- Loos van der, J.C., Geschiedenis van het seminarie Warmond tot 1853, in: B.G.B.H., 48 (1932), p. 1-622.
- Loos van der, J.C., Antonius van Gils in betrekking tot de Noord-Nederlandsche Missie, in B.B., 12 (1933/1934) p. 353-373.
- Loos van der, J.C., De opleiding der geestelijkheid in de Noord-Nederlandsche Missie sinds het concilie van Trente, in: B.G.B.H., 60 (1948) p. 1-113.
- Loos van der, J.C., Vaderlandsche kerkgeschiedenis, V, Amsterdam 1953.
- Manning, A.F., De betekenis van C.R.A. van Bommel voor de Noordelijke Nederlanden, Utrecht-Antwerpen 1956.

- Manning, A.F., De permanente commissie uit de raad van state voor de zaken van de R.K. Eredienst (1827-1830), in: A.G.K.K.N., 1, (1959), p. 109-127.
- Meyer, G.A., Chronologische lijst der nuntii en internuntii te Keulen, Brussel en 's Gravenhage, in: A.A.U., 43 (1917), p. 5-12.
- Moere Vander, P.J., De jonge leviten van het seminarie van Gent te Wezel, te Parijs enz., Brussel 1856.
- Muller, S.Hzn., Geschiedkundige atlas van Nederland, de kerkelijke indeeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart, I, het bisdom Utrecht, 's Gravenhage 1921.
- Munier, W.A.J., Het groot seminarie van Roermond in de Franse tijd, in: A.G.K.K.N., 5 (1963) p. 320-342.
- Munier, W.A.J., De reorganisatie van het kerkelijk bestuur in de regeringsgetrouwe gebieden in het Zuidelijk deel van het Verenigd Koninkrijk tijdens de eerste jaren van de Belgische opstand, in: A.G.K.K.N., 9 (1967), p. 259-321.
- Munier, W.A.J., Een tweetal documenten over het bestuur van mgr. Den Dubbelden in Maastricht en Luiksgestel (1834-1840) en de eerste relatio status van mgr. Paredis over het apostolisch vicariaat Limburg (1842), in: P.S.H.A.L., 102 (1966), p.165-214.
- Munier, W.A.J., De reorganisatie van het kerkelijk bestuur in het Zuidelijk gedeelte van het koninkrijk der Nederlanden na de definitieve afscheiding van België, in: P.S.H.A.L., 112 (1976), p. 135-250.

- Munier, W.A.J., Beschouwingen rond de aanstelling en beëdiging van de eerste kantonpriesters in het bisdom Luik na de afsluiting van het concordaat van 1801 in het bijzonder in het departement van de Nedermaas, in: P.S.H.A.L., 115 (1979), p. 409-473.
- Peer van, A., Het katholiek reveil en de katholieke maatschappij, in: Historisch Tijdschrift, 20 (1941), p. 20-25.
- Plöchl, W., Geschichte des Kirchenrechts, III, IV, V, das katholische Kirchenrecht der Neuzeit, Wien 1966-1970.
- Plongeron, B., Archetype en herhalingen van de christenheid 1770 en 1830, in: Concilium, 7 (1971) p. 78-92.
- Polman, P., De reizen van de Brusselse nuntius Ignazio Busca door de Hollandse Zending (1778, 1780, 1783), in: A.G.K.K.N., 4 (1962), p. 56-74.
- Polman, P., Katholiek Nederland in de 18e eeuw, 3 delen, Hilversum 1968.
- Popot, J., Azam, A., La paroisse, Dieu a tissé la Toile, Paris 1965.
- Preneel, L., Priesters in het concordatair bisdom Gent (1802-1813), toestand in de Kortrijkse dekenaten, in: Verslagen en mededelingen van de Leiegouw, vereniging voor de studie van de lokale geschiedenis, taal en folklore in het Kortrijkse, 4 (1962), p. 205-230.
- Preneel, L., Bonaparte, le concordat et les nouveaux Diocèses en Belgique, in: R.H.E., 57 (1962), p. 871-900.
- Preneel, L., Het geloofsleven in de "beloken tijd" (1797-1802), in: cahier 54, bijdragen interuniversitair centrum voor hedendaagse geschiedenis (1968).

- Raeymaecker de, K., Het godsdienstig leven in de landdekenij Antwerpen (1610-1650), Leuven 1977.
- Ribberink, A.E.M., De aartspriester Cramer en de strijd om de kerk (1809-1814), in: A.G.K.K.N., 4 (1962), p. 231-256.
- Ribberink, A.E.M., Crisis in 1817, in: A.G.K.K.N., 8 (1966), p. 98-110.
- Ribberink, A.E.M., Van Ghert; achtergrond van een falen, in: A.G.K.K.N., 10 (1968), p. 329-342.
- Rogier, L.J., De aartspriesterschappen van de Hollandsche Zending, in: A.A.U., 62 (1938), p. 129-161.
- Rogier, L.J., Seminarie, in: De katholieke encyclopedie, XXI (1938), p. 449-451.
- Rogier, L.J., Hollandsche Zending, in: De katholieke encyclopedie, XIII (1938), p. 450-455.
- Rogier L.J., Geschiedenis van het katholicisme in Noord Nederland in de 16e en 17e eeuw, 2 delen, Amsterdam 1947.
- Rogier, L.J., De kerk in de Negentiende eeuw, in: Beschouwing en onderzoek, Utrecht 1954, p. 277-311.
- Rogier L.J., en Rooy de, N., In Vrijheid Herboren, katholiek Nederland, 1853-1953, 's Gravenhage 1953.
- Rogier, L.J., Katholieke Herleving, geschiedenis van het katholiek Nederland sinds 1853, 's Gravenhage 1956.
- Rogier, L.J., Het tijdschrift "Katholikon" 1827-1830, in: Mededelingen der koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, afd. letterkunde, nieuwe reeks, 20, no. 12 (1957)
- Rogier, L.J., Herdenken en herzien, verzamelde opstellen, Bilthoven 1974.

- Rombauts, W., Jaarlijkse biecht en paascommunie, de evolutie der normen en het toezicht van de clerus van België van 1835-1927, in: Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis, 3 (1972), p. 85-118.
- Rottier, H., Toegepast regionalisme in het departement van de Schelde, Zeeuws-Vlaanderen tijdens de Franse bezetting, 1795-1813, in: Jaarboek van de oudheidkundige kring "De Vier Ambachten" te Hulst, 1970/1971, p. 16-31.
- Rottier, H., Stedelijke structuren in historisch perspectief, in: Jaarboek van de oudheidkundige kring "De Vier Ambachten" te Hulst, 1972/1973, p. 17-92.
- Saal, C.D., De religiographische structuur van West Zeeuwsch-Vlaanderen, in: Sociologisch bulletin, 1 (1947), p. 39-51.
- Sande van der - Meys, M., Het nieuwe apostolisch vicariaat Breda en de ijdele hoop op eigen bisschoppen in de Bataafse republiek, in: Mededelingen van het Nederlands historisch instituut te Rome, 35 (1971), p. 196-262.
- Schillebeeckx, E., Het huwelijk, aardse werkelijkheid en heilsmysterie, I, Bilthoven 1962.
- Schmitz, Y., Willem I koning van Noord en Zuid, Hasselt 1966.
- Schreuder, O., Priesterbeelden, in: Tijdschrift voor theologie, 5 (1965), p. 259-271.
- Smeets, R.G.R., Aartspriester Gerrit van Nooy, in: A.A.U., 39 (1913), p. 1-165.
- Smeets, R.G.R., Het seminarie 's Heerenberg, in: A.A.U., 47 (1922), p. 1-126.
- Smet de, J., Het bisdom Gent onder Napoleon I, in: Collationes Brugenses et Gandavenses, 1 (1955), p. 87-93, 240-246.

- Smits, A.J.A., De scheuring van het verenigd koninkrijk en de houding van het Vlaamse land in 1830, Brugge 1950.
- Smits, A.J.A., Zeeuwsch-Vlaanderen en de woelingen van 1830, in: Zeeuws tijdschrift, 10 (1960), p. 117-133, 152-180.
- Steigenga - Kouwe, S.E., Zeeuws-Vlaanderen, uitgave van het instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandse volk, Leiden 1948.
- Steigenga - Kouwe, S.E., Zeeuws-Vlaanderen, (proefschrift) 's Gravenhage 1950.
- Terlinden, Ch., Guillaume Ier, roi des Pays Bas et l'église catholique en Belgique (1814-1830), 2 delen, Bruxelles 1906.
- Thurlings, J.M.G., De wankеле zuil, Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme, Nijmegen 1971.
- Verberne, L.G.J., Noord-Brabant in den Status Quo tijd, in: Historisch tijdschrift, 20 (1941), p. 3-24.
- Vinkenberg, H., Het processieverbod, in: Brabantia Nostra, 23 (1938), p. 129-140, 166-178.
- Vooren van, G.A.C., Eede van protestant naar katholiek, in: Appeltjes van het Meetjesland, jaarboek van het heemkundig genootschap van het Meetjesland, 19 (1968), p. 58-107.
- Vooren van G.A.C., De katholieke bevolking van Aardenburg in de 18e eeuw, in: Appeltjes van het Meetjesland, jaarboek van het heemkundig genootschap van het Meetjesland, 21 (1970), p. 158-207.
- Vooren van G.A.C., Zeeuws-Vlaanderen, geografisch en historisch beschouwd, in: Mensen van vroeger, 4, no. 6-8 (1976), p. 123-125.

- Vooren van G.A.C., Emigratie naar Zeeuws-Vlaanderen, in: Mensen van vroeger, 4, no. 6-8 (1976), p. 130-133.
- Wagnon, H., La reconduction du concordat de 1801 dans les provinces Belges du Royaume Uni des Pays Bas (1814-1817), in: Scrinium Lovaniense, Melanges historiques, E. Van Cauwenbergh (1961), p. 514-542.
- Wagnon, H., Le concordat de 1801-1827 et la Belgique indépendante, in: L'Eglise et l'etat à l'époque contemporaine, melanges dédiés à la memoire de mgr. Aloïs Simon (1975), p. 547-549.
- Weiler, A.G. e.a., Geschiedenis van de kerk in Nederland, Utrecht-Antwerpen 1962.
- Wilderom, M.H., Tussen afsluitdammen en Deltadijken, IV, Zeeuwsch-Vlaanderen, z.p. 1973.
- Witlox, J.H.J.M., De katholieke staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst, I, 's Hertogenbosch 1919.
- Witlox, J.H.J.M., Monseigneur Joannes Zwijsen, een trouw en oprecht Nederlander, 's Gravenhage 1951.
- d'Ydewalle, S., De vergadering van de dekens in het bisdom Brugge tijdens het episcopaat van Fr. R. Boussen (1834-1848), in: Standen en Landen, 60 (1972), p. 115-205.
- Algemene Geschiedenis der Nederlanden. IX, Omwenteling, vereniging en scheiding, 1795-1840, Zeist Antwerpen 1956.
- Handboek van de pastoraal theologie, I, Hilversum-Antwerpen 1966.
- Lexikon für Theologie und Kirche, III, Freiburg 1959.
- Nieuw Nederlandsche Biografisch Woordenboek, 10 delen, Leiden 1911-1937.

HOOFDSTUK I VOORGESCHIEDENIS

¶ 1. Geografisch, staatkundig en kerkhistorisch overzicht van het Zeeuwse deel van het bisdom Gent tot 1830.

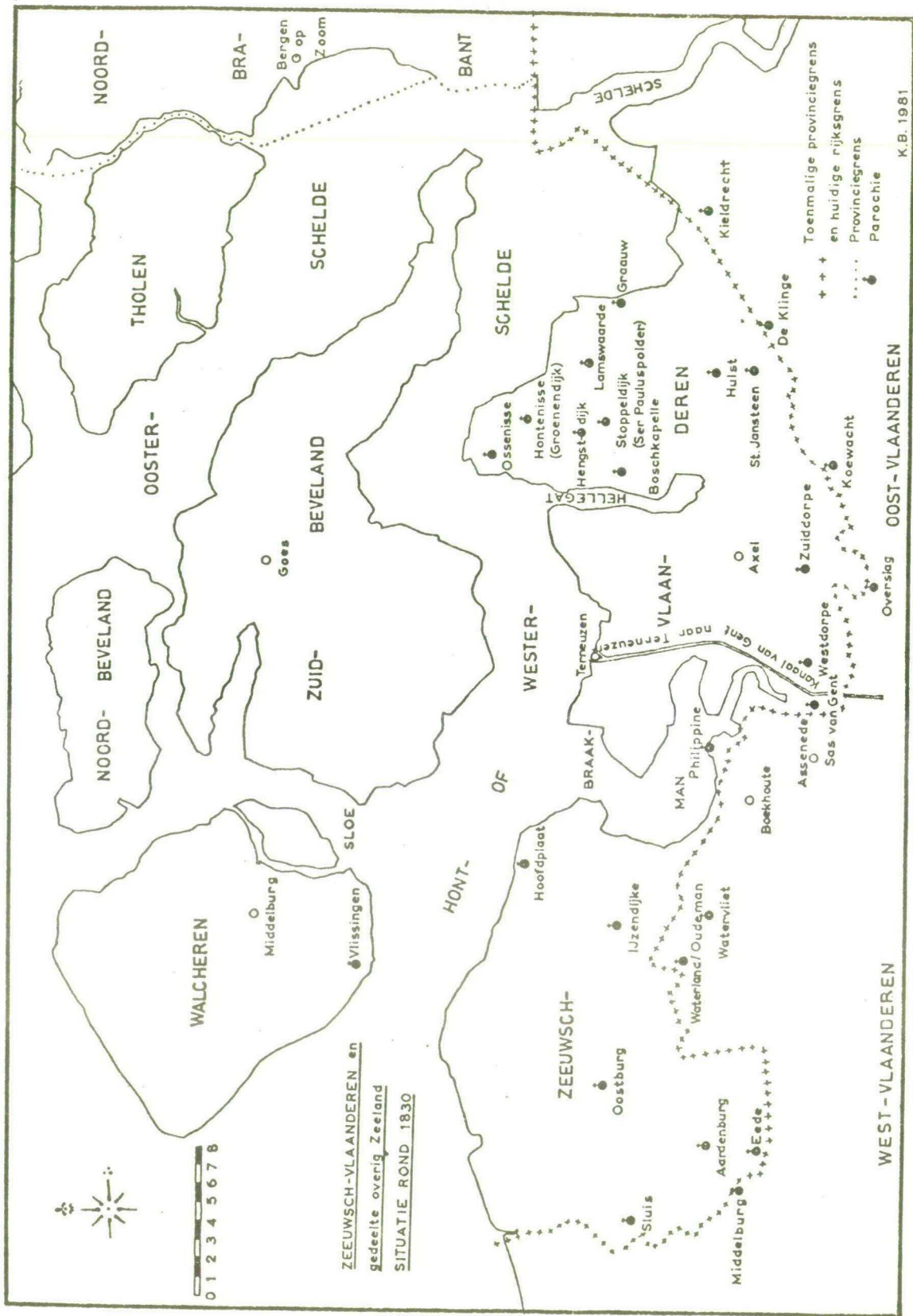
Het Zeeuwse deel van het bisdom Gent omvatte in 1830 negentien parochies in Zeeuws-Vlaanderen en de parochie Vlissingen op Walcheren. Ze behoorden tot de dekenaten Eeklo en Hulst. Geografisch gezien was dit deel geen aaneengesloten geheel, daar Vlissingen van het vasteland is gescheiden door de Westerschelde en ook het Zeeuws-Vlaamse land doorsneden was door enkele waterstromen aangelegd door de mens of gevormd door de natuur, waardoor we het gebied globaal kunnen onderscheiden in een westelijk en oostelijk gedeelte.

Het oosten van Zeeuws-Vlaanderen ressorteerde sinds 1561 onder het bisdom Gent, het westen sedert het concordaat van 1801, terwijl Vlissingen, als gevolg van de overdracht van die stad aan de Fransen, in 1808 bij dit diocees werd gevoegd. (6) Behorende tot de provincie Zeeland nam dit gebied een zekere, zij het bescheiden, aparte positie in binnen het bisdom Gent. Na de gebeurtenissen van 1830 kwam deze status geprononceerder naar voren, daar het deel bleef uitmaken van het koninkrijk der Nederlanden.

Bij dit overzicht van de voorgeschiedenis en van de omstandigheden die hebben geleid tot de overdracht van het kerkelijk bestuur in de handen van een bisschoppelijke commissaris, gaat onze voornaamste aandacht uit naar Zeeuws-Vlaanderen.

In de documenten wordt dit gebied ook menigmaal vereenzelvigd met het Zeeuwse deel. De parochie Vlissingen moet duidelijk worden beschouwd als een aanhangsel dat toevalligerwijze met dit deel van het bisdom Gent was verbonden.

We beginnen dit overzicht dan ook met Zeeuws-Vlaanderen. Hierbij trekken we dan tevens enkele lijnen naar de staatkundige gebeurtenissen, regelingen en ontwikkelingen in zoverre deze van belang zijn voor het onderwerp van deze studie. Dan volgt een korte beschouwing over de parochie Vlissingen, waarna we in de volgende paragrafen de ontwikkelingen zullen schetsen die de verder te beschrijven periode direct hebben ingeleid.

a.) Zeeuws-Vlaanderen

Rond 1830 vormde Zeeuws-Vlaanderen geen aaneengesloten land-eenheid. Het gebied was min of meer in tweeën gedeeld door de inham de Braakman die door stormvloed en in 1375/76 was ontstaan en door latere doorbraken was vergroot. (7)

Door deze bres werd de verbinding tussen het oosten en het westen bemoeilijkt.

Aanvankelijk was dit geen probleem, daar de contacten meer noord-zuid waren gericht en beide delen nauwelijks op elkaar betrokken waren. Later, toen het gebied werd afgesneden van Vlaanderen, na de 80-jarige oorlog en na de Belgische opstand, vormde de Braakman een natuurlijke barrière tussen beide delen van Zeeuws-Vlaanderen. Slechts door een kleine strook land gelegen ten zuiden van deze inham tot aan de rijksgrens was de verbinding mogelijk. (8)

In het oostelijk deel werd tevens het land van Hulst van het land van Axel gescheiden door het Hellegat. Door veerdiensten werd het contact onderhouden.

Het kanaal van Terneuzen naar Gent, dat in 1827 op initiatief van koning Willem I was gereed gekomen, doorsneed het land nogmaals. (9) De verbinding met de provincie Zeeland, waartoe het gebied vanaf 1814 behoorde, bestond enkel door middel van veren over de Westerschelde. (10)

Het Zeeuws-Vlaamse land bestaat voor een zeer groot deel uit polders. De eerste bedijkingen werden voornamelijk vanaf de 10e eeuw verricht door monniken afkomstig uit Zuid-Nederlandse abdijen en later door particulieren. Vanwege dijkdoorbraken, inundaties en nieuwe inpolderingen heeft het gebied in de loop der eeuwen tal van veranderingen moeten ondergaan. (11) In het zuiden tegen de Belgische grens treffen we hier en daar hoger gelegen zandgronden aan. Op de overgang van deze zandgronden en de kustvlakte werden vanaf de 9e eeuw enkele versterkte plaatsen gesticht die later door privileges de status van stad zouden krijgen. Zo ontstonden: Aardenburg, Oostburg, Biervliet, Axel en Hulst. Later zouden daar Sluis en St. Anna ter Muiden bijkomen. (12)

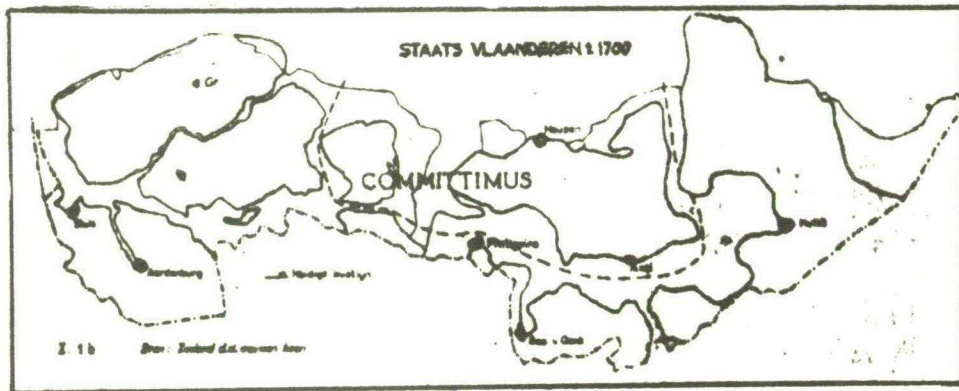
Gelijktijdig met de inpolderingen werden in de nieuw ontgonnen polders parochies opgericht, waarvan er verschillende later door de overstromingen weer verdwenen. (13).

De zojuist beschreven geografische scheiding tussen het oostelijk en het westelijk deel had ook, historisch gezien, op staatkundig en kerkelijk terrein een zekere parallel. Hoewel heel Zeeuws-Vlaanderen in de middeleeuwen behoorde tot het graafschap Vlaanderen, was het westelijk gedeelte een onderdeel van Kroon-Vlaanderen (deel van het Franse rijk) en het oostelijk gedeelte een onderdeel van Rijks-Vlaanderen (deel van het Duitse rijk). (14). Dit laatste gebied ressorteerde onder het bisdom Utrecht, werd na de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559 gevoegd bij het bisdom Gent en vormde toen het dekenaat Hulst. (15). Het westen behoorde tot het bisdom Doornik en kwam bij de nieuwe kerkelijke indeling bij het bisdom Brugge en werd ingedeeld in de dekenaten Sluis en Aardenburg. (16). Deze drie dekenaten telden ook parochies die thans in België liggen.

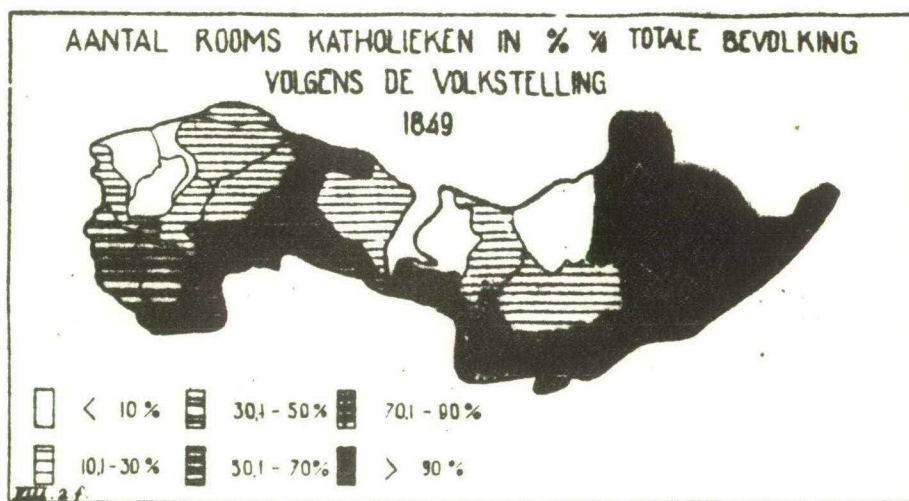
Naast een geografische gescheidenheid vertoonde Zeeuws-Vlaanderen rond 1830 ook op religieus gebied geen eenheid. Volgens de volkstelling van 1829 waren er 46.832 Zeeuws-Vlamingen waaronder 25.256 katholieken (53,71%). De overige inwoners waren verdeeld in hervormden, lutheranen en doopsgezinden. (17). De verspreiding van katholieken en protestanten over Zeeuws-Vlaanderen was als volgt: Oost Zeeuws-Vlaanderen ten oosten van het Hellegat, het Land van Hulst en de grensstreek onder Axel, geheel katholiek. Ten westen van het Hellegat, het Land van Axel, grotendeels protestant. West Zeeuws-Vlaanderen of het Land van Cadzand, voor een groot deel protestant met enkele geheel katholieke plaatsen. (18). Deze verschillen zijn historisch verklaarbaar.

De stad Hulst en Hulsterambacht waren van 1596 tot 1645 ononderbroken onder Spaans gezag geweest. Hier heeft de contra-reformatie haar werk kunnen doen. De Gentse bisschoppen hebben hun uiterste best gedaan om de Trentse hervormingsbesluiten door te voeren. Dit hernieuwdatholicisme bleek na de verovering van Hulst in 1645 weerbaar genoeg om stand te kunnen houden. Voor het grootste gedeelte bleef de autochtone bevolking. (19).

In het midden van Zeeuws-Vlaanderen werd Biervliet in 1572 door de aanhangers van Oranje veroverd. Deze plaats is de eerste Staatse overwinning geweest in Zeeuws-Vlaanderen en is

Uit: S.E.Steigenga-Kouwe Zeeuws-Vlaanderen pag.15

Uit: S.E.Steigenga-Kouwe Zeeuws-Vlaanderen pag.191

nooit meer door de koning van Spanje veroverd. (20).
Terneuzen kwam in 1583 definitief aan de Staatsen en Axel volgde in 1586. (21). De Spaansgezinden vluchtten naar de Zuidelijke Nederlanden. Naast de overgebleven autochtone bevolking vestigden zich hier protestanten uit het Zuiden. (22). Door deze veroveringen zonder dat de contra-reformatie enige invloed had kunnen uitoefenen, werden Biervliet, Terneuzen en Axel met omliggend gebied de eerste protestantse plaatsen in Zeeuws-Vlaanderen. In 1588 besloot de Raad van State dit veroverde gebied inzake het bestuur over te dragen aan de gecommitteerde raden van Zeeland. De streek werd het "Committimus" (wij dragen op) genoemd. (23). Geheel omzoomd door water was het "Committimus" ook een apart geografisch gebied dat tamelijk immuun bleef voor latere katholieke missionering.

Tot in de 20e eeuw heeft het Roomse deel van Zeeuws-Vlaanderen deze aparte status bezongen in een venijnig versje:

Van Axel naar Terneuzen
daar wonen de meeste geuzen
van Zaamslag naar Biervliet
daar deugen ze geen van allen niet. (24)

In West Zeeuws-Vlaanderen werden de stadjes Sluis, IJzendijke en Aardenburg in 1604 veroverd door de Staatsen. De bevolking trok voor een groot deel weg. (25). Na het begin van het 12-jarig bestand (1609-1621) begon men de ondergelopen polders weer in te dijen. De nieuwe bewoners waren protestanten, afkomstig uit ~~Zuid~~land, de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk (hugenoten) en uit Salzburg. (26).

In de 18e en 19e eeuw nam het aantal katholieken door immigratie toe. De nieuwe bewoners waren hoofdzakelijk Vlaamse kleine boeren en landarbeiders. Ook door het feit dat vanaf de Franse tijd verschillende landerijen eigendom werden van katholieke voornamelijk Belgische grootgrondbezitters, steeg het percentage katholieken. Zo telde de Hoofplaatpolder die vanaf 1778 was ingedijkt, vele katholieke grondeigenaren die katholieke arbeiders aantrokken. (27). De grensplaats Eede werd in de loop der tijd van protestant geheel katholiek. (28)

Deze godsdienstige verschillen, nog versterkt door de verscheidenheid van de protestanten onderling, bemoeilijkte het

contact tussen de Zeeuws-Vlamingen onderling zeker in een tijd toen de religie nog een centrale plaats innam in het leven van de mens.

Als directe inleiding op de volgende paragrafen en hoofdstukken, willen we nu de ontwikkeling van de katholieke kerk in Zeeuws-Vlaanderen schetsen na 1648.

Bij de vrede van Munster in 1648 werd het veroverde Vlaamse gebied definitief toegewezen aan de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het werd, behalve het "Committimus" rechtstreeks bestuurd door de Staten Generaal in Den Haag en kreeg de naam Staats-Vlaanderen. (29)

De geregelde zielzorg werd nu zeer bemoeilijkt door de strenge placcaten tegen de openbare uitoefening van de roomse religie, ofschoon deze, zoals elders in de generaliteitslanden, niet altijd stipt werden uitgevoerd. Aanvankelijk kunnen we dan ook niet van een normaal parochiaal leven spreken. De priesters, die door de bisschoppen van Gent en Brugge naar het Staatse deel werden gezonden, kregen in het begin de titel van "missionarissen". (30). Dit zou erop kunnen wijzen dat Staats-Vlaanderen werd gezien als een missiegebied. Er was evenwel dit verschil met de Noord-Nederlandse missie, inzoverre dit gebied niet werd bestuurd door apostolische vicarissen of een vice-superior, maar evenals het westen van Staats-Brabant, door eigen bisschoppen. Staats-Vlaanderen was dan ook kerkrechtelijk geen missiegebied al vertoonde de zielzorg, zeker in het begin, overeenkomstige trekken met die van het noorden van Nederland. (31)

Daar de oude parochiekerken waren overgegaan ten behoeve van de gereformeerden, trokken de katholieken aanvankelijk naar Spaans gebied waar kapellen waren opgericht. (32). Op het eind van de 17e en begin 18e eeuw mochten er schuurkerken worden gebouwd. (33)

Tengevolge van de besluiten van de Staten Generaal van 1730 en 1731 waarbij werd bepaald dat de pastorale bediening voortaan moest geschieden door seculieren die binnen het grondgebied van de Republiek geboren waren, werden in de tweede helft van de 18e eeuw de aanwezige regulieren vervangen door wereldheren. (34) De titel "pastoor" of "kapelaan" die dezen droegen, doet vermoeden dat we wel over normaal functionerende parochies kunnen

spreken. Toch werden de parochies eigenlijk pas volledig hersteld in de Franse tijd.

Het was voor de bisschoppen niet gemakkelijk priesters te vinden die afkomstig waren uit de Republiek. Blijkbaar beschikten de bisdommen niet over priesters die in Staats-Vlaanderen geboren waren. De bisschop van Gent verzocht dan ook in een rekest aan de Staten Generaal om seculieren uit Vlaanderen te mogen zenden. Het verzoek werd afgewezen. (35) De Staten bevalen nu de apostolisch vicaris van Den Bosch om priesters te zenden naar Staats-Vlaanderen. (36). Door de komst van deze Brabantse geestelijken die vanwege de regeringsbeslissing hier werden benoemd, hebben we voor het eerst te maken met de aanwezigheid van "vreemde" priesters, d.w.z. niet uit Vlaanderen afkomstig.

Toen in 1794 Staats-Vlaanderen door de Republiek der Verenigde Nederlanden aan Frankrijk werd afgestaan, werd de onnatuurlijke grens tussen Vlaanderen en Staats-Vlaanderen opgeheven. (37) De betrekkingen met het Zuiden konden worden hersteld. Deze onbelemmerde mogelijkheid tot contact duurde voort tot 1830. Het was van niet geringe betekenis voor de mentaliteit van vele inwoners in de eerste helft van de 19e eeuw.

Door de inlijving bij Frankrijk werden de katholieken geconfronteerd met de moeilijkheden die er op dat ogenblik in dat land waren inzake de verhouding kerk en staat. (38) In verschillende plaatsen werden de kerken gesloten omdat de priesters weigerden de eed af te leggen van eeuwige haat tegen het koningschap en trouw aan de wetten van de republiek. (39)

De religievrede werd volledig hersteld door het concordaat dat Napoleon met de paus sloot in 1801 en kracht van wet kreeg op 8 april 1802 (18 Germinal Jaar X) (40). Daar de bepalingen en regelingen voortvloeiend uit het concordaat in Zeeuws-Vlaanderen rond 1830 nog van kracht waren, gaan we even in op enkele verordeningen.

Artikel 2 bepaalde dat er een nieuwe indeling van de bisdommen zou moeten komen. (41) De uitslag van de onderhandelingen tussen regering en H. Stoel werd bekend gemaakt in de pauselijke bulle: "Qui Christi Domini vices" van 29 november 1801.

Verschillende diocesen werden opgeheven, o.a. dat van Brugge en Ieper. In plaats daarvan kwam een vergroot bisdom Gent dat de departementen van de Schelde en Leie omvatte. (42).

Zo kwamen de parochies van West-Zeeuws-Vlaanderen onder het nieuwe bisdom Gent. De grenzen van parochies en dekenaten werden vastgelegd. (43). In het oostelijk gedeelte van het voormalig Staats-Vlaanderen bleef het dekenaat Hulst bestaan. Het westelijk gedeelte werd gevoegd bij het dekenaat Eeklo. (44)

In 1830 kende het Zeeuwse deel ook de onderscheiding in "pastoryen en succursalen", de verplichte goedkeuring van de pastoors van de 1e en 2e klas door de regering en de regeling van het beheer en bestuur van de parochiegoederen.

Krachtens de artikelen 60 en 63 van de organieke artikelen mocht er in elke kanton slechts één parochie of "cure" zijn waar een pastoor kon worden aangesteld van de eerste of van de tweede klas. Deze onderscheiding was afhankelijk van de grootte van de plaats. Er konden daarnaast zoveel succursales of hulpkerken worden opgericht als nodig was. (45). Hier volgt een lijst met de opgave van de parochies en succursales met het jaartal van de oprichting of heroprichting na het concordaat. (46). Deze indeling bleef ook na 1830 bestaan. In 1840 werd de succursale Eede opgericht.

Kanton Sluis

parochie Sluis, 2e klas

succursale:

Aardenburg (heropgericht in 1802) (47)

Kanton Oostburg.

parochie Oostburg, 2e klas

Kanton IJzendijke

parochie IJzendijke, 2e klas

succursale:

Hoofdplaat

Kanton Axel

parochie Zuiddorpe, 2e klas

succursales:

Boschkapelle

Koewacht

Philippine

Sas van Gent

Westdorpe

Kanton Hulst

parochie Hulst, 2e klas

succursales:

Graauw en Langendam (1805) (48)

Hengstdijk

Hontenisse (Groenendijk)

St. Jansteen

Lamzwaarde (1809) (49)

Ossenisse

Stoppeldijk (Pauluspolder)

De priester die aan het hoofd stond van een parochie van de 1e of 2e klas was inamovibilis. Volgens artikel 10 van de organieke artikelen moest de benoeming worden goedgekeurd door de regering. (50). In het koninkrijk der Nederlanden diende de pastoor de eed van trouw af te leggen aan de koning. (51). Deze eed werd afgenomen door de gouverneur van de provincie die hiervan een proces verbaal opmaakte en dit doorstuurde naar het departement van eredienst dat dan verder zorgde voor het rijks-salaris (52). De pastoors moesten de volgende formule uitspreken: "Ik zweer en beloof bij God op de H.H. Evangeliën gehoorzaamheid en trouw aan Z.M. den koning der Nederlanden, mijnen wettigen vorst. Wijders beloof ik geene verstandhouding te zullen hebben geen raad te zullen bijwonen tot geene verdachte verbintenis, noch binnen, noch buiten 's Rijks die na-deelig aan de openbare rust is, te zullen behooren, en wanneer ik in het bisdom of elders ontdek dat er iets ten nadele van den staat mogt gesmeed worden dat ik hetzelfde aan mijnen Heer den koning zal bekend maken". Het formulier was bijna identiek aan de Franse eedformule. (53).

De priester die een succursale leidde werd desservant genoemd, was afzetbaar (amovibilis) en kreeg een geringer rijks-salaris dan een pastoor van de 1e of 2e klas. In de praktijk werden de desservanten ook pastoor genoemd, zowel door de gelovigen als door de kerkelijke overheid. Hun jurisdictiegebied werd als een volledige parochie aangezien. De onderscheiding gold alleen voor de burgerlijke overheid. In hun correspondentie met deze overheid hielden de kerkelijke leiders vast aan deze titulatuur.

Artikel 76 van de organieke artikelen bepaalde dat voor het beheer van de goederen en de financiële administratie in iedere parochie of succursale een kerkfabriek moest worden opgericht. De definitieve regeling hiervan kwam tot stand bij het keizerlijk decreet aangaande de kerkfabrieken van 30 december 1809. (54).

Een kerkfabriek bestaat uit een fabrieksraad waarin vijf leden zitting hebben, die gekozen zijn uit de aanzienlijkste inwoners. (in parochies boven de 9000 zielen moesten er negen leden zijn). Van rechtswege waren lid: de pastoor of desservant en de burgemeester die zich kon laten vervangen door een lid van de gemeenteraad indien hijzelf niet katholiek was. Drie leden moesten gekozen worden door de bisschop en twee leden door de prefect van het departement (later de gouverneur van de provincie). Deze fabrieksraad vormde het algemeen bestuur. Het dagelijks bestuur werd gevormd door het bureau van kerkmeesters bestaande uit de pastoor of desservant en drie leden van de fabrieksraad. Dit bureau moest iedere maand vergaderen (55). Door dit decreet werden de bestaande kerkbesturen en regelingen betreffende het beheer van de tijdelijke goederen opgeheven. Door het feit dat de burgemeester of diens plaatsvervanger lid moest zijn van de fabrieksraad, was van een onafhankelijkheid ten aanzien van de burgerlijke overheid bij het beheer van de kerkelijke goederen en fondsen geen sprake.

Na het vertrek van de Fransen in 1814 werd het voormalig Staats-Vlaanderen krachtens de grondwet van 29 maart 1814 art. 54 gevoegd bij de provincie Noord Brabant. Op 20 juli van datzelfde jaar werd deze samenvoeging weer ongedaan gemaakt en werd het gebied gevoegd bij de provincie Zeeland. (56). Eerst vanaf die datum kan men spreken van Zeeuws-Vlaanderen en bijgevolg van het Zeeuwse deel van het bisdom Gent. De provincie Zeeland werd ingedeeld in districten. Het westelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen vormde het 4e district met als hoofdplaats Sluis, het oostelijk deel het 5e district met als hoofdplaats Hulst. (57).

Ondertussen hadden besprekingen van de grote mogendheden te Londen over de situatie van de voormalige Oostenrijkse Nederlanden geleid tot een besluit tot samenvoeging van dit gebied met de Noordelijke Nederlanden. Aan het hoofd van de nieuwe natie kwam de zoon van de laatste stadhouder van de Republiek der

Verenigde Nederlanden te staan, Frederik Willem, die de naam aannam van Willem I, koning der Nederlanden. (58). We willen hier in het kort deze figuur en diens houding ten aanzien van de kerk belichten, daar dit van belang is voor een goed begrip van hetgeen straks gaat volgen.

Het was de taak van deze vorst beide gebieden te laten samensmelten tot een "réunion intime et complète". Dat hij daarin niet geslaagd is, moet ten dele worden verklaard door het verschil in mentaliteit in de beide delen van zijn koninkrijk die reeds enkele eeuwen van elkaar waren gescheiden, ten dele ook door zijn eigen optreden. Zeker was hij bezield van goede bedoelingen. Met voortvarendheid en met de hem kenmerkende energie wilde hij zijn nieuwe koninkrijk een hechte politieke en modern economische basis geven. Zijn hoge opvattingen van het koningschap zetten hem ertoe aan heel veel zaken zelf te behandelen en te beslissen. Wel achtte hij zich gebonden aan de constitutie, maar deze gaf hem de volle uitvoerende macht terwijl de ministers alleen aan hem verantwoording schuldig waren. Dit leidde menigmaal tot een autoriteir optreden waardoor hij de naam van "verlicht despoot" kreeg. De tegenstand die hij daarbij ondervond, bracht hem tot een aarzelende houding waarin hij soms tactloos te werk ging. (59).

Ten aanzien van de religie stelde hij zich op het standpunt dat de koning het recht en de plicht had over de kerken te waken en onder zijn controle te houden. Hij ging daarin voort op de weg die in de Napoleontische tijd was ingeslagen. Maar hem stond vooral de praktijk voor ogen van de souvereinen van de Duitse landen, die over de kerken een staatsvoogdij uitoefenden en waar hij gedurende zijn tijd als souverein te Fulda van 1802 tot 1806 kennis mee had gemaakt. (60)

Wat de hervormde kerk betreft, had hij door het "Algemeen Reglement over het bestuur van de Hervormde Kerk" van 1816 ervoor gezorgd dat de regering invloed kreeg op deze kerk. Deze overheidsbemoeiing was een van de oorzaken van de afscheidingsbewegingen die zich vanaf de dertiger jaren van de vorige eeuw voordeden in de hervormde kerk. (61).

De geschiedenis van de verhouding tussen de r.k.-kerk en de staat werd tot 1830 gekenmerkt door een hele reeks conflicten. De conservatieve krachten die terugverlangden naar de vooraanstaande positie van de kerk gedurende het ancien regime in het Zuiden vonden hun woordvoerder in de Fransgezinde bisschop van Gent M. de Broglie. Het door diens toedoen uitgegane verbod om de eed af te leggen op de grondwet die gelijkheid van godsdienst voorstond, weerhield vele katholieken om een actieve bijdrage te leveren aan de opbouw van het koninkrijk. Dit veranderde eerst na 1817 toen het verbod werd opgeheven. Het anti-protestantisme in het Zuiden zorgde evenwel voor een voortdurend wantrouwen ten aanzien van de beslissingen van de koning in godsdienstzaken. Bovendien riep zijn bemoeiing op kerkelijk gebied herinneringen wakker aan het optreden van Joseph II en van Napoleon. (62)

Het is echter niet de bedoeling geweest van de koning de katholieken te onderdrukken of te knechten. Integendeel, hij wilde hen zoveel mogelijk integreren binnen de samenleving van het nieuwe koninkrijk. Hem stond een kerk voor ogen die loyaal zou meewerken met de regering en die zich daarbij zou laten leiden door de inzichten van deze regering en bestuurd zou worden door een verlichte geestelijkheid. Feitelijk streefde hij naar een soort nationale r.k.-kerk. (63). Op de weg daarheen ontmoette hij reactionaire en liberale katholieken die niet gediend waren van deze staatsvoogdij. Het is zijn tactische fout geweest dat hij geen rekening hield met de gevoeligheden die er binnen de kerk leefden en deze waarschijnlijk niet eens aanvoelde.

Wat betreft de organisatie van de kerk en haar verhouding tot de staat, bleef in het Zuiden het Napoleontisch concordaat van 1801 bestaan. Een concordaat bleef immers gebonden aan het territorium waarvoor het was bedoeld. (64). Samen met de organieke artikelen, die nooit door Rome waren goedgekeurd, bood het de koning een goed instrument ter controle van de staat over de kerk en over de pauselijke macht t.a.v. de plaatselijke Nederlandse kerk. (65). Ook het Napoleontisch verbod op de kloosterorden en congregaties bleef bestaan evenals verschillende regelingen voortvloeiend uit de organieke artikelen zoals het keizerlijk besluit aangaande de kerkfabrieken. (66). Rome zag de handhaving van het concordaat echter slechts provisorisch totdat tussen de Nederlandse regering en de H. Stoel een nieuw concor-

daat zou zijn gesloten dat van toepassing zou zijn op het hele koninkrijk. (67).

Na jarenlange onderhandelingen kwam dit concordaat tot stand in 1827. Hierbij werd het oude concordaat van 1801, zonder de organieke artikelen, geldig verklaard voor het Noorden en werd besloten tot het instellen van nieuwe bisdommen. Voor het Noorden waren twee diocesen gedacht: Amsterdam voor het gebied boven de grote rivieren (behalve Gelderland) en Den Bosch voor het hele Zuiden van de voormalige republiek, d.w.z. Zeeland, Noord Brabant en daarbij ook Gelderland. Het Zeeuwse deel van het bisdom Gent zou dus onder het nieuwe bisdom Den Bosch moeten gaan ressorteren. (68). De bisschop van Gent, mgr. Van de Velde, had in 1829 aan de nuntius Capaccini verklaard geen bezwaar te hebben tegen de overdracht van dit deel aan Den Bosch. Het bisdom Gent was toch al groot genoeg naar zijn mening. (69). Wegens allerlei omstandigheden o.a. vanwege de moeilijkheden die de koning maakte bij de benoeming van kanunniken die de bisschoppen zouden moeten voordragen, werd de uitvoering van dit concordaat op de lange baan geschoven en vond uiteindelijk geen doorgang. (70).

Voor de regeling van de kerkelijke zaken was door de koning in 1815 de generale directie voor de zaken van de R.K. Eredienst opgericht en tevens een soortgelijke instelling voor de hervormde kerk en de andere kerkgenootschappen. De taak van de generale directie van de R.K. Eredienst was de koning te adviseren in kwesties betreffende de katholieke kerk, in het Zuiden de bepalingen van het concordaat van 1801 uit te voeren, klachten te beantwoorden, bezoldigingen te regelen, misdadig gedrag van de geestelijken in hun bediening te bestraffen enz. (71).

Op zich genomen zou zo'n regeringslichaam goed werk hebben kunnen verrichten om de belangen van de katholieken bij de regering te behartigen. De leiding kwam echter in handen van mensen die daartoe weinig bereid waren: baron Goubau d'Hovorst, een man met Josephistische ideeën en de referendaris Piet van Ghert die de leer van Hegel inzake het staatsabsolutisme was toegedaan. Beiden waren weliswaar katholiek maar anti-clericaal en anti-ultramontaans. Vanuit hun verlicht denken trachtten zij de kerk in te passen in een modern verlicht staatsbestel. De handelwijze van de generale directie joeg in die dagen de conservatieve

kerkelijke leiding en geestelijkheid tegen zich in het harnas daar tal van adviezen aan de koning en het bruusk en ontactisch optreden werden ervaren als een beknotting van de rechten van de kerk. Vooral de oprichting, op initiatief van van Ghert, van het zgn. Collegium Philosophicum te Leuven in 1825 waarbij alle klein-seminaries werden opgeheven en de toekomstige studenten van de groot-seminaries hun opleiding in verlichte geest moesten ontvangen, wekte algemene verontwaardiging. (72).

De generale directie werd in 1826 opgeheven en ondergebracht onder het ministerie van Binnenlandse Zaken. Per 1 januari 1830 werd het weer een zelfstandig departement, maar nu onder de leiding van baron F.J.H. De Pelichy de Lichtevelde en referendaris Charles van der Horst. (73). Ofschoon dezen een veel gematigder koers voeren, werden ook zij aangevoeld als representanten van de staatsvoogdij over de kerk en haar bedienaars. (74).

b.) Vlissingen.

Bij het tractaat van Fontainebleau van 11 november 1807 werd Vlissingen met een deel van Oost en West Souburg door het koninkrijk Holland afgestaan aan het Franse keizerrijk in ruil voor Oost-Friesland. De stad kwam onder het departement van de Schelde en het arrondissement Eeklo. (75).

Als gevolg van deze afstand moest ook de parochie onderhorig worden gemaakt aan een Frans bisdom. Op 26 januari 1808 werd door de pauselijke gezant bij de keizer te Parijs, kardinaal Caprara, de overdracht geregeld van de statie Vlissingen van de Hollandse Zending naar het bisdom Gent. (76). De statie werd verheven tot parochie van de 1e klas, de enige in het latere Zeeuwse deel. De parochie was een enclave van het bisdom Gent op het eiland Walcheren. Gescheiden van Zeeuws-Vlaanderen door de Westerschelde, had Vlissingen geen of weinig contacten met dit gebied.

De katholieken waren in Vlissingen in de minderheid. Reeds in 1572 was de stad overgegaan naar de prins van Oranje. De openbare uitoefening van de katholieke religie werd verboden en door gebrek aan priesters kwijnde het katholicisme langzaam weg. (77) De kleine overgebleven groep katholieken werd in de 18e eeuw versterkt door immigratie van voormalige Duinkerker kapers. (78)

In 1795 werd de statie definitief opgericht, waarna in 1805 een kerkje werd gebouwd op de Pottekaai dat in 1824 met subsidie van de koning werd vergroot. (79).

Sinds de Franse tijd was de Schelde weer heropend, waardoor de schepen weer van en naar Antwerpen konden varen. (80) De vestiging, als gevolg daarvan, van Belgische zeelieden, kooplieden en loodsen, deed het percentage katholieken stijgen. In 1829 was ca. 25% van de bevolking katholiek. (81). De parochie was echter door de vestiging van deze verschillende soorten mensen wel een merkwaardig amalgaam en moet als de moeilijkste parochie van het Zeeuwse deel worden beschouwd waar nogal wat gelovigen het niet zo nauw namen met de kerkelijke voorschriften. Een pastoor hield het hier meestal niet lang vol en mocht dan ook van het bisdom na enkele jaren solliciteren naar een betere parochie. (82.)

¶ 2 Zeeuws-Vlaanderen en de Belgische opstand (1830-1831)

Wanneer we nu overgaan tot het beschrijven van de gebeurtenissen die direct en indirect hebben geleid tot een reorganisatie van het kerkelijk bestuur over het Zeeuwse deel, bepalen we ons weer tot Zeeuws-Vlaanderen daar Vlissingen niet in deze verwikkelingen werd betrokken. Mede door de geografische ligging tegen de grenzen van oost en west-Vlaanderen werd dit gebied, zij het slechts korte tijd, gemengd in de woelingen die sedert augustus 1830 vanuit Brussel in het Zuiden waren ontstaan en zouden leiden tot een breuk in het Verenigd koninkrijk en het ontstaan van een onafhankelijke Belgische staat.

Een complex van oorzaken, waaronder het ongenoegen tegenover de regeringspolitiek ten aanzien van verschillende kwesties zoals religieuzen en het liberale streven naar bestuurlijke hervorming, het verschil in denken en gevoelen in het Zuiden en het Noorden, gepaard gaande met een economische crisis, leidden tot een opstand in de voormalige Zuidelijke Nederlanden tegen de regering van koning Willem I. Werd aanvankelijk een administratieve scheiding beoogd, door de voortgang van de revolutie kwam het tot een eis tot algehele afscheiding en onafhankelijkheid.

In de eerste weken van de opstand was het in Zeeuws-Vlaanderen rustig. (83.) Bij enkele overheidspersonen heerste er

wel enige achterdocht ten aanzien van de houding van de katholieken die immers mogelijkerwijze zouden kunnen samenheulen met hun geloofsgenoten in het Zuiden. Maar spontane reacties van katholieken ten gunste van de Belgische zaak bleven achterwege. Dit veranderde wel enigszins toen in oktober 1830 een klein ongeorganiseerd Belgisch legertje Zeeuws-Vlaanderen binnenviel. Het stond onder de leiding van de Fransman Ernest Gregoire. Hij had de opdracht gekregen van het Voorlopig Bewind te Brussel om overal adhesiebetuigingen te eisen waardoor de gemeentebesturen gedwongen werden dit Bewind te erkennen en aansluiting te verzoeken bij de Belgische provincies. Dit Voorlopig Bewind had zich als taak gesteld te proberen de bevolking achter zich te krijgen. Vooral in verschillende katholieke dorpen bleek er nu enige sympathie te bestaan voor de opstand. De adhesieverklaringen werden er vrijwillig getekend. Evenzeer uit vrije wil werd de revolutionaire Brabantse vlag uitgestoken. Deze sympathiebetuigingen zijn niet zo verwonderlijk, gezien de immigratie van Belgen in de laatste decennia, de verbondenheid met en de gerichtheid op Vlaanderen vanaf de Franse tijd, de vele familiebanden vooral in de grensplaatsen en het behoren tot dezelfde kerk die zich door het optreden van de koning in haar vrijheid belemmerd voelde. (84). In tegenstelling tot de protestanten die, sedert eeuwen Oranjegezind, zich meer getrokken voelden tot Zeeland, waren de katholieken meer naar het Zuiden gericht.

Door deze gegevens lag de situatie hier enigszins anders dan in de grote katholieke grensprovincie Noord-Brabant. Ook hier hadden de katholieken een afkeer gekregen van de regeringspolitiek, al waren ze in het algemeen Oranjegezind. Ook hier voelden ze zich gediscrimineerd o.a. vanwege het feit dat de protestanten de beste baantjes hadden gekregen. Maar een uitgesproken sympathie voor een aansluiting bij België was hier niet aanwezig. Het gewest had niet die infiltratie van Belgen gekend als het kleine Zeeuws-Vlaanderen dat zo dicht tegen het Zuiden aanlag en er bijna geheel op aangewezen was. Bovendien was Noord Brabant, behalve enkele kleine strooptochten langs de grens, niet geconfronteerd geweest met invallen van Belgische troepen waardoor een directe keuze was uitgebleven. (85).

De zekere sympathie van verschillende katholieken in Zeeuws-

Vlaanderen ten aanzien van de zaak van de opstand zou men kunnen afleiden uit de adhesieverklaringen aan het Voorlopig Bevel en het uitsteken van de Brabantse vlag. Deze houding zou ook kunnen blijken uit het aantal deserteurs van de nationale militie en mobiele schutterij in de jaren 1830 en 1831. Van het totale aantal van 510 dienstweigeraars in Zeeuws-Vlaanderen waren er 319 afkomstig uit de katholieke plaatsen van het 5e district. (86). In het vele malen grotere en meer bevolkte Noord-Brabant bedroeg dit aantal 1192. (87).

De priesters in Zeeuws-Vlaanderen waren allen behalve één (een Zeeuws-Vlaming) afkomstig uit Vlaanderen. Evenals hun collega's in het Zuiden en in Noord-Brabant zullen de meesten niet regeringsgezind zijn geweest. Toch waren ze verstandig genoeg om zich niet opvallend met de zaak van de opstand te bemoeien. Slechts drie priesters hebben zich, van Nederlands standpunt bezien, compromitterend gedragen: de pastoors van Hengstdijk en St. Jansteen; J.B. Bonnarens en J.F. Dubuisson en de onderpastoor van Hulst, C.L. Pauwels. (88). De eerste twee hadden op eigen initiatief de opstandige vlag doen uitsteken. Dubuisson had in verschillende preken de opstandelingen verdedigd. Pauwels speelde een leidende rol bij de verkiezing van een nieuwe gemeenteraad na de inval van Gregoire. De pastoor van Ossenis, J.B. van Outryve, werd ervan verdacht sympathie te koesteren voor de Belgen zonder dat hiervoor uitdrukkelijke bewijzen waren aan te geven. (89). Bij de nadering van de Hollandse troepen in januari 1831 vluchtten de drie eerstgenoemden over de grens. Ze kregen van de bisschop van Gent een nieuwe aanstelling in Vlaanderen. (90).

Wel hadden bijna alle pastoors van het 5e district sinds de komst van Gregoire en zijn legertje het: "Domine salvum fac regem nostrum Guilielmum" niet meer laten zingen na de hoogmis. Te Philippine echter, waar de dienst werd waargenomen door de onderpastoor van het naburige Boekhoute werd het gebed wel gezongen, niettegenstaande dat de onderpastoor hiervoor door Belgische officieren was terecht gewezen. (91).

Met de komst van de Hollandse troepen in januari 1831 werd de rust weer hersteld en kwam er een einde aan de "revolutie" in Zeeuws-Vlaanderen. Toch bleef de situatie gespannen.

De gouverneur van Zeeland, Van Vredenburg, schreef echter op 6 april aan de minister van Binnenlandse Zaken: " en schoon het niet te ontkennen is dat in het 4e en 5e district vele onder de Roomsche catholijke ingezetenen de zaak des Vaderlandsch niet zo hartelijk zijn toegedaan dan zulks bij de overige het geval is, zoude men echter aan deze bevolking onrecht doen indien men ook van haar niet het getuigenis gaf dat zij geen blijken geeft van verstandhouding met de opstandelingen, of eenige vrees voor onrust doet ontstaan. Ook de Roomsche Cath. geestelijken die onder het gezag van de bisschop van Gent ressorteren houden zich rustig en men bespeurt niet dat zij op de gemoederen hunner leken eenigen nadeeligen invloed uitoefenen". (92). De gouverneur bleef evenwel de situatie in Zeeuws-Vlaanderen zorgelijk vinden.

§ 3 Regeling van de reorganisatie van het kerkelijk bestuur over het Zeeuwse deel. (1831-1833)

Nu Zeeuws-Vlaanderen onder het bestuur van koning Willem I was gebleven, was het voor de regering een zaak ervoor te zorgen dat de geest van de opstand niet weer de kop zou opsteken. Zolang er geen definitief accoord met België was gesloten, was het gevaar hiervoor niet denkbeeldig. Vanwege de kerkelijke onderhorigheid aan een Belgische bisschop leek de kans reëel dat in dit gebied door middel van herderlijke brieven en nieuw te benoemen priesters het verzet tegen de wettige vorst kon worden aangewakkerd. Dat was trouwens ook een gevaar in die andere gebieden die trouw aan de koning waren gebleven en onder Belgische bisschoppen stonden, zoals Maastricht, dat onder het bisdom Luik en Luxemburg, dat onder het bisdom Namen hoorde. (93).

De bisschop van Gent had op 23 oktober de geestelijkheid van zijn diocees opgeroepen om een plechtige mis op te dragen voor het welslagen van het Nationaal Congres te Brussel en had op 30 oktober zijn adhesie betuigd aan het Voorlopig Bewind. (94). Hierdoor was hij voor de Nederlandse regering een persona non grata geworden. In heel het Zeeuwse deel was op 13 februari 1831 de vastenbrief van de bisschop voorgelezen waarin o.a. deze zinnen voorkwamen: "... dat als wanneer wy het verval van een koninkrijk, den ondergang van een stamhuys, de omwenteling van eene lands-bestiering zien, geheel deze verandering uyt de zonde

voortspruyt: Regnum a gente in gentem transfertur propter injustitias, et injurias et contumelias et diversos dolos (Eccl. X, 8.). Om de onrechtveerdigheden, vyandschappen, verongelykingen en bedriegeryen, gaet een ryk van het een volk tot het ander over ..." (95). Voor een goed verstaander was duidelijk wat hier bedoeld werd, al was het op het eerste gezicht een dubbelzinnige bewering. Het lag voor de hand dat de Nederlandse regering deze opmerkingen niet kon tolereren.

Het is dan ook niet toevallig dat de gouverneur van Zeeland op 22 februari 1831 de aandacht van de directeur generaal van de R.K.Eredienst, De Pelichy, vestigde op het feit dat het ressorteren van een gedeelte van zijn provincie onder zo'n bisschop toch maar een gevaarlijke zaak was. Naar hij wel begreep was een verandering van een kerkelijke indeling niet raadzaam omdat in feite de onafhankelijkheid van de zuidelijke provincies niet was erkend, maar toch zou het, volgens gouverneur Van Vredenburg, wenselijk zijn bijzondere voorzieningen te treffen voor dit gebied. De Pelichy antwoordde op 10 maart dat het niet zo'n eenvoudige opgave was om de geestelijke jurisdictie van de bisschop van Gent over dit gedeelte van de provincie Zeeland te doen ophouden. Niet alleen vanwege het feit dat op staatkundig terrein de zaken nog moeilijk lagen, maar ook wegens het beginsel dat voor iedere verandering van de circumscriptie der bisdommen de tussenkomst van de H. Stoel nodig was. Nu tal van kwesties vooral rond het concordaat van 1827 nog hangende waren, was het nauwelijks te geloven dat Rome zou willen meewerken aan uitzonderlijke maatregelen inzake verandering van de bisschoppelijke jurisdictiemacht over een gedeelte van de provincie Zeeland. Voorlopig moest de gouverneur het gedrag van de nieuw benoemden in de gaten houden. Men kon immers, uitgaande van de bestaande wetten, die geestelijken doen vervolgen die zich zouden schuldig maken aan het verkondigen van beginselen die strijdig waren met de belangen van de regering. Ook moest de gouverneur De Pelichy op de hoogte houden van het benoemingsbeleid van de Gentse bisschop. De regering had het recht om de benoemingen van pastoors van de 1e of 2e klas al of niet goed te keuren en van dezen de eed van trouw aan de koning te eisen. De gouverneur moest overigens niet vergeten,

dat zolang er nog geen wettelijke scheiding was, de priesters uit Vlaanderen niet als vreemdelingen konden worden aangezien.

De bisschop had ondertussen een zekere P.F. Vereecke te Hulst benoemd in plaats van de gevluchte onderpastoor. (96). Deze was afkomstig uit Stoppeldijk en was dus een Zeeuws-Vlaming. (97). Mgr. Van de Velde was zo verstandig geweest om een "Noord Nederlander" aan te stellen. Wel had de bisschop de naam van de nieuwbenoemde niet doorgegeven aan het departement van R.K. Eredienst. De koning weigerde daarom het rijkssalaris uit te keren. (98).

Vervolgens richtte de bisschop zich tot A. van Gils, de president van het Bossche seminarie. In zijn schrijven zette hij uiteen dat hij naar het Zeeuwse deel geen priesters meer kon zenden daar de "koning van Holland" alleen maar priesters wilde toelaten die afkomstig waren uit Noord-Nederland. Daar hij bijna niet over priesters beschikte die daar geboren waren, vroeg hij de president of er in het apostolisch vicariaat van De Bosch geen geschikte kandidaten waren die naar Zeeland gezonden zouden kunnen worden. (99). De bisschop gebruikte in zijn brief de typische uitdrukking "koning van Holland". Dit was de normale benaming die aan Willem I ook vóór de opstand in het Zuiden veelal werd gegeven. (100). Men beschouwde de koning duidelijk als een "Hollander". Dat de koning geen Belgische priesters zou accepteren, zoals de bisschop schreef, blijkt overigens nergens uit. Die gedachte was waarschijnlijk ingegeven door het feit dat het rijkssalaris niet meer werd uitbetaald.

Daar er geen antwoord kwam, wellicht omdat de brief niet aangekomen was, richtte Van de Velde zich daarop met hetzelfde verzoek tot J. van Hooydonk, apostolisch administrator van Breda. (101). Deze vond Adriaan Molenschot bereid naar Zeeland te gaan. Op 13 april 1832 werd hij benoemd tot desservant van St. Jansteen. Door bemiddeling van Van Hooydonk kon ook de apostolisch administrator van Den Bosch, Den Dubbelden, drie priesters naar het Zeeuwse deel zenden. Ze werden op 18 april door de Gentse bisschop aangesteld: Johannes Smulders uit Tilburg tot onderpastoor te Hontenisse en Hengstdijk, Johannes van de Poll uit Driel tot desservant te Hoofdplaat en Wilhelmus Hoebens uit Tilburg tot desservant te Graauw en Langendam. (102).

Ook nu had de Gentse bisschop de vereiste formaliteit niet in acht genomen en de namen van de bovengenoemden niet doorgegeven. Het was duidelijk dat de Nederlandse regering niet gelukkig was met het feit dat een deel van het land, al was het maar klein, onderhorig was aan deze bisschop die zo duidelijk de wettelijke regeling van deze regering niet meer eerbiedigde. De Pelichy vroeg daarom argwanend aan Van Hooydonk en Den Dubbelden hoe een en ander in zijn werk was gegaan, opdat hij de koning op de hoogte kon brengen.

Ondertussen waren er in het voorjaar van 1832 pogingen ondernomen om te komen tot een oplossing inzake een reorganisatie van het kerkelijk bestuur over het Zeeuwse deel van het bisdom Gent. Het initiatief was hierbij uitgegaan van De Pelichy. Begin februari hadden de kerkmeesters van Hoofdplaat hem verzocht een nieuwe pastoor aan te stellen. Kennelijk wist het kerkbestuur in deze gegeven omstandigheden niet waarheen het zich moest wenden. Korte tijd later meldde Van Vredenburg dat ook de inwoners van Hengstdijk een nieuwe pastoor hadden gevraagd en daarbij de suggestie deden om iemand uit het Noorden benoemd te krijgen. De gouverneur voelde wel wat voor dat idee, daar door de aanstelling van zulke priesters de goede geest behouden kon blijven. Later zou hij nog verschillende malen terugkomen op de benoeming van Noord-Nederlanders. Ook De Pelichy voelde veel voor deze oplossing. De benoeming van priesters viel echter geheel buiten zijn bevoegdheid. Maar hij begreep vat in deze "vacuum" periode van hem een initiatief werd verlangd. Hij stuurde daarom een rapport naar de koning waarin hij erop wees dat het voor Belgische priesters nu niet zo aantrekkelijk was om in Zeeuws-Vlaanderen te worden benoemd. Dat was het vroeger ook al niet, zo schreef hij, maar in deze tijd zouden ze het bijzonder moeilijk krijgen vanwege mogelijke verdachtmakingen op grond van hun afkomst en wegens het geringe levensonderhoud omdat het rijkssalaris niet meer werd uitbetaald. Er zouden dus vele en langdurende vacatures ontstaan die konden worden voorkomen door het zenden van Noord-Nederlandse priesters. Hiervoor was het echter nodig dat de pauselijke zaakgelastigde in Den Haag, mgr. A. Antonucci, werd ingeschakeld. Deze zou in Rome de nodige volmachten kunnen verkrijgen om het bestuur over dit gebied uit te oefenen. Zo zouden vanzelf Nederlandse priesters kunnen worden benoemd. Een andere mogelijkheid om tot dit doel te

komen, zo stelde De Pelichy, zou de spoedige bezetting van de bisschoppelijke zetel van Den Bosch zijn. Doch daar ging hij verder niet op in. Hij vond het eerste voorstel vooralsnog het beste. Ook de ministers van Binnenlandse Zaken en van Justitie sloten zich in hun advies aan bij datgene wat De Pelichy naar voren had gebracht.

Op 20 maart kreeg De Pelichy verlof van de koning om met A. Antonucci in overleg te treden aangaande het zenden van priesters, afkomstig uit de Nederlandse kerkdistricten, naar het Zeeuwse deel met goedvinding van de bisschop van Gent zolang de staatkundige verwickelingen met België zouden voortduren. De pauselijke zaakgelastigde vond het echter na een onderhoud met De Pelichy beter, om zich rechtstreeks te wenden tot de H. Stoel in plaats van tot de bisschop van Gent.

De directeur generaal zond daarop een nota naar Rome waarin hij de moeilijkheden naar voren bracht. Hij stelde de mogelijkheid voor van de aanstelling door de bisschop van Gent van een commissarius of delegatus, wonend in Nederland, die in een vrij en onmiddellijk contact met de Nederlandse regering de kerkelijke zaken in het Zeeuwse deel zou kunnen behartigen en priesters zou kunnen aanstellen.

Op 25 augustus deelde de kardinaal van de Propaganda Fide aan Van de Velde de beslissing van de paus mee. (103). De bisschop werd geprezen voor zijn ijver die hij aan de dag had gelegd omdat hij door middel van contacten met de kerkelijke bestuurders van de vicariaten van Breda en Den Bosch priesters had aangesteld in Zeeland. Toch zouden door deze ad hoc benoemingen, gezien de omstandigheden, de moeilijkheden niet worden opgelost of verminderd. De apostolische administratoren beschikten over te weinig priesters om in de toekomst de eventuele vacante plaatsen te bezetten. Bovendien was deze regeling, naar men in Rome begreep, niet welgevallig aan de koning van Holland. Beter was het daarom, zoals De Pelichy naar voren had gebracht, een delegatus of commissarius te benoemen die priesters, alleen afkomstig uit het aartsbisdom Holland en Zeeland, zou kunnen aanstellen. Als er anders zou worden gehandeld, zouden de nieuwbenoemden niet door de regering worden erkend, noch zouden ze het rijkssalaris ontvangen.

De paus beval de bisschop daarom Antonius Antonucci, pauselijk zaak-gelastigde in Den Haag en vice-superior van de Hollandse Zending, aan te stellen tot zijn commissarius en hem de nodige volmachten te verlenen. Op dezelfde dag werd ook Antonucci door Rome op de hoogte gebracht van deze pauselijke beslissing. (104).

Conform aan deze opdracht benoemde Van de Velde op 9 september 1832 Antonucci tot zijn delegatus en commissarius over het Zeeuwse deel. (105). Formeel bleef het Zeeuwse deel behoren tot het bisdom Gent. De commissarius trad op als zaakwaarnemer van de bisschop. De volledige jurisdictie werd hem niet gegeven. Zo moest hij om nieuwe parochies op te richten of om parochiegrenzen te veranderen eerst contact opnemen met de bisschop.

Op 24 september werden de dekens van Eeklo en Hulst door de bisschop ingelicht over de nieuwe situatie. Hun jurisdictie en inspectie in die parochies van hun dekenaten die op Nederlands grondgebied lagen, kwamen te vervallen. (106). De volgende dag stuurde Van de Velde aan Antonucci de nodige inlichtingen omtrent de parochies en de aanwezige priesters. (107). Met deze gegevens wendde De Pelichy zich tot de koning met het verzoek om de rijkssalarissen aan de priesters die sedert eind 1830 waren benoemd, weer uit te keren. Bij K.B. van 16 november 1832 werd de beslissing van begin 1831 ingetrokken, waardoor de toelagen met terugwerkende kracht konden worden uitbetaald.

Op 27 februari 1833 verleende de koning zijn volledige goedkeuring aan de hele regeling. Op het eind van datzelfde jaar zou de reorganisatie volgen voor Luxemburg en Maastricht en Luyksgestel die respectievelijk onder een eigen apostolisch vicaris en onder de apostolisch administrator van Den Bosch werden gebracht. Zo kwam er een einde aan het feitelijk bestuur van Belgische bisschoppen over die gebieden die onderworpen waren gebleven aan het wereldlijk gezag van koning Willem.

HOOFDSTUK II. HET KERKELIJK BESTUUR
DE BEMOEIING VAN DE BURGERLIJKE OVERHEID

§ 1. Het breder kerkelijke kader.

Door de aanstelling van Antonucci tot commissaris en delegaat van de bisschop van Gent, kwam het Zeeuwse deel in nader contact met de Noord-Nederlandse kerk. Voor Vlissingen was deze verbinding niet nieuw. De parochie had tot 1808 deel uitgemaakt van de Hollandse Zending. Zeeuws-Vlaanderen dat de laatste eeuw en ressorteerde onder de bisdommen Gent en Brugge, had op kerkelijk gebied niet zoveel verbinding gehad met het Noorden.

Formeel deel uitmakend van het bisdom Gent, kreeg het Zeeuwse deel binnen die Noord-Nederlandse kerk een aparte status. Enerzijds werd het kerkelijk gezag belichaamd door een bisschoppelijke commissaris die tevens vice-superior van de Hollandse Zending was en zijn besluiten deels ook van toepassing verklaarde voor dit Zeeuwse deel. Anderzijds bleven de regelingen en gewoonten van het bisdom Gent gehandhaafd. Als deel van het bisdom Gent werd het geen onderdeel van de Zending, van de andere kant werd dit gebied door de aanstelling van Noord-Nederlandse priesters, nauwer bij die missiekerk en de overige gebieden van Nederland betrokken.

Deze situatie was overigens niet onbekend. Zoals we hebben gezien had Staats-Vlaanderen, in het tijdperk van de Republiek, als buitenlands territorium van de Zuid-Nederlandse bisdommen, ook een aparte status gekend. Ook toen was het op staatkundig terrein geheel met het Noorden verbonden geweest en waren priesters van buiten Vlaanderen, voornamelijk uit Staats-Brabant, aangesteld. Het verschil was dan wel dat het toen niet onder een apart kerkelijk bestuur stond, zoals thans wel het geval was. Het gebied werd nu een van die stukken van de lappendeken die de Noord-Nederlandse kerk in die dagen vormde.

We willen in deze paragraaf eerst de situatie van de Nederlandse kerk bezien en vervolgens die van het bisdom Gent en het Zeeuwse deel. We sluiten af met een karakteristiek van de vice-superior Antonucci. In de volgende paragrafen behandelen we het kerkelijk bestuur en de bemoeiingen van de burgerlijke overheid.

a.) De situatie van de Nederlandse kerk.

We spraken zojuist over de lappendeken van de Nederlandse kerk. Inderdaad vormde die kerk een amalgaam van kerkdistricten zonder veel verband. In feite kunnen we twee delen onderscheiden: het Noorden, d.w.z. de provincies boven de grote rivieren met de Zeeuwse eilanden en het Zuiden, d.w.z. Noord-Brabant en Limburg.

Noord Nederland vormde het gebied van de Hollandse Zending. Dit was de oude Utrechtse kerkprovincie die door het verdwijnen van de bisdommen de status van missiekerk had gekregen. Rechtsstreeks onderhorig aan de Propaganda Fide te Rome, werd het kerkelijk bestuur hier vanaf 1727 namens de paus als overste (superior), waargenomen door een vice-superior. Deze functie werd aanvankelijk vervuld door de runtius of internuntius te Brussel. Nadat deze nuntiatuur in 1794 was opgeheven, werd dit ambt toevertrouwd aan een daartoe benoemde pauselijke gedelegeerde. Sinds 1829 werd, met een enkele onderbreking, de internuntius aan het Nederlandse hof met die taak belast. (1).

De Hollandse Zending was verdeeld in zeven aartspriesterschappen. Aan het hoofd van deze gebieden stonden aartspriesters die werden benoemd door de vice-superior. Op hun beurt benoemden dezen weer de priesters voor de bediening van de staties. (2). Bij uitvoering van het concordaat van 1827 zou de Hollandse Zending plaats hebben moeten maken voor het nieuw op te richten bisdom Amsterdam. (3).

Het Zuiden van Nederland zou volgens dit concordaat onder het nieuwe bisdom 's Hertogenbosch moeten gaan ressorteren. Vooral nog vormde dit gebied een conglomeraat van relictten van de oude hiërarchie. Zo waren er de apostolische vicariaten van Den Bosch, Breda, Grave, Megen en Ravenstein en het Nederlandse gedeelte van het bisdom Luik. (4).

Bijna al deze districten hadden hun eigen priesteropleidingen die meestal op het eind van de 18e eeuw waren opgericht. Voor de voorbereiding van de hogere studies waren er verschillende kleine seminaries. (5).

Deze kerkelijke gebieden stonden in feite los van elkaar. Een overkoepelend bestuur en leiding bestond er niet. De vice-superior was geen coördinerende figuur.

Hij was alleen maar aangesteld voor de Hollandse Zending. Maar ook hier kon zijn leiding niet erg effectief zijn. Hij woonde te ver weg om zich diepgaand met de kerkelijke zaken te bemoeien. Dit veranderde toen hij in 1829 in Den Haag kwam te wonen, waardoor hij direct geconfronteerd kon worden met de gang van zaken in zijn jurisdictiegebied. Vooral Antonucci heeft ernstige pogingen aangewend om effectief leiding te geven. Doch de macht en de invloed van de vice-superior werd ingeperkt door de in de loop van de schuilkerktijd ingeslopen gewoonten en eigenaardigheden. Aartspriesters en pastoors voelden zich tamelijk zelfstandig. Goede regelingen voor het beheer van de goederen waren er niet. Gewoonten uit de tijd van de Republiek, toen de leken een groot aandeel hadden in de financiële zaken, bleven bestaan.

Buiten de Zending had de vice-superior slechts een algehele supervisie die niets inhield, terwijl zijn functie van internuntius of zaakgelastigde van de H. Stoel teveel lag op het diplomatieke vlak om directe invloed te hebben op het pastorale terrein.

In de apostolische vicariaten in het Zuiden, die een beter kerkelijk bestuur hadden dan de Zending, kende men niet die uitwassen van al te grote zelfstandigheid van plaatselijke parochiepriesters. Toch was ook daar een betere structuur en organisatie gewenst. (6).

Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie zou orde kunnen scheppen. Door een betere centrale leiding zou een einde gemaakt kunnen worden aan de grote parochiële zelfstandigheid en de andere uitwassen. Verschillende pogingen om te komen tot een herstel van de hiërarchie waren dan ook al ondernomen. Enkele priesters, nippend aan de pas verworven vrijheid, hadden in het begin van de eeuw verzoeken daartoe aan Rome gericht. Door het weinige enthousiasme van de Noord-Nederlandse clerus, die de situatie liever zo wilde laten, maar ook door de wens van Rome, liepen de plannen op niets uit. (7). We hebben gezien dat de uitvoering van het concordaat van 1827, waarbij tot oprichting van de bisdommen Amsterdam en Den Bosch zou moeten worden overgegaan, was opgeschort.

De afwezigheid van bisschoppen was niet alleen nadelig voor een goed en geregeld bestuur, maar ook in verband met de toediening van sacramenten en andere taken verbonden aan het bischopsambt. Voor de toediening van het vormsel hadden de vicarissen van Breda en Den Bosch in 1823 verlof gekregen. De vice-superior kreeg deze bevoegdheid pas in 1832, zodat vooral in de Zending het vormsel gedurende lange tijd niet was toegediend. (8). Priesterwijdingen geschiedden niet op Nederlands grondgebied. (9). De wijdelingen werden gestuurd naar Paderborn, Munster, Gent en Mechelen. (10). Ook kerkconsecraties moesten achterwege blijven. Aan deze situatie kwam een einde, toen de Warmondse professor C.L. baron van Wijkerslooth werd benoemd tot bisschop van Curium i.p.i. met de bedoeling in Noord-Nederland de pontificalia uit te oefenen. Op bestuurlijk vlak had "van Curium" niets te vertellen en telkens wanneer hij wijdingen moest verrichten in de Zending, moest hij eerst verlof vragen aan de vice-superior. (11).

De Nederlandse kerk in die dagen kan men dus kort karakteriseren als een verzameling kerkdistricten zonder veel verband, zonder bisschoppen die het bestuur uitoefenden. We willen nu enkele kenmerken geven van de gelovigen en van de priesters.

De katholieken vormden in Nederland na de afscheiding van België een minderheid. Van de bijna drie miljoen Nederlanders vormden zij met meer dan een miljoen het derde deel van de inwoners. (12). Het was dus geen geringe minderheid. Hun maatschappelijke positie stond echter niet in verhouding tot hun getalsterkte. In het algemeen waren ze uitgesloten van publieke ambten. Katholieken waren nauwelijks vertegenwoordigd in de overheidslichamen en telden in de academische wereld nauwelijks mee. (13). Ze leefden nauw aaneengesloten in stille kerktrouw, beducht op het handhaven van hun prille vrijheden met weinig openheid voor de grote problemen van de samenleving. Deze geringe ontvankelijkheid voor de wereld en de moderne ontwikkelingen was trouwens een kenmerk van de hele rooms-katholieke kerk in de 19e eeuw. (14).

De meeste Nederlandse priesters, zeker de jongeren, waren beïnvloed door het ultramontaanse denken. In de eerste decennia van de eeuw waren er slechts enkelen geweest, voornamelijk in de Hollandse Zending, die een verlicht irenisch interconfessionalisme

hadden verkondigd en in praktijk gebracht. (15). In het tijdvak van de restauratie waren hun stemmen verstomd door dit opkomend ultramontanisme. Deze stroming was binnen de Franse en Duitse kerk ontstaan en vond haar weg zowel op het gebied van het kerkelijk denken in zoverre dat dit meer dan ooit Romegericht zou gaan worden, als op politiek gebied waar het de liberaal-katholieken heeft bevrucht. Geboren uit afkeer jegens het Gallicanisme en de Verlichting, kwam deze geestesrichting op voor de onafhankelijkheid van de kerk en voor haar voorrangspositie in de maatschappij. Ze legde een sterke nadruk op het supra-nationaal karakter van de kerk. (16). Een grote promotor van het ultramontanisme was de Franse priester Hugues Felicité de Lamennais (1782-1854). (17). Deze bouwde voort op het traditionalisme van De Bonald dat uit reactie tegen de Verlichting alle nadruk legde op het openbaringsgeloof dat neergelegd was in de traditie van de kerk. Deze kerk trad aldus een eigen vrij en onafhankelijk centraal gezag: "Ultra montes" namelijk te Rome. De Lamennais werd vooral populair omdat hij zijn beginselen toepaste op de politieke situatie. Naast het heil zoeken bij de centrale leiding, moest men, om de kerk te bevrijden van de kluisters van de staat, de liberale ideeën op het gebied van gewetensovertuiging, pers en onderwijs hanteren. Zijn politiek systeem kan worden gekenschetst als een democratische theocratie. In 1832 werd hij door paus Gregorius XVI veroordeeld. Rome wenste geen absolute scheiding tussen kerk en staat. De overheid moest integendeel medewerking verlenen aan de kerk opdat zij haar taak zou kunnen uitoefenen. (18).

De clerus in Nederland, die was beïnvloed door de idealen van het ultramontanisme, stond binnenkerkelijk weinig tolerant jegens afwijkende meningen en interconfessionele samenwerking. Dogmata en kerkelijke voorschriften stonden bij hen hoog in het vaandel geschreven. Het spreekt vanzelf dat verlichte priesters werden gewantrouwd en zelfs aangeklaagd. (19). Deze ultramontaanse geest brak in de dertiger jaren eerst goed door en heeft haar kracht tot ver in de twintigste eeuw behouden.

In tegenstelling tot het Zuiden echter waren de politiek liberale denkbeelden rond 1830 nog weinig verbreid onder de priesters en leken in het Noorden. De strijd tegen de staatsvoogdij en voor de emancipatie van het katholieke volksdeel werd

aanvankelijk nog slechts verwoord door de bekeerde dominees-zoon en notaris Joachim Le Sage Ten Broek in diens periodieken "De Godsdienstvriend" en "De Ultramontaan". (20).

b.) Het bisdom Gent en het Zeeuwse deel.

Formeel deel uitmakend van het bisdom Gent, had het Zeeuwse deel ook verbindingen met dit diocees. We willen daarom, nu wij het breder kerkelijke kader behandelen, de situatie van dit bisdom bezien. Het geeft ons een enigszins ander beeld te zien dan de Nederlandse kerk. De bevolking was hier nagenoeg geheel katholiek, uitgezonderd de anticlericale voltairianen met hun liberale inzichten en een kleine groep protestanten in het arrondissement Oudenaarde. (21). Gedurende de Spaanse en Oostenrijkse tijd was er in Vlaanderen steeds vrije uitoefening geweest van de katholieke religie, zij het dan wel dat er grote moeilijkheden waren onder het bestuur van keizer Joseph II en in het begin van de Franse tijd.

De contra-reformatie had hier volledig haar werk kunnen doen. In het algemeen genomen was de bevolking practiserend katholiek met uitzondering van de steden en enkele plattelandsgebieden. Zo stonden bijvoorbeeld de zogenaamde polderstreek boven Eeklo en enkele plaatsen aan de Zeeuwse grens, zoals Moerbeke en Zelzate, reeds lang bekend als weinig practiserend. (22).

Reeds eeuwen kende het bisdom een vaste bisschoppelijke leiding. We treffen hier niet de min of meer verwarde toestanden aan zoals die met name in de Hollandse Zending kenmerkend waren. Als uitwerking van het concordaat van 1801 waren de grenzen van de parochies en dekenaten omschreven en was er een regeling getroffen voor de kerkbesturen. Reeds lang kende het bisdom een eigen groot seminarie. (23).

In tegenstelling tot de Hollandse Zending had het bisdom geen verlichte priesters gekend. Everals in het Noorden heerste hier onder de clerus een ultramontaanse gezindheid die zich voedde aan de traditie en de Franse bronnen. Dit ultramontanisme had zijn wortels gekregen in de strijd tegen het Josephisme op het eind van de 18e eeuw en het Gallicanisme gedurende de Franse tijd. (24). Augustinus Ryckewaert (1771-1836) van het Gentse seminarie droeg deze geestesrichting over op de seminaristen.

Overigens stond hij afwijzend tegenover de radicale ultramontanen en liberaal-katholieken die hun leider hadden gevonden in De Lamennais. (25). Deze laatste had hier zijn invloed vooral op de jongere clerus. Maar hoewel De Lamennais werd bewonderd, lag het mennaisisme niet aan de basis van de op politiek terrein liberaal denkende Vlaamse geestelijken. Volgens Lamberts was de ondergrond een bij uitstek contra-revolutionaire stroming, nauw verwant met de specifieke situatie in Vlaanderen: men stond afwijzend tegenover de Jacobijnse staat en had vertrouwen in de levenskracht van het katholicisme. (26). Dit conservatisme was ook mede een oorzaak geweest van de afwijzing van de Protestantse Hollandse regering.

De leiding van het bisdom was, na een vacuümperiode wegens het vertrek van De Broglie, sinds november 1829 toevertrouwd aan Joannes Franciscus Van de Velde (1779-1838). We hebben hem reeds ontmoet toen we spraken over de reorganisatie van het kerkelijk bestuur over het Zeeuwse deel. Hij was een goed zielzorger maar geen krachtig bestuurder. In zijn onverzettelijk opkomen voor de rechten van de kerk, had hij zich weinig plooibaar getoond in de moeilijkheden met de regering. (27) Hij werd opgevolgd door Ludovicus Delebecque (1796-1864), die vóór die tijd president was van het seminarie van het inmiddels in 1834 heropgerichte bisdom Brugge. Hij was een krachtig en autoritair bestuurder met een duidelijk ultramontaanse gezindheid. (28).

Het Zeeuwse deel werd nu ingepast als een apart kerkdistrict binnen de Nederlandse kerk, maar het had ook verbindingen met het Belgische bisdom Gent. Door de geïsoleerde ligging behoorde het (we hebben het nu over Zeeuws-Vlaanderen alleen) noch tot het Noorden, noch duidelijk tot het Zuiden. Vanouds had het verbindingen met beide en vormde het als zodanig een eigenheid met een mengeling van beide invloeden.

De autochtone bevolking en de Vlaamse immigranten waren even traditioneel katholiek als hun medediocesanen aan de Belgische zijde. Wel moesten ze, behalve in de uitgesproken katholieke dorpen, inzake hun vrije uitoefening van de religie rekening houden met een groot aantal protestantse medeburgers. Wellicht als gevolg van dit leven in een gemengd milieu was de kerkgebondenheid groot.

Er waren nauwelijks klachten over niet-practiseren. Mgr. Van de Velde getuigde dan ook van zijn Hollandse katholieken in zijn relatio aan de paus in 1833 dat zij: "rechtschapen van aard waren die temidden van de ketters het geloof van hun voorouders hadden bewaard". (29).

De bevolking leefde voornamelijk van de landbouw. In de dorpen aan de Westerschelde gelegen, was er enige scheepvaart en visserij. In de kleine stadjes waren enkele kleine industriële bedrijfjes gevestigd. Bijna alle gemeenten hadden scholen voor lager onderwijs. (30). Mensen met een middelbare opleiding behoorden tot de uitzonderingen.

c.) De figuur van de vice-superior Antonio Antonucci.

De nieuwe man waar het Zeeuwse deel nu mee te maken kreeg, was Antonio Antonucci. (31). Gedurende de jaren 1831 tot 1841 was hij vice-superior van de Hollandse Zending. Hij was in 1798 geboren te Subiaco. In 1829 was hij als secretaris van de toenmalige internuntius en vice-superior Capaccini naar Nederland gekomen. Na het vertrek van Capaccini naar Rome en nadat de zedelijk labiele aartspriester Van Nooy, vice-superior ad interim, zijn ontslag had aangeboden, werd Antonucci op 9 september 1831 benoemd tot internuntius en vice-superior.

Als drieëndertig jarige stond hij nu aan het hoofd van de Zending. In zijn jeugdige voortvarendheid trad hij minder behoedzaam op als Capaccini die nu eenmaal meer ervaring had op bestuurlijk vlak. Hij ontnam reeds onmiddellijk van de aartspriesters het benoemingsrecht van de pastoors en eind 1831 benoemde hij zichzelf tot aartspriester van Holland en Zeeland, het voornaamste aartspriesterschap van de Zending. Hij bekleedde dit ambt tot 1834. In 1832 gelastte hij de aartspriesters dat er in alle parochies een visitatie moest worden gehouden. In een normaal functionerend bisdom was een visitatie een normale gewoonte, maar hier was het sinds mensenheugenis niet geschied en men voelde deze beslissing van de vice-superior als een inbreuk op de eigenheid van de Zending.

Blijkbaar had Antonucci zich voorgenomen de Zending te zuiveren van alle uitwassen en ingeslopen mistoestanden. Nu was een krachtige aanpak beslist wel nodig, maar de manier waarop

Antonius Antonucci 1798 - 1879

Antonucci optrad, wekte bij velen weerstand. Gewend als men was om heel wat zaken onderling te regelen of liever gezegd op zijn beloop te laten, wantrouwde men deze Italiaan die geen rekening hield met de Nederlandse gevoelens en meestal onverhoeds ingreep. Volgens aartspriester van Banning (die overigens zelf "Jan Baas" werd genoemd door zijn priesters) wilde Antonucci: "alles weten en alles doen". Toch voer hij niet in alles op eigen kompas. In kerkrechtelijke en moraaltheologische zaken enerzijds en bij benoemingen anderzijds vroeg hij uitvoerig advies aan de president van het seminarie Warmond, Joseph Chedeville en later na diens ontslag in 1839 aan aartspriester Vermeulen.

Tot tweemaal toe werd zijn manier van optreden in Rome aangeklaagd waarbij hij dan tevens werd verdacht gemaakt sympathie te koesteren voor jansenistische ideeën. Dat was een bekend zwartmakend middel. Maar telkens wist hij de gunst te winnen van de Propaganda.

De beschuldigingen kwamen voor een groot deel uit de hoek van het departement voor de zaken van de R.K. Eredienst, waarmee Antonucci op voet van oorlog leefde. Aanvankelijk was de verstandhouding goed. Met name de secretaris van het departement, Charles van der Horst, was ingenomen met Antonucci die nu eindelijk eens orde op zaken wilde stellen. Onder invloed van de aartspriesters en door zijn eigengereide manier van optreden waardoor hij telkens in conflict kwam met de rechten van het departement, verslechterde de verhouding. Charles van der Horst schreef op 3 maart 1834 aan Mgr. van Bommel, bisschop van Luik: "il faut qu'Antonucci soit chassé d'ici ou nous aurons un schisme". Op zijn beurt beschuldigde Antonucci het departement in een brief aan de minister van Financiën, Rochussen, van bemoeizucht en overdrijving. Het maakte volgens hem rapporten op over onbenulligheden opdat de directeur generaal stof zou hebben voor de wekelijkse audientie bij de koning. Het departement had volgens Antonucci na de afscheiding van België moeten verdwijnen, want het was volkomen overbodig.

De verhouding bleef gespannen en de gemoederen zowel van sommige priesters als van het departement zouden weer tot bedaren kunnen worden gebracht als Antonucci zou worden teruggeroepen. Het is dan ook waarschijnlijk dat mgr. van Wijkerslooth

die eind 1839 naar Rome reisde, heeft gesproken over het ontslag van de vice-superior.

Wat hier ook van zij, op 20 juni 1840 werd hij benoemd tot bisschop van Monte-Feltre. Het duurde echter tot 23 mei 1841 voor hij zijn ambt kon neerleggen en overdragen aan de man die zijn voorganger was geweest, Capaccini. Deze diplomatieke figuur werd de taak gegeven de gemoederen te kalmeren. Enkele dagen later vertrok Antonucci naar zijn bisschopsstad. Later werd hij bisschop van Ancona en in 1858 tot kardinaal verheven. Hij stierf te Ancona in 1879.

¶ 2 Het kerkelijk bestuur over het Zeeuwse deel: de bisschoppelijke commissaris en de deken.

Antonucci was dus op 9 september 1832 door de bisschop van Gent benoemd tot zijn commissarius en delegatus. De periode van onzekerheid waardoor het Zeeuwse deel in een bepaald bestuurlijk vacuüm was terecht gekomen, was nu voorbij.

Op 4 oktober stelde hij zich middels een brief aan de priesters voor en lichtte hen in dat zij zich voortaan inzake zielzorgkwesties niet meer tot de bisschop van Gent maar tot hem moesten richten. (32). Wat de gewoonten en besluiten van het bisdom Gent betreft bepaalde Antonucci dat deze bleven bestaan. Chedeville had n.l. naar aanleiding van een vraag van de desservant van Hontenisse de bisschoppelijke commissaris erop gewezen dat deze slechts vicaris van de Gentse bisschop was en dat daarom alle synodale besluiten en gewoonten alsmede de door de bisschop voorgeschreven gebeden gehandhaafd moesten blijven. (33).

Voor een geregelde en effectieve leiding over het Zeeuwse deel, achtte de nieuwe commissaris het noodzakelijk dat er een deken zou worden aangesteld die als contactpersoon en intermediair zou kunnen optreden. Daar de jurisdictie van de dekens van Eeklo en Hulst over dit gebied opgehouden had te bestaan, was er nu in feite geen coördinerende figuur meer. Antonucci vroeg op 23 november advies aan de bisschop wie volgens hem de geschiktste persoon zou zijn voor dit dekenambt. Mgr. Van de Velde stelde daarop voor de pastoor van Oostburg, Carolus De Houck, en de pastoor van Hulst, Augustinus Van Hecke. De laatste achtte hij het meest capabel omdat hij langer in dienst was

en meer ervaring had. De bisschop schreef dat hij de beslissing geheel aan Antonucci overliet en alles zou goedkeuren wat deze dienaangaande zou besluiten. (34). Toen begin februari 1833 het bisdom de nodige gegevens had gestuurd over de taken en volmachten van een deken in het bisdom Gent, kon Antonucci overgaan tot de aanstelling. (35). Zijn keuze viel op Augustinus Van Hecke, die op 25 februari werd benoemd. (36). Deze was in de afgelopen maanden al verschillende malen gepolst over enkele kwesties.

Omdat de deken de grote schakelfiguur is geworden tussen Antonucci, de priesters en gelovigen, gaan we in deze beschouwing over het kerkelijk bestuur wat nader in op zijn persoon en werkzaamheden. Van Hecke was al ruim 20 jaar in Zeeuws-Vlaanderen werkzaam toen hij werd aangesteld en kende dus de gewoonten en het karakter van de streek. Als pastoor met het wel en wee van zijn parochianen verbonden, had hij zich tot nu toe geheel gewijd aan de zorgen van zijn eigen parochie die de grootste was van het Zeeuwse deel. Tijdens de maanden van de Belgische omwenteling trad hij niet op de voorgrond in tegenstelling tot zijn onderpastoor Pauwels die een actieve rol speelde ten gunste van de aansluiting met België. Hij stond dan ook, ofschoon Vlaming van geboorte, bij de gouverneur van Zeeland als politiek betrouwbaar aangeschreven. In zijn latere brieven aan Antonucci komen geen uitspraken of uitweidingen voor op politiek gebied. Op dit precaire terrein hield hij een stilzwijgen. Naast zijn taak als pastoor van Hulst, kreeg hij nu de opdracht de bisschoppelijke commissaris op de hoogte te brengen van de gang van zaken in het district en diens besluiten door te geven en uit te voeren.

Volgens de Statuta Gandavensis uit 1847, een samenvatting van alle reeds lang bestaande besluiten, regelingen en voorschriften, had de deken onder meer als taak: Een pastor pastorum te zijn, visitaties te houden, de H. Olie te verdelen na Beloken Pasen, nieuwe pastoors te installeren. Tot zijn volmachten behoorden bepaalde dispensaties te verlenen zoals in de vastenwetgeving en in de huwelijksroepen, een deservitor aan te stellen als een pastoorsplaats vacant was. Hij moest dan wel de bisschop zo spoedig mogelijk inlichten over de vacatie. (37).

Bij zijn ambtsaanvaarding had de deken aan Antonucci geschreven dat hij zijn best zou doen om zijn taak naar behoren te verrichten, maar dat zijn zwakke lichamelijke krachten hem weleens parten zouden kunnen spelen. Klachten over zijn zwakke gezondheid komen we dan ook regelmatig tegen in zijn brieven.

Het uitgestrekte gebied met zijn geografische ongemakken maakte een communicatie tussen de deken en de pastores niet gemakkelijk. In de wintertijd waren vele wegen in Zeeuws-Vlaanderen nauwelijks begaanbaar en de waterlopen gezwollen of bevroren, terwijl Vlissingen bijna onbereikbaar was. Wel was er een geregelde overtocht per stoomboot mogelijk tussen Breskens en Vlissingen. (38). Overigens had de pastoor van Vlissingen van de bisschop verschillende volmachten gekregen waardoor de pastoor in vele gevallen zelfstandig kon handelen. (39). De postverbindingen waren vooral in de wintertijd zeer slecht en de correspondentie met Antonucci moest dan soms via België lopen door middel van een vertrouwde persoon, zoals in 1838 langs beeldhouwer Peeters in Antwerpen die in die tijd opdrachten uitvoerde voor de kerk van Hulst. (40). Regelmatig moest Van Hecke de bisschoppelijke commissaris verzoeken om de installatie van nieuwe pastoors en de wijding van paramenten en klokken in de uiterste hoeken van het dekenaat te laten verrichten door priesters ter plaatse. Voorzover we hebben kunnen nagaan is hij nooit in Vlissingen geweest. Eind 1834 vroeg hij dan ook om een tweede deken aan te stellen voor het westelijk deel. (41). Aan dit verzoek werd eerst voldaan, toen het Zeeuwse deel reeds onder het apostolisch vicariaat van Breda was gekomen.

Ondanks al deze ongemakken heeft Van Hecke zich met tridentijnse nauwgezetheid van zijn taak gekweten. Uiterst nauwkeurig en uitgebreid gaf hij telkens antwoord op de informaties die door Antonucci werden gevraagd. De inhoud van deze verzoeken tot informatie was verschillend naar gelang de brieven die vanuit het district aan de bisschoppelijke commissaris werden geschreven.

In de eerste plaats waren er verzoeken om inlichtingen aangaande klachten over priesters en hun naaste medewerkers. Alvoorens een antwoord te geven, stelde de deken telkens een nauwkeurig onderzoek in en probeerde hij in persoonlijk contact te komen met de betrokken personen.

Vervolgens waren er verzoeken om advies inzake ontslag en benoeming van priesters. In de loop van de jaren kreeg Van Hecke verlof om zelf in naam van Antonucci de apostolisch vicarissen van het Zuiden te verzoeken priesters af te staan voor het Zeeuwse deel. In het algemeen hield Antonucci zich aan de adviezen die vanuit Hulst werden gestuurd. Hij zond de benoemingsbrief als de persoon volgens de inlichtingen van de deken goed bevonden werd om daar te komen werken. Dan waren er nog informatie over de gewoonten en regelingen in het bisdom Gent, de jurisdictie over de grensparochies, de moeilijkheden met de burgerlijke overheid en tal van kleine kwesties betreffende de zielzorgpraktijken. In sommige gevallen trad Van Hecke, alvorens een antwoord te geven aan Antonucci, in contact met het bisdom. (42).

Naast deze gewone verzoeken om advies waren er nog speciale vragen, waarvoor de mening van de deken moest worden gehoord en zijn inzet gevraagd. Zo vroeg Antonucci in november 1834 aan Van Hecke wat hij dacht over een eventueel op te richten fonds voor noodlijdende kerken. (43). De Pelichy had op 2 augustus van dat jaar aan de vice-superior de suggestie gegeven om een dergelijk fonds op te richten. (44). Deze had daarop de aartspriesters en de apostolisch-vicarissen gepolst over dit plan en vroeg nu aan de Zeeuwse deken wat hij ervan dacht. Evenals de Hollandse aartspriesters was Van Hecke niet enthousiast voor dit fonds. Verschillende parochies in het Zeeuwse deel waren zelf noodlijdend en konden zo toch niets bijdragen, maar mocht het plan doorgang vinden dan wilde hij de pastoors wel aansporen tot vrijgevigheid. Op 3 december 1834 schreef Antonucci aan De Pelichy dat hij niet veel heil zag in het fonds en het voorstel vond dan ook geen doorgang. (45).

Tweemaal, in 1835 en in 1840, werd de deken gevraagd een overzicht te sturen van het gehele gebied. Dit overzicht moest een nauwkeurige opgave bevatten van het aantal gelovigen, de communicanten en de namen van de dienstdoende geestelijken. (46). Voor dit doel leverden de pastoors de nodige gegevens. Slechts de opgave van 1835 is bewaard gebleven. (47).

Op 10 mei 1838 schreef Antonucci dat op zijn voorschrift in dat jaar in alle kerken van de Hollandse Zending, evenals in 1832, een visitatie moest worden gehouden door de aartspriesters en de

provinciale oversten. Hij vroeg de deken of deze een dergelijke visitatie nodig achtte in zijn district. (48). De manier van optreden van Antonucci was hier duidelijk anders dan ten aanzien van de Zending. Daar werd de visitatie eenvoudig voorgeschreven en had in 1832 al een zekere deining gegeven. (49). Hier werd enkel gevraagd naar de mening van de deken over deze zaak. Hem werd dus het initiatief gelaten. Dit toont wel de voorzichtigheid van Antonucci met betrekking tot het Zeeuwse deel. In tegenstelling tot de Zending was een visitatie niet ongewoon in het bisdom Gent. Enkele jaren tevoren, in 1835, was er b.v. een visitatie gehouden in het dekenaat Lokeren dat in 1832 was gevormd na de opheffing van het oude dekenaat Hulst. (50).

Zeker vanaf 1830 was er in het Zeeuwse deel geen dergelijk onderzoek geweest. (51). Van Hecke schreef daarom ook op 23 mei d.a.v. dat hij deze visitatie noodzakelijk vond en vroeg nadere instructies. Als gunst verzocht hij om niet naar Vlissingen te hoeven gaan en het onderzoek aldaar te laten verrichten door degene die ook Middelburg bezocht. Als reden gaf hij op: "ut candide loquar: iter facere per mare vix anipere audeo". (52).

Niet lang daarna zullen hem nodige instructies en volmachten gegeven zijn, want in augustus was hij met de visitatie bezig in Hoofdplaat, Oostburg en Sluis. In januari 1839 moet hij wel met dit werk zijn rondgekomen, want op 19 januari meldde hij bezig te zijn met het opstellen van het visitatierapport dat hij zo spoedig mogelijk hoopte op te sturen. (53). We hebben geen reden om te betwijfelen dat in de loop van de eerste helft van 1839 dit rapport aan Antonucci is opgestuurd; we hebben het helaas nergens kunnen vinden. Wellicht bevindt het zich in Rome.

Van zijn kant vroeg Van Hecke aan de bisschoppelijke commissaris op geregelde tijden advies in kleine pastorale problemen en om verlenging van zijn volmachten.

Zo verzocht hij op 16 april 1833 om de H. Olie te mogen halen in Gent in plaats van in Holland. (54). Antonucci had hem n.l. op 21 maart geschreven dat hij het chrisma tegelijk met de Hollandse dekens in Den Haag moest ophalen. Van Hecke vond de afstand naar Holland te ver en te moeilijk in verband met zijn gezondheid. De brief kwam echter te laat binnen zodat de deken zijn onderpastoor Vereecke in zijn naam naar Den Haag stuurde. Dit ophalen van het chrisma in Den Haag was een kostbare onderneming in tijd en geld.

De reis van Vereecke duurde acht dagen en kostte f. 72,55. Het jaar daarop vroeg Van Hecke daarom opnieuw verlof om naar Gent te mogen gaan. Het werd hem toegestaan evenals in de volgende jaren. (56). Op verzoek van Antonucci consacreeerde de Gentse bisschop in 1840 de H. Olie voor de hele Hollandse Zending. De reden moet waarschijnlijk gezocht worden in het feit dat Mgr. van Wijkerslooth sinds december 1839 in Rome vertoefde. Normaal consacreeerde deze het chrisma. Aan Van Hecke was ongetwijfeld de overbrenging toevertrouwd, want de secretaris van de vice-superior had hem de hoeveelheid opgegeven die te Gent moest worden opgehaald. (57).

Bij gelegenheid van de uitdeling van de H. Olie na Pasen waarbij alle pastoors waren uitgenodigd, werden de instructies van Antonucci door de deken medegedeeld. Daar er geen pastoorsconferenties werden gehouden, was dit waarschijnlijk de enige keer in het jaar dat de pastoors bij elkaar kwamen en dan nog niet allemaal. In 1835 b.v. was er slechts één pastoor uit het 4e district en de pastoor van Vlissingen zal, naar wij aannemen, hier wel nooit bij aanwezig zijn geweest. (58). Verordeningen betreffende de betalingen aan de vice-superior werden dan tevens geregeld.

Aan hem moesten n.l. worden afgedragen de gelden die werden gestort wegens de dispensatie voor het eten van vlees in de vasten. Volgens Gents voorschrift mochten de kerken de helft hiervan zelf houden, terwijl de parochies van het 4e district wegens hun armoede niets hoefden af te staan. (59). Ook voor de dispensatie inzake huwelijksimpedimenten werden de inkomsten aan Antonucci afgedragen. De bedragen varieerden naar gelang de dispensaties waren gegeven aan armen of meer bemiddelden. Normaal werd voor een dispensatie in de derde graad van bloedverwantschap b.v. f. 19,60 betaald. (60). De zgn. Jurae secretariae (administratiekosten) werden betaald na ontvangst van een benoemingsbrief van een pastoor (gemiddeld f. 10,--) en van de koster (f. 4,75) (61). Tevens werden deze gelden gevraagd voor de volmachten of verloven die de pastoors op hun verzoek werden gegeven, ofschoon dit in het bisdom Gent niet de gewoonte was. (62).

Voor dispensaties die uit Rome moesten komen, dienden de noodzakelijke onkosten die de vice-superior hiervoor had gemaakt, te worden vergoed. (63).

De gelden werden vanuit de parochies naar van Hecke gestuurd die van het gezamenlijke bedrag, met goedkeuring van Antonucci, voor eigen administratie-onkosten een bepaalde geldsom aftrok. Het overblijvende bedrag werd dan in de loop van het jaar naar Den Haag gestuurd.

Met grote ijver en voorzichtigheid moet Van Hecke zich van zijn taak als verbindingsman hebben gekweten, want verschillende malen prees Antonucci de deken en liet nooit een afkeurend woord horen. Sommige beslissingen liet hij daarom geheel aan hem over met een beroep op diens prudentie. (64). Ook Chedeville noemde de deken een "vir pius et prudens". (65). In een van zijn laatste brieven waarin hij de overdracht van het Zeeuwse deel naar het apostolisch vicariaat van Breda bekend maakte, dankte de aftredende bisschoppelijk commissaris Van Hecke in hartelijke bewoordingen voor diens assistentie die hij met zoveel ijver en toewijding had verleend. (66).

De zucht naar accuraatheid om te voldoen aan de verlangens van zijn superieur, komt ook naar voren in het volgende tekenende voorbeeld. In augustus 1839 ging zijn onderpastoor Elsen naar Den Haag om een familielid, een zekere pastoor Elsen, op te zoeken. Hij zou bij die gelegenheid ook bij de bisschoppelijke commissaris zijn opwachting maken om hem over het een en ander te spreken. Van Hecke was hiervan op de hoogte en schreef Antonucci dat hij niet wist waarover zijn onderpastoor kwam praten, maar als het over hemzelf zou gaan, vroeg hij om het mee te delen. Dit dan tot zijn eigen instructie en wellicht verbetering. De vraag kon opgekomen zijn uit achterdocht, maar misschien toch ook wel uit een scrupulositeit wat betreft de uitoefening van zijn taak. Antonucci schreef hem dat hij gerust kon zijn: de onderpastoor was bij hem geweest maar had niet over hem gesproken. (67).

Hoe de verhouding was met zijn medebroeders in het priesterschap voor wie hij de pastor pastorum moest zijn, is ons niet zo direct duidelijk gebleken. Hij had hierin geen gemakkelijke taak, want de priesters die mettertijd samen met de nog overgebleven Gentse geestelijken kwamen werken, vormden door hun karakter, optreden en afkomst tezamen een bonte verzameling. Dat er menig keer harde woorden gevallen zullen zijn tussen priesters en deken, is tussen de regels door wel te lezen.

Maar de deken was blijkbaar toch niet de man van rigoreuze maatregelen. Toen hij evenwel naar aanleiding van vele klachten over pastoor Bruns van IJzendijke aan Antonucci de suggestie deed om hem en diens kapelaan te verplaatsen, bleek de bisschoppelijke commissaris milder te zijn in zijn oordeel en zocht naar andere middelen om uit dit probleem te komen. (68). De verhouding tot zijn eigen onderpastoors Jansen en Aarts, was gespannen. De eerste wilde niet op de pastorie wonen en de laatste was op de pastorie niet te handhaven. (69). Tegen onderpastoor Aarts was hij blijkbaar niet opgewassen. Deze man was hem zo'n doorn in het oog dat hij verzocht ofwel om hem te verplaatsen naar Koe-wacht als onderpastoor ofwel hem te laten terugroepen door de apostolisch vicaris van Den Bosch. Hij scheen totaal geen vertrouwen in deze man te hebben gehad, wiens onvoorzichtig gedrag ook onenigheid zou kunnen veroorzaken met de "ancilla" van de pastorie. Hij schreef Antonucci dat, als het niet mogelijk zou zijn hem uit Hulst weg te laten gaan, hij zich genoodzaakt voelde zelf zijn ontslag te vragen: "wat mij in de gegeven omstandigheden zeer hard zal zijn en wegens de 25½ jaar dat ik het H. Ambt bedien zonder ooit het misnoegen van mijn superieuren te hebben opgelopen voor zover ik weet". (70).

De manier waarop het ontslag dan in feite toch geregeld werd, toont aan dat Aarts inderdaad geen gemakkelijk heerschap was. De apostolisch administrator van Den Bosch gaf hem als reden voor ontslag op: "wegens gebrek aan priesters in Den Bosch", omdat men bang was dat als de ware reden zou worden bekend gemaakt, Aarts in staat was om de inwoners van Hulst en zijn confraters op te hitsen. (71).

Ondanks deze moeilijkheden in eigen huis, scheen zijn taak als pastor pastorum hem groot vertrouwen te hebben gegeven bij zijn medebroeders. We horen geen enkele klacht over hem in de briefwisseling van de priesters met Antonucci.

Een portret in steendruk bij gelegenheid van zijn 50-jarig priesterfeest gemaakt in 1862, kan als symbool dienen voor deze accurate post-tridentijnse deken. Het portret toont om een zittende priester met in zijn hand een boek dat niet als bandopschrift draagt: "Biblia Sacra" of "Breviarium Romanum", maar "Concilium Tridentinum". (72).

Augustinus Van Hecke 1788 - 1864.

De deken was dus de centrale figuur in het Zeeuwse deel, de schakel tussen de priesters, de gelovigen en Antonucci. Deze laatste is nooit in dit gebied geweest, noch heeft hij de deken ooit persoonlijk ontmoet. Slechts met enkele priesters uit het Zeeuwse deel heeft hij in Den Haag een onderhoud gehad. Het bestuur werd in feite uitgeoefend door middel van briefwisseling.

Was deze correspondentie tussen de deken en de bisschoppelijke commissaris zeer frequent en uitvoerig, het contact met de overige priesters en de man in Den Haag, was verder uiterst gering. De antwoorden die de priesters op hun brieven ontvingen, waren op enkele uitzonderingen na, summier en zakelijk. Zelfs de vermanende brieven die soms nodig bleken, beperkten zich tot de opsomming van de klachten en de hoognodige richtlijnen.

Contacten tussen Antonucci en leken waren er in het geheel niet. Brieven door leken aan de bisschoppelijke commissaris geschreven, werden, voorzover we kunnen nagaan, niet rechtstreeks beantwoord maar doorgespeeld aan de pastoors of de deken. Slechts wanneer de doorsnee gelovige de herderlijke brieven vanaf de preekstoel hoorde aankondigen, werd hij geconfronteerd met het feit dat niet meer de bisschop van Gent de practische leiding over het gebied voerde, maar een bisschoppelijke commissaris in het verre Den Haag.

Het "heil en zegen in de Heer" werd hem voortaan toegewenst door "Antonius Antonucci, vice-superior van de Hollandsche Zending, bisschoppelijke commissaris van het Zeeuwsche gedeelte des Bisdoms van Gent", met nog de verdere titulatuur naar gelang de waardigheden die hij in de loop der jaren allemaal kreeg. Deze brieven waren tegelijk bestemd voor het hele jurisdictiegebied van Antonucci.

De eerste herderlijke brief dateerde van 29 december 1832 en handelde over de gelukkige afloop van de cholera epidemie waarbij een dankdienst werd afgekondigd en een volle aflaat aangekondigd. (73). Een apart herderlijk schrijven verscheen ook naar aanleiding van het elfde eeuwfeest van de sterfdag van St. Willibrord in 1839 met de aankondiging van een speciale jubileumaflaat. Daarnaast waren er dan de jaarlijkse vastenbrieven, voor te lezen op zondag Quinquagesima. De vaste bestanddelen in deze brieven vormden de oproep tot bekering en

berouw, de opsomming van de dispensaties inzake de vastenwetgeving en de oproep tot gebeden voor de paus, de koning en zijn familie. Daarnaast varieerde verder de inhoud ieder jaar wel enigszins maar kwam toch in feite neer op aansporingen tot beter godsdienstig en zedelijk leven en tot milddadigheid. We willen hiervan enkele voorbeelden geven, maar gaan niet verder in details in op deze brieven. In 1834 b.v. werd opgeroepen bij te dragen voor de slachtoffers van de watersnood. In 1838 werd gewaarschuwd voor de lichtzinnigheden en de "valsche verdraagzaamheid die tot onverschilligheid brengt en die zoogenaamde verlichting, welke menschen in hunne eeuwige belangen werkelijk verblindt". In 1839 werd opgeroepen om de geloofskennis op peil te houden door middel van het lezen van godsdienstige boeken en nuttige geloofsuitleg te aanhoren. In 1841 werden de pastoors gemaand een geestelijk verbond op te richten "ter uitroeijing van godslastering, verwenschingen en onkuische gesprekken". Nergens werden de onderwerpen uitgediept.

Over het algemeen ademen deze vastenbrieven een negatieve geest waarin 's mensen verdorvenheid een vaste kerngedachte is. Een enkele maal werden de gelovigen geprezen wegens: "uwe gehechtheid aan de eerbiedwaardige instellingen van de H. Kerk, uwe afkeer voor al wat nieuw is in de godsdienst en uw eerbied voor de aloude tucht dier kerk..." . Hier toont Antonucci zich wel de Romeinse prelaat uit de restauratietijd. In zijn negatieve benadering vormde hij geen uitzondering onder de kerkelijke leiders van zijn tijd. (74). De vastenbrieven moesten immers aansporen tot bezinning als voorbereiding op Pasen en de jaarlijkse verplichte biecht en de beste manier hiervoor leek steeds te zijn de zondigheid naar voren te brengen om zo de inkeer mogelijk te maken. Tot ver in deze eeuw behielden vele vastenbrieven deze teneur.

Wanneer we hier spreken over de kerkelijke leiding over het Zeeuwse deel, moeten we na deze globale beschouwing over het bestuur van Antonucci en de deken, nog even het aandeel van de bisschop van Gent erbij betrekken. Deze bisschop was tot 1841 immers de formele kerkelijke leider. Heel consequent noemen de deken en verschillende priesters hem in de brieven aan Antonucci dan ook steeds "onze bisschop". In zijn rapport over de toestand van zijn diocees aan Rome in 1833

hield Mgr. Van de Velde, na uitvoerig uitgeweid te hebben over Oost en West Vlaanderen, ook een korte beschouwing over het Zeeuwse deel. Hierin gaf hij een summier historisch overzicht van de streek en herinnerde hij aan de overdracht van de administratie aan Antonucci. Verder vermeldde hij dat dit gebied ondanks de vele ongezonde en moerassige plaatsen altijd voldoende priesters heeft gehad, dat de gelovigen temidden van ketters hun oude geloof hebben bewaard en dat het hen eigenlijk aan één ding ontbreekt n.l. het vrije onderwijs: "quali laus Deo Belgae hucusque sub rege suo Leopoldo gaudent".(75). De overdracht van de bestuursmacht hield echter in dat het aandeel van de bisschop in de leiding van de zielzorg hier gering was. In een brief van 4 januari 1833 stelde mgr. Van de Velde zelfs dat hij zich (indien niet absoluut noodzakelijk) niet zou mengen in de bevoegdheden van zijn commissaris en diens autoriteit als het moest altijd zou verdedigen. (76). Ook zijn opvolger mgr. Delebecque vernieuwde in het begin van zijn bestuur de delegaties die zijn voorganger aan Antonucci had verleend.(77). Er waren echter wel kwesties waarover de bisschop zijn advies moest geven of waarbij zijn oordeel werd gevraagd, zoals b.v. betreffende de grensgeschillen tussen de parochies Hoofdplaat en IJzendijke en de moeilijkheden inzake de grensparochies.

In verband met de nog niet geheel definitieve scheiding van de koninkrijken waren er n.l. wat dit laatste punt betreft problemen daar verschillende Belgische parochies zich uitstrekten over het Zeeuwse gebied. Daarbij kwam de eigenaardige situatie dat de kerk en de pastorie van de Nederlandse gemeente Koewacht zich op Belgisch grondgebied bevonden.

Dat de bisschoppelijke commissaris echter niet de bevoegdheid had om veranderingen aan te brengen in de situatie van het gebied, blijkt wel uit het feit dat de bisschop uiteindelijk de beslissing moest nemen en zijn goedkeuring moest verlenen in de kwestie betreffende de verheffing van Eede, voordien behorend tot de parochie Aardenburg, tot succursale kerk. (78).

De zorg voor de priesters was wel geheel overgelaten aan Antonucci, maar de Vlaamse priesters bleven toch de aandacht van de bisschop houden. Verschillenden zijn in die jaren naar België teruggeroepen zoals we nog zullen zien. Een enkele maal, het betrof hier pastoor Alders van Oostburg, gaf hij de klachten door

die aangaande deze persoon waren binnen gekomen en beval hij de in Zeeuws-Vlaanderen geboren priester Cammaert aan bij Antonucci om hem in het Zeeuwse deel een plaats te geven in de zielzorg. (79).

Slechts in incidentele gevallen bemoeide hij zich rechtstreeks met de zielzorg. In 1841 bijvoorbeeld stuurde mgr. Delebecque een korte herderlijke vermaning aan alle priesters van Zeeuws-Vlaanderen betreffende het dansverbod. (80).

Hoewel het effectieve bestuur was overgedragen aan Antonucci, bleef de bisschop zich de kerkelijke leider voelen van het Zeeuwse deel.

§ 3. De bemoeiing van de burgerlijke overheid.

Voor een groot gedeelte vallen de jaren 1832 tot 1841 samen met wat in de Nederlandse geschiedenis wordt genoemd: de status quo-tijd. (81).

De koning had de afscheiding van België niet aanvaard en weigerde zich bij de ontstane situatie neer te leggen. Vanwege deze houding waren Nederland en België genoodzaakt hun troepen op volle sterkte te houden. In de grensstreken waren dan ook overal soldaten ingekwartierd. Terwille van die soldaten waren er in verschillende stadjes in Zeeuws-Vlaanderen nooddkazernes en hospitalen ingericht. De militairen bleven overigens werkeloos. Aan de status quo-tijd kwam een einde in 1838 toen de koning bereid bleek een scheidingsverdrag te ondertekenen. (82).

In deze jaren na de Belgische opstand bleef de houding van de koning ten aanzien van de rooms-katholieken dezelfde als daarvoor. Hij meende nu eenmaal inzake kerkelijke aangelegenheden bepaalde prerogatieven te hebben. Er waren echter niet zoveel moeilijkheden te duchten met de katholieken, die in het verkleinde koninkrijk nu eenmaal een minderheid vormden. De regering meende evenwel dat ze, als mogelijke sympathisanten met de zuidelijke opstandelingen, scherp in het oog gehouden moesten worden. (83). De burgerlijke overheid, zowel op regerings- als op provinciaal- en gemeentelijk niveau, zag het als haar taak de verbindingen met de katholieken in het Zuiden te verhinderen teneinde de rust te verzekeren en de nationale orde niet in gevaar te brengen.

Inzake de oude kwesties met de katholieken, stelde de regering zich op het standpunt dat, in zaken die verband hielden met de verhouding kerk en staat, steeds gehandeld moest worden met het oogmerk van de op handen zijnde uitvoering van het concordaat van 1827. (84).

Door middel van enkele thematieken willen we de bemoeiingen van de burgerlijke overheid betreffende kerkelijke aangelegenheden in het Zeeuwse deel naar voren brengen.

A. Het heengaan van de Vlaamse priesters naar België.

Sinds de opstand waren er geen Belgische geestelijken meer aangesteld in het Zeeuwse deel. Er bleven in de parochies nog een aantal priesters over die in België geboren waren. Ze konden een gevaar opleveren voor de orde en rust. De gouverneur van Zeeland, Van Vredenburg, had evenwel op 9 april 1831 aan De Pelichy een gunstig getuigenis gegeven van de pastoors van Vlissingen, Hulst, Sluis, de desservant van Sas van Gent en de vicaris van Eede.

Minder vaderlandslievend beoordeelde hij de desservanten van Aardenburg en Ossensisse. (85). In zijn jaarverslag van 30 maart 1833 aan de koning, preees de gouverneur de vaderlandse geest van de inwoners van Zeeland, maar maakte een uitzondering voor de Zeeuws-Vlamingen en dan vooral de grensbewoners die "niet dien warmen vaderlandschen liefde aan den dag leggen". (86). Als redenen hiervoor somde hij op: Zeeuws-Vlaanderen was langdurig verenigd geweest met het Zuiden, vele inwoners waren Belgen van geboorte en hadden hetzelfde katholieke geloof, de zeden en gewoonten van de Zeeuws-Vlamingen kwamen meer overeen met de Belgische manier van leven dan met die van de Noord-Nederlanders. Hij vervolgde: "de lessen der ervaring toonen, dat bij geene gezindheid de invloed der geestelijken op de denkwijze en de handelingen der leeken grooter is, dan die bij de Roomsche-Katholyken. Daarom durf ik Uwe Majesteit het denkbeeld aangeven om zoo mogelijk te trachten door het zenden van echt Nederlandsche priesters in het 4e en 5e district in de provincie aldaar langzamerhand de stemming te verbeteren en zoo mogelijk eenen meer vaderlandsche zin te enten en aan te kweeken".

Ondertussen waren door Antonucci weer enkele Noord-Nederlandse priesters benoemd. Van Vredenburg meldde in zijn volgend

jaarverslag dat deze verandering gunstig was gebleken voor de volksgeest. (87). Hij drong er bij de koning weer op aan spoedig te komen tot een algehele vervanging van de Vlaamse priesters. De koning vestigde de aandacht van De Pelichy op dit verzoek. (88). Op zijn beurt vroeg de directeur generaal aan Antonucci maatregelen te treffen om de Vlaamse priesters te verwijderen. De bedoeling van de regering was niet anders, zo stelde De Pelichy, dan: " de bevordering van de rust, orde en eensgezindheid, de gehoorzaamheid aan de wetten en de gehechtheid aan de vorst". (89).

Antonucci antwoordde op 7 mei dat hij al zoveel mogelijk had getracht de Vlaamse priesters door Noord-Nederlandse te doen vervangen zoals genoeg bleek uit het feit dat er van de 23 geestelijken niet meer dan 8 Vlaamse in bediening waren. De overigen terug te zenden was echter niet raadzaam, want er waren niet genoeg priesters om die plaatsen in te nemen. Hij vroeg De Pelichy hem de tijd te laten om deze veranderingen tot stand te brengen en zo geheel te voldoen aan het verlangen van de koning. (90). De directeur generaal bracht dit antwoord op 16 mei aan de koning over. (91).

In 1837 bracht Van Vredenburg het punt van de vervanging weer onder de aandacht van de vorst. (92). De Pelichy kon nu, na contact met Antonucci te hebben opgenomen, melden dat het aantal Belgen nog zeer gering was en dat men: "zoo den hoop kan voeden dat de voor wenschelijk gehouden vervanging spoedig algemeen zal zijn tot stand gebracht". Buitengewone middelen toe te passen om de verwijdering van de Belgische geestelijken te bewerken achtte hij onnodig, daar hieruit alleen maar botsingen en onenigheden zouden voortspruiten. Bovendien had Van Vredenburg de koning geschreven dat men over de gedragingen van de overgebleven Vlaamse priesters tevreden kon zijn. (93).

Men zou uit het bovenstaande wellicht kunnen besluiten dat de regering, door druk uit te oefenen op Antonucci, directe invloed zou hebben gehad op het heengaan van deze priesters naar België. Toch was de reden van hun terugkeer niet een gevolg van de politiek van de regering.

In de 20 parochies van het Zeeuwse deel waren eind 1832 nog 15 priesters werkzaam, afkomstig uit België. Twee priesters behoorden tot het bisdom Gent, maar waren Zeeuws-Vlamingen van

geboorte: de oude pastoor vervoort van Sas van Gent geboren te Hontenisse en onderpastoor vereecke van Hulst afkomstig uit Stoppeldijk. (94). De laatste vertrok vrij spoedig naar België onder meer uit ongenoegen omdat hij als geboren Nederlander het rijkssalaris niet ontving. (95).

Van de Vlaamse priesters stierven er twee in 1833. (96). In de loop der jaren vroegen negen Vlamingen ontslag uit hun bediening in het Zeeuwse deel. Vier van hen: Maes, Schollaert, Cobbaert en De Houck voerden als reden tot ontslag aan, het feit dat zij vanwege hun afkomst voortdurend waren lastig gevallen door Hollandse soldaten. De Houck voegde daarbij dat hij ook door de bevolking onheus was bejegend. Ze konden deze vernederingen niet langer meer verdragen. Vóór hun ontslag-aanvraag hadden ze contact gehad met de bisschoppen van Gent en Brugge die hen vacante parochies hadden aangeboden. (97). Voor twee priesters, Cansse en De Maeyer, was de reden om te vertrekken het slechte klimaat. (98). Dat was ook voor Rommel een argument, maar hij voegde eraan toe zijn slechte kennis van de Franse taal. Hij ging, naar zijn zeggen, iedere keer met angst de biechtstoel in. (99). De parochie Vlissingen telde namelijk veel buitenlanders. Van den Hende kreeg zijn ontslag vanwege de vele klachten inzake zijn hebzucht en zijn ontactische manier van optreden. (100). Al vóór de opstand was hij hiervoor al enkele malen bij de bisschop aangebracht. Wegens de tijdsomstandigheden was hij gebleven. Nu stemde Antonucci uiteindelijk in met de verzoeken tot verwijdering die afkomstig waren van de burgemeester en de kerkmeesters van Stoppeldijk, De Pelichy en van Van Hecke. De laatste Vlaamse priester die uit Zeeuws-Vlaanderen vertrok was Rosseel. Hij was reeds op 16 november 1832 benaderd door de Brugse priester Leon De Foere, afgevaardigde van het Belgisch Nationaal Congres, om diens plaats in te nemen als rector van een zusterklooster te Brugge. (101). Viermaal heeft hij ontslag aangevraagd, maar dit werd steeds door Antonucci geweigerd. (102).

Er bleven nu nog de volgende Vlaamse priesters over: Pilaet, Van Buynder, Westerlinck en Van Hecke. Geen van deze vier heeft een verzoek gericht om naar België te mogen terugkeren, noch zijn zij hiervoor benaderd door het bisdom. Ze zullen geen behoefte hebben gehad weg te gaan en bleven in Zeeuws-Vlaanderen tot hun pensionering of dood.

We kunnen zeggen, dat geen enkele van de genoemde priesters zich van regeringswege gedwongen heeft gevoeld om Zeeland te verlaten. Ondanks het feit dat Antonucci aan De Pelichy op 7 mei 1834 had geschreven dat hij zoveel mogelijk getracht had de Belgische priesters te doen vervangen door Nederlandse, heeft hij zelf geen enkele poging ondernomen om die priesters uit het Zeeuwse deel te verwijderen. (103).

Integendeel, hij gaf pas toestemming om weg te mogen gaan, als ze er zelf om vroegen en dan nog heeft hij steeds uitstel gezocht door te wijzen op het gebrek aan priesters, die hij in hun plaats kon zenden. Sommigen moesten maanden, Rosseel zelfs jaren wachten, om weg te kunnen gaan. Het pastorale aspect, of liever gezegd het gebrek aan priesters, woog bij Antonucci kennelijk zwaarder dan het strikt opvolgen van de verlangens van de koning. Feitelijk hebben de bisschop van Gent, en na 1834 ook die van Brugge, in eerste instantie het initiatief genomen om de priesters terug te roepen. Dat dit geplande opzet was, blijkt ook wel uit de genoemde brief van De Foere van 16 november 1832 aan Rosseel, waarin deze schreef dat het de bedoeling was van het bisdom om alle Belgische priesters successievelijk uit Zeeland naar België te verplaatsen. (104). Daarnaast komen dan de persoonlijke motieven die genoemde priesters hadden, voornamelijk omdat ze zich niet meer thuis voelden in dit gebied, die hun overplaatsing naar België hebben bewerkstelligd. Het is dan ook het samenspel tussen de vraag van de beide bisschoppen en de wensen van de betrokkenen om Nederland te verlaten, die dit heengaan tot stand heeft gebracht.

B. De kwestie van de grensparochies.

Nauw verweven met het verblijf van de Belgische priesters, inzoverre dezen een gevaar op zouden kunnen leveren voor de nationale orde en rust, was voor de regering het feit dat vele grensbewoners in België ter kerke gingen. Enkele Zeeuwse gemeenten aan de grens beschikten niet over een eigen kerk en de katholieken daar behoorden onder Vlaamse parochies. Ook gingen verschillende gelovigen naar Belgische kerken daar de eigen parochiekerk te ver af was gelegen. Dit was zo geregeld bij de omschrijving van de parochies na het concordaat van 1801.

Tot 1830 had dit geen enkel probleem opgeleverd. Na die tijd bleef de situatie zoals ze altijd geweest was en trokken de gelovigen

ondanks de grensbarrière als vanouds naar hun kerk. Al was deze toestand voor de regering een doorn in het oog; er werden vooralsnog geen stappen ondernomen om hier een einde aan te maken.

De zaak kwam echter aan het rollen naar aanleiding van een K.B. van 14 mei 1837 waarbij rijkssubsidie werd verleend tot het bouwen van een nieuwe kerk te IJzendijke. In het 4e lid van dit K.B. bepaalde de koning dat er een nieuwe omschrijving diende te komen van de parochiegrenzen van IJzendijke. Als immers het zuidelijk gedeelte van de burgerlijke gemeente, dat nu onder Belgische parochies hoorde, bij de parochie IJzendijke zou worden gevoegd, zou dit financieel voordeel kunnen opleveren. De Pelichy zou hiervoor in overleg moeten treden met de bisschoppelijke commissaris en de gedeputeerde staten van Zeeland die een rapport moesten opstellen. (105).

Ingevolge dit K.B. stelden de gedeputeerde staten een onderzoek in aangaande een verandering van de grenzen van de parochie IJzendijke. (106). Hun nasporingen brachten hen op het spoor van de problematiek van de grensparochies in Zeeuws-Vlaanderen. Ze betrokken dit ook bij hun opdracht en zo werd de Pelichy een lijvig rapport aangeboden waarin gedeputeerde staten naar voren brachten:

- 1.) De wenselijkheid om alle katholieken van de burgerlijke gemeente IJzendijke te laten behoren tot één parochie. De verbindingen met de Oost-Vlaamse parochies Watervliet en Waterland-Oudeman dienden te worden opgeheven.
- 2.) Zonder bezwaar konden de katholieken van de gemeenten St. Kruis en Heille die behoorden respectievelijk onder de parochies St. Margriet en Middelburg in Oost-Vlaanderen, worden gevoegd bij de parochie Aardenburg.
- 3.) Het verzoek van het kerkbestuur van Sas van Gent aan de koning om de gelovigen van enkele delen van de burgerlijke gemeente die kerkelijk onder Assenede en Zelzate behoorden, weer evenals vóór 1810 onder de parochie Sas van Gent te voegen, moest worden ondersteund.
- 4.) Zeeuws Clinge vormde in de Franse tijd tot 1814 samen met Vlaams Clinge één gemeente en één parochie. De katholieken gingen deels naar Vlaams Clinge, deels naar Kieldrecht ter kerke. Ondanks de pogingen van het gemeentebestuur een

eigen kerk op te richten in Zeeuws Clinge, waren deze plannen gestrand op gebrek aan middelen. Vooralsnog konden hier geen veranderingen worden doorgevoerd zolang daar ter plaatse geen kerk was gebouwd of die van St. Jansteen niet was vergroot.

- 5.) De katholieken van de gemeenten Koewacht en Overslag hadden hun kerk op Belgisch grondgebied. Het zou schadelijk zijn als ze van deze kerken zouden worden afgescheiden. Beter was het daarom met een verandering van de parochiële omschrijving te wachten tot de definitieve eindschikking met België wat betreft de grenzen tot stand zou zijn gebracht.

De Pelichy berichtte Antonucci op 4 januari 1833 dat hij zich zeer goed met het in dit rapport gegeven advies kon verenigen en verzocht hem zo spoedig mogelijk zijn gedachten daarover mee te delen en alvast de nodige stappen te ondernemen opdat de nieuwe omschrijving van de parochies in de gemeenten IJzendijke, St. Kruis, Heille en Sas van Gent aan de koning ter bekrachtiging kon worden voorgelegd. (107).

Antonucci antwoordde dat het niet in zijn macht lag om grenzen van parochies te wijzigen daar dit alleen toekwam aan de ordinarius loci, de bisschop. Hij was enkel aangesteld door de bisschop om de leiding van de zielzorg over te nemen. Wanneer het echter het stelligste verlangen was van de koning om de parochiegrenzen te wijzigen, wilde hij zich wel tot de bisschop wenden om een verandering van parochiegrenzen voor te stellen. (108).

Dit talmende antwoord van Antonucci lokte een scherpe reactie uit van De Pelichy. Naar zijn mening was de verbinding die enkele plaatsen in Zeeuws-Vlaanderen op kerkelijk gebied onderhielden met Belgische parochies volstrekt in strijd met het verbod van de koning tegen alle verkeer met de opstandige gedeelten van het koninkrijk. Op zich zou dit verbod reeds voldoende moeten zijn om de afscheiding met de Vlaamse parochies de facto te bewerkstelligen, maar daar het de wens van de vorst was om de zaak langs vreedelievende en geleidelijke weg tot stand te brengen, was de medewerking van Antonucci ingeroepen. Het was, volgens De Pelichy, enkel de taak van de bisschoppelijke commissaris om te zorgen voor voldoende volmachten om als kerkvoogd de parochiegrenzen te wijzigen.

Indien nodig, moest hij zich dan hiervoor tot de H. Stoel wenden. In ieder geval, zo verklaarde De Pelichy, wilde de regering op geen enkele manier met de bisschop van Gent in contact treden. Antonucci was juist daarom aangesteld als bestuurder van het Zeeuwse deel om daardoor alle betrekkingen op kerkelijk gebied met België af te snijden. Hij verzocht zo spoedig mogelijk antwoord om rapport aan de koning te kunnen uitbrengen. (109).

In weerwil van deze haast om tot een oplossing te komen in deze kwestie, schoof Antonucci de zaak op de lange baan. Wel verzocht hij mgr. Van de Velde om zijn gedachten omtrent deze, naar zijn mening nuttige, nieuwe parochiebegrenzing mee te delen. (110). Maar verdere stappen werden niet ondernomen. De zaak bleef meerdere jaren slepend en tot vier maal toe vroeg De Pelichy dringend om een antwoord. (111). Antonucci liet echter niets meer van zich horen. Bij de reorganisatie van het kerkelijk bestuur na het eindverdrag met België, kwam de kwestie van de grensparochies weer aan de orde.

Voorlopig veranderde er niets aan de situatie. De gelovigen van de grensstreken bleven in België ter kerke gaan. Evenals bij de kwestie van de verwijdering van de Vlaamse priesters, maakte Antonucci geen haast om tegemoet te komen aan de wens van de regering.

C. De handhaving van het keizerlijk decreet van 30 december 1809 betreffende de kerkfabrieken.

Naast de indeling en omschrijving van de parochies, dateerde uit de Franse tijd ook de inrichting en regeling van de werkzaamheden van de kerkbesturen, vastgelegd in het keizerlijk decreet van 30 december 1809. Bij de samensmelting van de rest van Nederland met Frankrijk in 1811, zouden ook voor het hele land de Franse staatsregelingen inzake de kerkelijke aangelegenheden moeten zijn ingevoerd, doch daar is toen niets van terecht gekomen. (112). De uitvoering van het concordaat van 1827, dat eveneens de regelingen en besluiten in verband met het concordaat van 1801 op het Noorden van toepassing had verklaard, was, zoals we hebben gezien, na 1830 opgeschort.

In feite bestonden deze Franse instellingen na 1830 alleen nog in het Zeeuwse deel van het bisdom Gent en in de twee plaat-

sen Maastricht en Luyksgestel (bisdom Luik). (113).

In de rest van het land bleven de locale gebruiken wat betreft het kerkelijk beheer in stand, al had Antonucci in 1835, zonder voorkennis van de regering, voor de Zending een reglement voor de kerkbesturen samengesteld. (114). In dit reglement was de macht van de kerkmeesters zo beperkt gehouden, dat in feite de pastoor heer en meester werd over de inkomsten en goederen van de parochie. Omdat Antonucci de overheid niet in kennis had gesteld van deze verordeningen en wegens het verzet van verschillende parochies, weigerde de regering dit reglement te erkennen. De overheid wenste een duidelijke inbreng te hebben in deze zaak. Antonucci op zijn beurt wilde daarop zijn medewerking niet verlenen aan een voorstel van de regering om te komen tot een andere regeling betreffende het financiële beheer van de parochies, zodat alles weer bij het oude bleef.

Maar toch was ook voor het Zeeuwse deel het keizerlijk decreet van 1809 voor het grootste deel ook een dode letter gebleven. Niet overal waren de kerkbesturen volgens dit keizerlijk voorschrift ingericht en ook hier bleven vele locale gebruiken bestaan, al had de koning ook na 1830 enkele malen geïnsisteerd op handhaving van het besluit. (115).

De burgerlijke overheid had volgens dit decreet, grote invloed op het beheer van de kerkelijke goederen wegens het feit dat de burgemeester of een lid van de gemeenteraad zitting had in de fabrieksraad (art. 4) en enkele leden benoemd moesten worden door de gouverneur van de provincie. (116).

Van de andere kant kon de parochie ook weer steun krijgen van de burgerlijke overheid, omdat was bepaald dat de burgerlijke gemeente moest bijspringen als de parochie de financiële lasten niet kon opbrengen. De gemeente moest zorgen voor een pastorie en de grote reparaties aan de kerkelijke gebouwen mede bekostigen (art. 92). Indien de gemeente niet in staat was die kosten te dragen, kon de parochie een beroep doen op de staatskas (art. 100).

Nu waren in het algemeen genomen de gemeenten niet erg ingenomen met het feit dat ze het begrotingstekort van de r.k. parochies moesten aanvullen. Mede hierdoor kwam de vraag naar voren hoe het nu eigenlijk zat met de uitvoering van dit decreet dat voor de rest van Nederland niet bestond. We gaan op deze kwestie wat uitvoerig in omdat deze in die jaren veel beroering gaf.

In deze zaak kwamen enkele aspecten naar voren, zowel betreffende de verhouding tussen kerk en staat als tussen katholiek en protestant. Indien dit decreet geldig werd verklaard voor het Zeeuwse deel, dan kon het een financieel voordeel betekenen voor de katholieken. Van de andere kant kon de burgerlijke overheid zich gaan bemoeien met kerkelijke aangelegenheden. Het ene was voor de katholieken aantrekkelijk, het andere zeker niet voordelig omdat de vrijheid van handelen werd beperkt. Bovendien bevoordeelde dit decreet de katholieken boven de protestanten. Dit alles konden redenen tot conflicten worden. Tegen deze achtergrond moeten de verschillende meningen aangaande de geldigheid van dit decreet worden gezien. Een centrale vraag hierbij was: waren de besluiten voortvloeiend uit het concordaat van 1801 geldig voor het Zeeuwse deel?

De vraag naar de geldigheid van het decreet werd begin 1834 gesteld door het kerkbestuur van IJzendijke aan de minister van Binnenlandse Zaken. Het gemeentebestuur aldaar had geweigerd de nieuw te bouwen kerk mede te financieren. (117). Ook het kerkbestuur van Aardenburg had een rekest gestuurd, nu aan de koning, om financiële maatregelen te nemen, daar het decreet wat betreft geldelijke tegemoetkoming van de zijde van gemeentebesturen blijkbaar geen effect meer sorteerde. (118).

Om tot een besluit te komen naar aanleiding van dit rekest vroeg de koning advies inzake de geldigheid en de toepasbaarheid van dit decreet. De directeur-generaal van de R.K. Eredienst, aan wie in eerste instantie advies werd gevraagd, antwoordde op 19 februari 1835 dat het decreet van toepassing moest worden verklaard voor het Zeeuwse deel. Als argumenten voerde hij onder meer aan, dat in Staats-Vlaanderen de Franse wetgeving inzake eredienst was ingevoerd en nog van kracht was, dat het tijdens het ontwerpen van de grondwet van 1814 nog geen deel van Nederland was en dat de plaatselijke besturen nooit bezwaar hadden gemaakt om aan de verplichtingen jegens de kerkfabrieken te voldoen. (119).

De gouverneur van Zeeland, die door de minister van Justitie om commentaar was gevraagd, was een andere mening toegedaan. Naar zijn opvatting was met het verdwijnen van de Fransen dit decreet vervallen verklaard voor alle Noordelijke provincies.

Staats-Vlaanderen maakte, zo meende hij, in 1814 wel degelijk deel uit van Nederland, want bij de samenstelling van de grondwet van 1814 waren er ook notabelen uit Staats-Vlaanderen aanwezig geweest.

De plaatselijke besturen hadden nooit de toepassing van het decreet erkend, terwijl de katholieken zich slechts tweemaal voor financiële tegemoetkoming hadden beroepen op dit keizerlijk besluit. Volgens Van Vredenburg was het niet juist de katholieken voorrechten te geven die andere gezindten moesten missen. Het toepassen van het decreet was naar zijn mening dan ook niet bevorderlijk voor de eenheid en verdraagzaamheid onder de inwoners van dit gedeelte van de provincie. Juist nu moesten voordelen ten aanzien van katholieken een nadelige invloed hebben op de andere gezindten: "Voor al na de gebeurtenissen van 1830 waarbij vele Roomsche-gezinden in deze districten zich van een min gunstigen zijde hebben doen kennen, sommige zelfs hun vreugde om dezelve niet hebben ontveinsd". Als bijlage bij zijn brief voegde hij er een serie brieven aan toe van de gemeentebesturen van Oostburg, St. Kruis, Eede en Heille die daarin verklaarden dat het decreet niet werd nageleefd en dat de katholieken er zich alleen dan op beriepen als ze er profijt uit konden halen. (120).

Zo stonden de adviezen van De Pelichy en van Van Vredenburg tegenover elkaar. Ook de meningen van de ministers van Justitie en van Binnenlandse Zaken waren tegenstrijdig. Minister Van Maanen van Justitie was de mening toegedaan dat het decreet niet meer van kracht mocht zijn. (121). Minister Van Doorn van Binnenlandse Zaken vond dat het decreet wel degelijk geldig was. Het was immers niet herroepen in de grondwet van 1815. Wel adviseerde hij de koning, ter voorkoming van botsingen, bepalingen te verordenen waardoor ook de hervormden een beroep konden doen op de burgerlijke gemeenten. (122).

Naar de mening van Van Pallandt van Keppel, minister voor de zaken van de Hervormde Eredienst, die eveneens om advies was gevraagd, ging het keizerlijk besluit uit van de gedachte dat de meerderheid van de bevolking katholiek was. Het kon daarom wel van toepassing worden verklaard voor Frankrijk, maar niet voor de Noordelijke provincies van het koninkrijk. Het zou niet raadzaam zijn het decreet te doen uitvoeren. In een land met zoveel verschillende gezindten, moest men niet, zo meende hij, een uit-

zondering maken voor één kerkgenootschap. Het zou ook een onaangename indruk maken op de protestanten. Vooral in plaatsen waar de katholieken in de minderheid waren, moest het voor de plaatselijke besturen toch immers moeilijk vallen geldelijke ondersteuning te verlenen aan katholieke parochies. Hij stelde voor om in voorkomende gevallen, waar een beroep werd gedaan op gemeentesubsidies, van rijkswege tegemoet te komen. (123). De Raad van State sloot zich op 28 juli aan bij dit advies. (124).

De koning meldde De Pelichy op 31 juli als gevolg van bovengenoemd advies, dat hij voorlopig de mening was toegedaan van rijkswege tegemoet te komen als de toepassing van het decreet moeilijkheden zou opleveren. Toch zou, volgens hem, het goed zijn dat het hele keizerlijkse besluit, niet alleen de artikelen betreffende de geldelijke ondersteuning maar ook alle andere, zou worden ingescherpt. Hierdoor zouden dan in dat gedeelte van het koninkrijk de moeilijkheden kunnen worden voorkomen die elders omtrent de r.k. kerkbesturen zijn ontstaan. De vorst doelde hier naar alle waarschijnlijkheid op de controversen die waren gerezen naar aanleiding van het reglement op de kerkbesturen dat Antonucci had opgesteld voor de Hollandse Zending. Hij vroeg De Pelichy zijn gedachten hierover kenbaar te maken. (125).

Deze zette zijn mening uitvoerig uiteen, waarbij hij enkele al eerder genoemde opmerkingen verduidelijkte. Zeeuws-Vlaanderen en Vlissingen, zo stelde hij, behoorden tot het Franse rijk. De Franse wetgeving wat betreft de kerkelijke organisatie had hier zijn beslag gekregen. Deze regelingen waren nooit door de Nederlandse regering afgeschaft. Dat het decreet wel degelijk uitvoering had gekregen zou hij kunnen aantonen uit verschillende documenten uit het archief van het departement. Hij was het met minister Van Pallandt van Keppel eens om van rijkswege tegemoet te komen als er een beroep werd gedaan op gemeentesubsidies. Als zwaarwichtigste reden voerde hij aan dat het het gevoel was van de koning om voor heel het land een nieuw reglement voor de kerkbesturen op te stellen in de geest van het keizerlijk besluit van 1809. Het was daarom, naar zijn mening, consequent om daar, waar het decreet alvast was ingevoerd, het te handhaven. Omdat men er in het Zeeuwse deel aan gewend was, zouden er hier geen moeilijkheden te verwachten zijn zoals in de Hollandse Zending. (126)

Deze argumenten waren voor de koning van doorslaggeven-
de aard om een besluit tot handhaving uit te vaardigen. Al-
leen ten aanzien van de subsidie uit de rijkskas in plaats
van uit de gemeentekas, was hij nu van gedachten veranderd.
Er moest worden vastgehouden aan het in de artikelen 99 en
100 van het decreet bepaalde, dat nl. de gemeenten moeten
subsidieëren en slechts in het uiterste geval het Rijk. (127).
De Pelichy voerde hiertegen aan, dat het provinciaal bestuur
daar zeer tegen was en dat de gemeentebesturen steeds uitvluch-
ten zouden blijven zoeken om geen geldelijke ondersteuning
behoeven te geven waar de parochies dan de dupe van zouden wor-
den. Hij adviseerde om te bepalen dat de gemeenten niet gebon-
den hoefden te zijn om subsidie te verlenen. Dit zou de rijks-
schatkist moeten doen. De controle over en de regeling van deze
rijkssubsidies aan de parochies zou in handen gelegd kunnen wor-
den van het Departement van R.K. Eredienst. (128).
Maar de koning bleef op zijn standpunt staan en was overtuigd
geworden dat het decreet onverkort gehandhaafd diende te worden
en dat aan geen enkel artikel enige verandering mocht worden
aangebracht, ook niet ten aanzien van de geldelijke subsidie-
regeling.

Bij K.B. van 14 november 1837 nr. 72 werd dan ook bepaald
dat het decreet van 30 december 1809 betreffende de kerkfabrie-
ken voortdurend tot richtsnoer moest blijven voor de r.k.
parochies in het Zeeuwse deel van het bisdom Gent. (129).

De twijfels waren nu definitief opgeheven. De uitvoering
van dit K.B. werd opgedragen aan het Departement van R.K. Ere-
dienst. De Pelichy delegeerde deze opdracht op 23 november aan
de gouverneur van Zeeland. (130). Deze moest de gedeputeerde
staten en de gemeentebesturen manen zich te houden aan de arti-
kelen van het decreet. Indien de kerkbesturen niet waren inge-
richt volgens het keizerlijk besluit, dan moesten er binnen
een maand nieuwe kerkmeesters worden benoemd. De hele uitvoering
moest eind april 1838 geregeld zijn. Ieder jaar, in mei, dienden
de kerkbesturen aan de gouverneur een lijst van leden van fa-
brieksraad en bureau van kerkmeesters op te sturen, die deze dan
weer moest doorzenden aan de directeur generaal van de R.K. Ere-
dienst.

Om op de hoogte te worden gebracht van de inhoud, moest de gouverneur ervoor zorgen dat de kerkfabrieken en de gemeentebesturen exemplaren van dit decreet in het "nederduits" zouden ontvangen en bovendien modellen voor begrotingen en rekeningen. Diezelfde dag verzocht De Pelichy ook Antonucci om medewerking bij de uitvoering van dit K.B. (131).

Ofschoon de directeur generaal tevoren aan de secretaris van staat zijn twijfel over de medewerking van het provinciaal bestuur van Zeeland had geuit, toog de gouverneur toch voortvarend te werk om de opdracht uit te voeren. De districtscommissarissen en de burgemeesters en wethouders van Hulst, Vlissingen en Sluis werden gevraagd een onderzoek in te stellen naar de inrichting van de kerkbesturen. Uit dit onderzoek bleek dat alleen het kerkbestuur van Koewacht volgens het decreet was ingericht. Reeds op 20 januari 1838 deelde hij aan de districtscommissarissen, gemeente- en kerkbesturen en aan de geestelijkheid zijn definitieve besluiten mee aangaande de inrichting van de kerkfabrieken en wat betreft de begrotingen en rekeningen. (132). Dit laatste punt verduidelijkte hij nog eens op 9 februari 1839, waarbij hij nadere details gaf over datgene wat in de begrotingsstaten onder de verschillende hoofden begrepen moest worden. (133).

In iedere parochie werden op voordracht van de pastoor door de gouverneur twee leden en door Antonucci drie leden benoemd voor de fabrieksraad.

Het bleek nu inderdaad wel dat niet iedere parochie het decreet kende of dat de fabrieksraad volgens deze verordening was ingericht. Zo beweerden gemeente- en kerkbestuur van Westdorpe het decreet niet te kennen en de deken verklaarde dat sedert jaren het keizerlijk besluit in Hulst niet werd onderhouden. (134). Enkele leden van de fabrieksraad van IJzendijke protesteerden evenwel bij Antonucci dat in tegenstelling tot de bewering van Van Vredenburg dat alleen Koewacht het decreet onderhield, ook IJzendijke er altijd naar had gehandeld. (135).

De inscherping bracht evenwel in het hele Zeeuwse deel een uniformiteit wat betreft de inrichting en werkzaamheden van de kerkbesturen. Er was nu een einde gekomen aan de willekeur inzake de kerkelijke administratie en het goederenbeheer.

Maar zoals te verwachten was, ontstonden de moeilijkheden bij de uitvoering vooral met betrekking tot de subsidiëring van de gemeenten.

De arme parochies konden financieel niet rond komen en daar het decreet voorzag in gemeentesubsidie, begonnen verschillende kerkfabrieken onmiddellijk hulp te vragen aan de gemeentebesturen. Deze regeling was nu juist het tere punt geweest waarom verschillende adviezen aan de koning negatief waren geweest ten aanzien van de doorvoering van het keizerlijk besluit. Vooral de protestanten in Zeeland vonden, na de bekendmaking van het decreet, het ongepermitteerd dat protestantse of gemengde gemeenten r.k. kerken moesten onderhouden. (136).

Antonucci had dan ook aan de deken gevraagd de pastoors te manen geen subsidie te vragen als er niet echt een reële noodzaak aanwezig was. Dit om moeilijkheden te voorkomen maar ook om de inmenging van de gemeentebesturen in het financieel beleid van de parochie te beperken. De tabellen van de begroting moesten eerst door Van Hecke worden bekeken en van commentaar voorzien voordat ze naar Antonucci ter goedkeuring werden doorgestuurd. (137). De deken maakte dan ook verschillende malen aanmerkingen op de begroting of gaf adviezen aan de kerkfabrieken om zich bij subsidieaanvraag tegen de administrateurs van de gemeenten te verdedigen. (138).

Over het algemeen waren de pastoors en kerkbesturen aanvankelijk blij dat door middel van het decreet de financiële positie van de parochie verbeterd kon worden. Dat ook de protestanten indirect meebetaalden aan de instandhouding van r.k. kerken vond men billijk daar op deze manier iets werd teruggegeven voor de goederen die vroeger ontnomen waren. (139). Zo iets had volgens desservant Van de Poll van Hoofdplaat De Pelichy hem persoonlijk gezegd. (140). Doch de praktische uitvoering van deze gemeente subsidieregeling luwde al gauw het enthousiasme.

De gemeentebesturen waren over het algemeen niet erg ingenomen om de vereiste geldelijke ondersteuning te geven zonder eerst de financiële mogelijkheden van de parochies te hebben onderzocht. Dit was hun goed recht en volgens artikel 93 was dat zelfs verordend. Ook de inmenging van de gouverneur van de provincie, die krachtens datzelfde artikel en artikel 100 in de zaak betreffende de subsidie moest worden geraadpleegd, was geheel wettig. Maar de voorstellen die de gemeentebesturen en de

gouverneur deden om de begrotingsposten te drukken teneinde zo min mogelijk subsidie te moeten verlenen, waren zeer gedetailleerd en bedillig. Ze werden als een inbreuk op de vrijheid van de kerk ervaren. Gemeenten en gouverneur gingen zich nu met vele zaken bemoeien en dat was in deze tijd waarin de tere vrijheid voor de katholieken moest worden beschermd, een doorn in het oog voor alle parochies. Vooral in protestantse gemeenten voelden de katholieken deze inmenging als een verregaande bemoeizucht over de r.k. kerk. Volgens pastoor Van de Poll was de aanvankelijke afkeer van de protestanten over het decreet nu na een tijdje omgeslagen in enthousiasme om op deze manier over de katholieken te heersen. (141).

Een dergelijke opmerking over de onvrijheid die de kerk in het Zeeuwse deel van de zijde van de regering nu ondervond, lezen we ook in een artikel in de Godsdienstvriend, deel 44 (1840) en in de Catholijke Nederlandsche Stemmen van 29 mei 1841. Le Sage schildert hier vooral in het laatste artikel "de kwellingen die er de geestelijkheid van burgemeesters, districtscommissarissen, gouverneur enz. onderging". (142). De strekking is echter tendentieus en past geheel in de stijl van Le Sage die steeds bedacht was op de vrijheidsbelemmeringen die de kerk hier of daar ondervond. Toch heeft hij een verkeerde voorstelling van de werkelijke achtergrond. Want de gemeentebesturen en de gouverneur hadden het volste recht om aanmerkingen te maken, al mag men zich misschien wel verwonderen over hun soms vergaande beknibbeling. Het moet overigens gezegd worden dat de gouverneur, conform art. 93, steeds voeling hield met Antonucci en diens advies vroeg. (143).

De kerkbesturen waren zelf niet altijd vrij te pleiten van fouten, daar het nogal eens voorkwam, zoals te Sluis, dat de begrotingsposten fictief werden opgesteld om zo aan de nodige subsidie te komen. Pastoor Pilaet van Sluis beriep zich tegenover een collega hierbij op een vroegere uitspraak van de bisschop van Gent die dit een rechtveerdige diefte zou hebben genoemd. (144). Tot grote incidenten kwam het niet, behalve te Hoofdplaat. (145).

Hier eisten de kerkmeesters, uit financiële nood gedwongen, reeds vanaf de stichting van de kerk van iedere kerkbezoeker entreegeld. In 1837 was dat een stuiver.

Ofschoon deze extra belasting niet erg door de parochianen werd gewaardeerd, hadden ze er begrip voor kunnen opbrengen. Nu de uitvoering van het decreet van 1809 bij iedereen bekend was geworden, wilde men die nu gehate stuiver niet meer opbrengen. Het kerkvolk beriep zich op artikel 65, waarin entreegelden werden verboden en alleen plaatsengeld mocht worden geheven. De pastoor kon dit begrijpen en vroeg ter compensatie subsidie aan de gemeenten Hoofdplaat en Breskens. De gemeentebestuurders weigerden, zich beroepend op de slechte positie van de financiën van de gemeenten. Dit veroorzaakte in de parochie nogal wat beroering vooral daar de entreeheffing ondertussen bleef doorgaan. De kwestie sleepte zich anderhalf jaar voort. Toen verzocht de kerkfabriek, met steun van De Pelichy, Van Vredenburg en Antonucci, de koning een regeling te treffen. Bij K.B. van 22 juli 1840 werd als subsidie aan de gemeenten Hoofdplaat en Breskens het tekort op de begroting van de kerkfabriek over de jaren 1838 en 1839 dat deze gemeenten hadden moeten aanzuiveren, betaald uit een post van de huishoudelijke begroting van het departement van R.K. Eredienst. Vanaf 1840 moest een hoofdelijke omslag worden gehouden onder de parochianen. Als model voor deze hoofdelijke omslag werd verwezen naar het reglement op de hoofdelijke omslag van de hervormde kerk in Zeeland. (146). De stuiverheffing aan de kerkdeur kwam hierdoor te vervallen.

Toen het Zeeuwse deel onder het vicariaat van Breda was gekomen, heeft men verschillende malen geprobeerd om het decreet te doen opheffen en hier het reglement van de kerkbesturen van het vicariaat in te voeren. Volgens dit reglement waren de kerkbesturen geheel vrij in hun handelen en hoefden geen verantwoording af te leggen aan de gemeentebesturen. Het was deze gemeentemenging die op den duur als zeer lastig werd ervaren in het Zeeuwse deel. Het directoraat generaal van de R.K. Eredienst stelde zich steeds op het standpunt dat het keizerlijk decreet een staatsverordening was en dus onafhankelijk was van verandering van kerkelijke indeling.

Slechts de regering kon hierin verandering brengen en niet de paus of een bisschop. (147). Pas bij de wet van 26 juni 1876 werd het keizerlijk decreet van 1809 voor Zeeuws-vlaanderen en Limburg buiten werking gesteld. (148).

D. Financiële ondersteuning van de kerk door de overheid.

In deze beschouwing over de invloed van de burgerlijke overheid op de kerkelijke aangelegenheden hebben we zojuist, bij de bespreking van het keizerlijk decreet van 1809, ook gesproken over de financiële ondersteuning die soms kon worden gegeven door de overheid aan de parochies. De subsidiëring aan de kerk was geregeld in het concordaat van 1801 en in verschillende besluiten die uit dit concordaat waren voortgevloeid. We willen hier twee voorbeelden naar voren brengen van financiële hulp die door de staat werd gegeven aan het Zeeuwse deel: de salariëring van de priesters en de subsidieverlening ten behoeve van kerkgebouwen.

Artikel 14 van het concordaat van 1801 bepaalde dat de regering moest zorgen voor een behoorlijk tractement voor bisschoppen en pastoors. (149). De grondwet van 1815 had de bestaande Franse regeling inzake deze salariëring voor het gebied waar het concordaat geldig was, gecontinueerd. (150).

Een pastoor van de 1e klas ontving jaarlijks van staatswege f. 975,--, een pastoor van de 2e klas f. 450,--, een desservant f. 375,-- en een kapelaan of onderpastoor zoals hij in Zeeuws-Vlaanderen werd genoemd, f. 100,-- (151). Assistenten kregen geen rijkssalaris maar werden betaald op kosten van de kerkfabriek. Na opgave van de aanstelling aan de directeur van de R.K. Eredienst zorgde deze ervoor dat de jaarwedden werden uitgekeerd.

In de rest van Nederland bestond een dergelijke, op grond van een concordaat, geregelde salariëring niet. (152). Wel konden krachtens artikel 192 van de grondwet van 1815 aan de geestelijken, onder bepaalde voorwaarden, regeringstoelagen worden verstrekt. Deze "Toelagenkwestie" gaf in die dagen nogal wat beroering. (153). Zo vond de apostolisch vicaris van Den Bosch, Van Alphen, het vragen van toelagen een niet geoorloofde zaak, daar hierdoor de afhankelijkheid van de kerken opzichte van de staat werd vergroot. De regering kon dan immers bevoogdend optreden en de vrije benoeming in de weg staan. Na de dood van Van Alphen liet het vicariaat van Den Bosch deze overtrokken zienswijze varen. Deze zaak speelde in het Zeeuwse deel echter niet. Hier was de staatssalariëring evenals in het Zuiden van het koninkrijk zonder meer aanvaard.

Van de regeringsuitkering profiteerde ook, na een rekest aan de koning, de onderpastoor van de Belgische parochie De Klinge voorzover hij pastoraal werk uitoefende te St. Jansteen en in de Nederlandse gemeente Clinge. (154). De financiële regeling bleef ook na 1841 bestaan voor die Belgische pastoors die zielzorgwerk verrichtten voor Nederlandse onderdanen zolang er nog geen regeling inzake de grensparochies was getroffen. (155). Ook het pastoraal werk voor militairen werd van rijkswege gehonoreerd. Het betrof hier dan de priesters die op het fort Frederik Hendrik te Breskens en te Axel, Terneuzen, Hulst, Sluis en Sas van Gent de soldaten bijstonden en de uitvaarten voor de soldaten verrichtten. De bedragen varieerden van f. 50,-- tot f. 100,-- per jaar. (156).

De geldelijke tegemoetkoming van rijkswege voor het onderhoud en nieuwbouw van kerkelijke gebouwen was onder meer geregeld in artikel 100 van het decreet van 1809 waarin was bepaald dat bij onvermogen van de parochianen om tot de nodige financiering hiervoor te komen, de rijksoverheid op advies van de minister van Binnenlandse Zaken en van Eredienst kon ondersteunen. Zo waren er reeds vanaf 1817 subsidiegelden verstrekt aan 15 parochies in het Zeeuwse deel. (157). In Sluis was met dit geld in 1823 een nieuwe kerk aanbesteed die in 1830 was ingezegend. (158).

In de periode die wij thans beschrijven kwam één nieuwe kerk mede met rijkssteun tot stand en wel te IJzendijke. Begin 1833 richtte het kerkbestuur zich tot de koning met het verzoek om een tegemoetkoming van het rijk ten bedrage van f. 12.839,--. De rest zou worden aangevuld uit verschillende bronnen waaronder ook een eventuele gemeentesubsidie. (159).

Als commentaar op dit rekest berichtte De Pelichy op 13 juli 1833 aan Antonucci dat er niet aan zo'n grote subsidie te denken viel. De rijksfinanciën lieten in deze moeilijke tijd zo'n uitgave niet toe. De Pelichy voegde er een eigenaardig motief bij: "zoolang er geen definitieve schikking met België is getroffen is het niet raadzaam op de uiterste grens van het rijk een kerk te stichten met rijkssteun". (160). Dacht De Pelichy dat Zeeuwsch-Vlaanderen eventueel nog bij België zou worden gevoegd?

Daar gemeente en provincie ook onwillig bleken geld te geven, bleef er voor het kerkbestuur niets anders over dan te wachten. Het kon inmiddels alleen maar verdergaan met het verzamelen van de nodige fondsen.

De druk die enkele jaren later van verschillende zijden op de koning werd uitgeoefend, o.a. door de invloedrijke vrienden van pastoor Bruns, van Antonucci en tenslotte van De Pelichy, had een onverwacht resultaat. Op 27 september 1836 deed de vorst de toezegging een subsidie van f. 15.000,-- te verlenen. (161). Overmoedig vroeg het kerkbestuur aan Antonucci om ter dekking van de ontbrekende gelden, een collecte te mogen houden in heel de Hollandse Zending. Wegens de grote nood die de staties daar hadden om zelf rond te komen werd dit geweigerd. Wel werd een collecte toegestaan in het Zeeuwse deel. (162). Daar zo'n omhaling maar weinig zou opleveren zagen de kerkmeesters hier vanaf. (163).

Het definitieve K.B. kwam op 14 mei 1837. (164). De voorwaarden voor de subsidie waren o.a. dat de kerk gebouwd moest worden volgens een plan van de hoofdingenieur van de Waterstaat in de provincie Zeeland en het toezicht op de bouw moest geschieden door een door die ingenieur aan te wijzen ambtenaar. De ontbrekende gelden moesten door een hoofdelijke omslag onder de parochianen worden aangevuld, de parochie moest zelf hand- en spandiensten verrichten, de openbare aanbesteding moest geschieden onder goedkeuring van het departement van de R.K. Eredienst.

Naarstig werden nu gelden ingezameld waarbij pastoor Bruns en onderpastoor Zwijsen zich niet onbetuigd lieten, want zij collecteerden in de stad Gent f. 3.300,-- bij elkaar. (165). Mgr. Van de Velde had in een rondzendbrief aan de dekenen deze collecte aanbevolen. (166). Na aanvankelijke moeilijkheden kon de aanbesteding op 6 november 1839 geschieden. (167). Op 13 maart 1841 meldde Bruns aan Antonucci dat de kerk was afgebouwd. De kerk had drie altaren, twee biechtstoelen en o.a. tien mooie banken voor de armen aan de zijmuren van de kerk, naar ieders tevredenheid. Hij vroeg of het mogelijk was dat mgr. van Wijkerslooth de consecratie zou kunnen verrichten.

Antonucci schreef dat van Curium graag daartoe bereid was bij gelegenheid van zijn vormreis in het Zeeuwse deel na Pasen. (168).

De met rijkssubsidie gebouwde waterstaatskerk werd op 27 mei 1841 geconsacreerd door mgr. van Wijkerslooth in aanwezigheid van 25 priesters waaronder mgr. van Hooydonk van Breda. (169).

E. De openbare uitoefening van de godsdienst.

Het laatste onderwerp dat wij inzake de bemoeiing van de overheid willen bespreken is de openbare uitoefening van de godsdienst. Deze kwestie is niet direct typerend voor de tijd die wij beschrijven. Tot in het begin van de zestiger jaren van de 20e eeuw heeft het zgn. "processieverbod" waarbij de openbare uitoefening aan banden was gelegd, de gemoederen bezig gehouden van de Nederlandse katholieken. (170).

Onder het bestuur van Antonucci kwamen voor het eerst in enkele plaatsen in Zeeuws-Vlaanderen duidelijke moeilijkheden met de overheid over de openlijke uiting van katholiek geloof naar voren. Daarom gaan we er hier op in.

Met die openbare uitoefening van de godsdienst bedoelen we: de processie waarbij het Allerheiligste wordt meegedragen, de openbare lijkplechtigheden, dit wil zeggen: het afhalen van het lijk door de priesters in vol ornaat op straat en het luiden van de kerkklokken ter begeleiding van de kerkdiensten. In katholieke landen was en is het een normaal verschijnsel dat de eredienst zich af en toe ook buiten het kerkgebouw manifesteert. In de tijd van de Republiek waren deze uitingen in Nederland verboden geweest. In het Napoleontische Franse rijk werden de godsdienstige plechtigheden buiten de kerk toegestaan in die plaatsen waar zich geen kerk van een andere gezindte bevond. (art. 45 van de wet van 18 Germinal, jaar X-8 april 1802 en het decr. 18 van 23 Prairial, jaar XII - 12 juni 1804). Bij circulaire van 30 Germinal, jaar XI - 30 april 1803 werd dit verduidelijkt door te stellen dat de plechtigheden werden verboden daar waar naast de r.k. kerk een zgn. consistoriale kerk bestond. (171). Volgens de organieke artikelen betreffende de protestantse kerken moest er op elke 6000 protestanten een consistorie worden opgericht. Zo kwamen er te Sluis, IJzendijke en Axel consistoriale kerken die in 1816 ophielden te bestaan. (172).

In het Verenigd Koninkrijk werd bij circulaire van 29 mei 1819 het houden van processies buiten de kerk beperkt tot tweemaal in het jaar, niet inbegrepen de Kruisdagen en de feestdag van St. Marcus. (173). In het bisdom Gent werden die twee processies vastgelegd op sacramentsdag en de feestdag van Maria Hemelvaart. (174). Voor de Noordelijke provincies, waaronder ook Zeeland werd gerekend, werd bij K.B. van 23 april 1822 bepaald dat het houden van openbare processies daar mocht worden toegelaten waar ze zonder onderbreking altijd hebben plaatsgehad. (175). Dit besluit werd door de koning op 1 juni 1822 per missive aan de gouverneur van Zeeland verduidelijkt n.l. dat dit ook van toepassing was voor begrafenissen en andere plechtigheden die buiten de kerk geschieden. (176).

Ondertussen waren in de Franse tijd in de geheel katholieke gemeenten van het Zeeuwse deel van het bisdom Gent de processies en de openbare lijkplechtigheden ingevoerd. Dit was het geval in het 5e district in: Boschkapelle, Graauw, Hengstdijk, St. Jansteen, Koewacht, Lamzwaarde (hier waarschijnlijk processie, in ieder geval de lijkplechtigheden), Ossenissee, Stoppeldijk en Zuiddorpe. (177). In plaatsen in dit district waar een kleine protestantse minderheid was, kende men deze openbare plechtigheden niet. Strikt genomen mochten ze op grond van de circulaire van 30 Germinal, jaar XI, wel gehouden worden. Er werd kennelijk van dit recht hier geen gebruik gemaakt. In Hulst zal de reden wel geweest zijn dat in deze bijna geheel katholieke gemeente een protestants gemeentebestuur de scepter zwaaide. We vinden in het 5e district weinig moeilijkheden over deze kwestie. Slechts in Hengstdijk horen we in 1837 van moeilijkheden wat betreft de jaarlijkse processies. (178). In het 4e district, waar minder katholieken woonden, lag dit anders. Openbare godsdienstige plechtigheden, vroeger ongehoord, waren in niet katholieke ogen een tentoonspreiden van Roomse macht, waarvoor men steeds op zijn hoede moest zijn. Geen wonder dat er dan ook in al de parochies van dit district conflicten uitbraken. Alleen van Sluis hebben we geen gegevens, daar voor een groot aantal jaren de stukken over die parochie ontbreken.

In IJzendijke kwamen de eerste moeilijkheden. Daar had de nieuw benoemde pastoor Bruns in 1834 het plan opgevat om bij gelegenheid van Maria Hemelvaart, het patroonsfeest van de kerk, een processie te houden.

Deze zou plaats vinden op het oude kerkhof en in de pastorie-tuin, geheel van de publieke weg afgesloten door een hoge doornhaag in een afgelegen hoek van het stadje tegen de stadswal. De protestantse burgemeester had lucht gekregen van dit plan en verbood op 17 juli de pastoor de processie te houden. Bruns verzocht De Pelichy hem te helpen en de burgemeester van zijn ongerijmd verbod te overtuigen om zo "in vrijheid van godsdienst te mogen leven". De Pelichy was echter geenszins van plan te helpen en riep op zijn beurt de hulp in van Antonucci. De processies waren daar nooit gehouden, zo schreef hij de bisschoppelijke commissaris, en zouden de openbare rust in gevaar brengen wegens de verschillende gezindten en het garnizoen. Hij vroeg Antonucci door een eenvoudig bevel de processies te verbieden daar raadgevingen en voorschriften van zijn kant wellicht tot nodeloze twisten zouden leiden. (179).

Naar alle waarschijnlijkheid heeft Antonucci Bruns een verbod opgelegd, want we horen verder geen klachten meer. Moeilijkheden deden zich verder voor te Oostburg, Hoofdplaat en Aardenburg. In deze twee laatste plaatsen laaiden de gemoederen rond de openbare uitoefening zo hoog op dat het de koning ter ore kwam. Door allerlei oorzaken bleef de kwestie hier jaren slepende.

Vanuit Hoofdplaat had desservant Van de Poll reeds op 1 september 1834 aan Antonucci geschreven dat kwaadwilligen de publieke uitoefening van de godsdienst wilden tegengaan. Dit was naar zijn mening tegen artikel 193 van de grondwet van het koninkrijk, zeker waar die uitoefening geschiedde op een afgesloten terrein. Hij vroeg schriftelijke bevestiging om door te mogen gaan met de openbare plechtigheden om die kwaadwilligen de pas af te snijden. (180). In Hoofdplaat was de burgemeester katholiek, de gemeentesecretaris was vroeger katholiek geweest maar overgegaan naar de Ned. Hervormde kerk en dominee A.C. van Altena was een "afgevalen priester", voormalig jezuïet en kapelaan te Nijmegen. Deze twee laatsten waren de katholieken een doorn in het oog en werden blijkens de correspondentie bedoeld met de "kwaadwilligen" (malivolentes). (181).

De zaak begon pas goed naar aanleiding van een openbare lijkplechtigheid eind 1836, waarbij de pastoor zich in vol ornaat met assistenten op straat had begeven. De gouverneur, volgens de pastoor getipt door de kwaadwilligen, schreef op 14 mei 1837 aan

de minister van Binnenlandse Zaken dat zoiets tegen het decreet van 23 Prairial jaar XII indruiste. Hij had de burgemeester van Hoofdplaat opdracht gegeven de pastoor mondeling te verbieden dergelijke plechtigheden te houden. (182) Pastoor Van de Poll vroeg daarop aan De Pelichy, zonder de omstandigheden te noemen, nadere inlichtingen over openbare lijkplechtigheden. (183). De Pelichy gaf de nodige uitleg en verklaarde dat deze plechtigheden geoorloofd waren daar waar zij zonder onderbreking gehouden zijn geweest. (184).

Gesterkt door dit antwoord verrichtte Van de Poll op 22 juni 1837 weer zo'n plechtigheid op straat. De gouverneur meldde dit feit weer aan de minister van Binnenlandse Zaken. Naar zijn mening was de desservant misleid door het antwoord van De Pelichy. Hij voegde eraan toe dat hij de burgemeester zou opdragen nu schriftelijk deze ceremonieën te verbieden. Een r.k. burgemeester zou volgens hem toch wel een zedelijk overwicht hebben op de parochiepriester. (185). Burgemeester Thomaes voldeed op 4 augustus aan deze opdracht en verbood de plechtigheden. Hij gaf evenwel Van de Poll de raad Antonucci en De Pelichy in te schakelen in deze zaak. (186). De minister van Binnenlandse Zaken gaf diezelfde dag de koning de raad om ook advies in te winnen bij de directeur generaal van de R.K. Eredienst. (187). Deze begon inlichtingen in te zamelen, allereerst bij de gouverneur, die hem na een onderzoek kon melden dat er in de periode 1815-1837 slechts éénmaal een openbare ceremonie buiten de kerk was geweest. (188). Er was dus wel degelijk interruptie geweest en bijgevolg moesten deze plechtigheden worden verboden.

Ondertussen was Antonucci zowel door de deken als door Van de Poll ingelicht over deze kwestie. Beiden verzochten de bisschoppelijke commissaris het recht van de kerk te handhaven. (189). Het "protestantse graauw" is volgens Van de Poll, bezig middelen te ondernemen tegen de katholieke godsdienst "dewelke als zekerlijk in het kot van den apostaat uitgebroed worden". (190). Antonucci vroeg De Pelichy dan ook de rechten van de pastoor te verdedigen, want als dit verbod werkelijk zou worden gecontinueerd, dan zou dat een inbreuk zijn op het recht van de vrije uitoefening van de godsdienst. Het bleek hem n.l. duidelijk uit een onderzoek van de deken dat er nooit enige interruptie was geweest. (191).

Op 17 november 1837 droeg de koning De Pelichy op, de zaak van de Hoofdplaatse ceremonieën af te doen. Om zeker te staan in zijn advies aan de koning, vroeg de directeur generaal nadere bijzonderheden aan Antonucci zowel wat betreft de aard van de plechtigheden als de onderbreking. Indien er inderdaad nooit interruptie was geweest, dan was hij door de gouverneur verkeerd ingelicht. (192).

Uit een rapport dat het kerkbestuur daarop aan hem opzond, bleek dat de openbare lijkplechtigheden in Hoofdplaat voor arme mensen geschiedde op het voorplein van de kerk en dat bij begrafenissen van voorname personen en bij diegenen die er uitdrukkelijk om vroegen, het lijk werd afgehaald vanaf het sterfhuys door de priester met koorkap, albe en stoel en met de koster en misdienaars. (193). Van de Poll stuurde vervolgens op verzoek nog een gedetailleerde lijst van alle overledenen van 1814 tot 1837 met aantekeningen wanneer de lijkplechtigheden buiten het kerkgebouw waren gehouden. (194). Na door deze op 27 december nog eens te zijn gevraagd om haast te maken inzake deze kwestie, daar de parochie ongeduldig begon te worden, bracht De Pelichy op 12 januari 1838 rapport uit aan de koning. (195).

In dit verslag adviseerde hij, op grond van het decreet van 10 Germinal jaar X en de circulaire van 30 Germinal jaar XI (Hoofdplaat had geen consistoriale kerk) en het K.B. van 23 april 1822 (geen interruptie) het verbod door de gouverneur opgelegd op te heffen. Hij verklaarde de koning dat het conflict was ingegeven door de geest van onverdraagzaamheid van enkele inwoners van Hoofdplaat.

De zaak was echter nog niet afgelopen. De koning nam geen beslissing en het verbod bleef dus gehandhaafd. Desservant Van de Poll bleef echter niet stil zitten en vroeg advies aan een advocaat te Oostburg. Deze wilde in Middelburg een proefproces uitlokken. Dit ging echter niet door. (196). Van de Poll ging daarop zelf met de gouverneur spreken die hem in alle beleefdheid wees op het feit dat er toch interruptie was geweest, wat de desservant ontkende, waarop de gouverneur voorstelde om het gemeentebestuur een onderzoek te laten instellen. Ontmoedigd schreef Van de Poll aan Antonucci dat hij niet veel goeds van Van Vredenburg verwachtte. Als Antonucci of De Pelichy de gouverneur niet tot zijn plicht zou kunnen brengen, zo vervolgde Van de Poll, zou hij zelf zich tot de koning wenden.

"Weg met de verdrukking", voegde hij eraan toe. (197). Op het eind van 1838 raadden Antonucci en De Pelichy de desservant aan de koning een rekest te sturen namens het kerkbestuur. (198). We horen echter voorlopig niets over een dergelijk verzoek aan de vorst.

Begin 1839 begon het ook in Aardenburg te rommelen. Op 28 april had de kerkeraad van de hervormde gemeente een brief geschreven aan het classicaal bestuur te IJzendijke, aangaande: "de in ons midden dagelijks meer en meer ingrijpende aanmatiging en verregaande stoutmoedigheid onzer R.K. mede ingezetenen en hun vermetel trotseren van alle bestaande orde en wetten". In het begin van de eeuw waren de katholieken tevreden geweest met het voorrecht een kerk te mogen bezitten maar nu: "met een schrandere behoedzaamheid en zorgvuldige inachtneming van niet teveel op eens", gaan de katholieken steeds verder om de protestanten te ergeren. Voortdurend is er steeds meer klokgelui, op de voorgevel van hun kerk is een Mariabeeld met het Jezuskind geplaatst en dan die lijkplechtigheden waarbij: "het geheele altaarbestuur met koorknapen, beelden en kruisen gewapend zich in prachtig misgewaad begeeft naar de plaats waar de lijkstatie te midden op de straat soms reeds langer dan een vierde uur stond te wachten".

Sedert de komst van de nieuwe pastoor (Zwijssen begin 1838) waren die lijkplechtigheden nog vermeerderd. Volgens de kerkeraad voerde het nu tot een climax waarna een uitbarsting stond te volgen. Het verzocht het classicaal bestuur derhalve om zich tot wie dan ook te wenden teneinde te bereiken: "dat onze Herv. gemeente hier niet langer zoo openlijk miskend en verguisd worde". (199).

Het classicaal bestuur wendde zich tot de gouverneur die de protestantse burgemeester opdracht gaf de lijkplechtigheden te verbieden en het luiden der klokken slechts toe te staan bij de aanvang van de kerkdiensten. Dit schriftelijk bevel werd op 22 augustus overgebracht aan de desservant en het kerkbestuur. (200). Dezen vroegen aan Antonucci wat ze moesten doen. Al 34 jaar geschiedden deze ceremonieën en het luiden van de klokken ook onder de dienst. Sedert de komst van pastoor Zwijssen was er wel deze verandering gekomen n.l. dat bij het begraven, de "arme" klas gelijk was getrokken met de "bemiddelde" klas, zodat nu

alle lijken vanaf het sterfhuis door priester en assistenten werden begeleid. (201). Het kerkbestuur beschouwde dit kennelijk als een interne, loffelijke reorganisatie, maar de buitenwacht zag nu inderdaad meer lijkplechtigheden op straat. Evenals bij Hoofdplaat adviseerde Antonucci het kerkbestuur zich tot de gouverneur, De Pelichy of desnoods tot de koning te wenden. (202).

Maar anders dan te Hoofdplaat waar het kerkbestuur zich had neergelegd bij het schriftelijk verzoek van de burgemeester (katholiek), verklaarde het Aardenburgse kerkbestuur zeer kort en bondig aan de burgemeester dat het niet op zijn "verlangen" kon ingaan. (203). De gouverneur was woedend en eiste op 8 februari 1840 van het kerkbestuur binnen acht dagen een schriftelijk antwoord dat het zich bij het verbod zou neerleggen, anders zouden er maatregelen genomen worden. (204).

Van Hecke bracht Antonucci op de hoogte van de nieuwe ontwikkelingen te Aardenburg. De gouverneur kon dit verbod niet opleggen want alles geschiedde daar op legale wijze krachtens verordeningen van de Franse regering en de koninklijke besluiten. (205). Antonucci schreef de deken dat hij over de hele affaire een zeer lang onderhoud had gehad met De Pelichy en hem dringend had gevraagd de rechten van de parochie bij de koning te verdedigen. De desservant moest rustig en beheerst aan de gouverneur zijn bezwaren met kracht van argument uiteenzetten. (206)

Maar de gouverneur was niet te overtuigen en vaardigde op 13 april 1840 een instructie uit voor de burgemeester van Aardenburg. In deze instructie droeg hij de burgemeester op om, als er ceremoniën op straat dreigden plaats te hebben, zich met de districtscommissaris en de kantonrechter in verbinding te stellen. Dezen moesten hem de nodige goed bewapende politiemannen leveren die de burgemeester met raad en daad moesten bijstaan. Als de plechtigheden, na gedane waarschuwing, toch zouden plaatsvinden, moest er ingegrepen worden. (207).

De kwestie van de openbare uitoefening van de godsdienst was nu zowel in Hoofdplaat als in Aardenburg hangende zolang de koning geen definitief standpunt had ingenomen. Vol ongeduld vroeg desservant Van de Poll op 11 juli 1840 aan De Pelichy hoe het nu eigenlijk zat met de hele zaak. De parochie en hij werden na drie jaar wachten ongeduldig.

Cynisch voegde hij eraan toe, dat die drie jaren straks door de gouverneur als een "interruptie" zouden worden aangezien. (208).

De minister van Justitie bracht op 30 augustus rapport uit aan de koning. De stof was hem geleverd door de gouverneur van Zeeland. In Aardenburg was er interruptie geweest bij de openbare plechtigheden, in Hoofdplaat was dit twijfelachtig, zo stelde de minister. Hij adviseerde de koning de ceremonieën te verbieden. (209). Bij dit advies sloot zich op 9 oktober ook de minister van Binnenlandse Zaken aan. (210).

De Pelichy op zijn beurt kwam op 29 oktober met zijn rapport. Voor het samenstellen hiervan had Antonucci hem terzijde gestaan die op zijn beurt de informaties van de deken had gekregen. De directeur generaal kon zich niet met het advies van de minister van Justitie verenigen. Weer kwamen de argumenten van zijn eerder rapport van 12 januari 1838 ter tafel. Het verbieden van deze plechtigheden zou pas echt de rust en de orde verstoren en niet andersom, vooral omdat bekend was geworden dat het verbod was ingegeven door hervormde kerkbesturen. Hij adviseerde de koning het verschil van oordeel tussen hem en de minister van Justitie voor te leggen aan de Raad van State. Wat het luiden van de klokken betreft moest worden vastgehouden aan een overeenkomst tussen de bisschop van Gent en de prefect van het departement van de Schelde van 29 Prairial jaar X (18 juni 1802) daar dit contract een uitvloeisel was van het concordaat van 1801. Gouverneur noch burgemeester konden hier verandering in brengen. (211)

Dat De Pelichy niet overdreef met zijn bewering dat het verbieden van de openbare godsdienstige plechtigheden de goede orde zou verstoren, had een gebeurtenis op 16 oktober te Aardenburg bewezen. Bij gelegenheid van een lijkplechtigheid op straat op die dag had de burgemeester, conform de instructie van 13 april, de kantonrechters van Sluis en Oostburg en een grote groep marechaussees en veldwachters verzameld. Na het verbod van de burgemeester om verder te gaan met de plechtigheid en de daarop volgende weigering van de dienstdoende priester, de onderpastoor, werd tot tweemaal toe diens gebedenboek door de burgemeester uit zijn handen geslagen.

Daarna werd de hele processie naar de kerk verdreven. De gewapende macht bleef bij de kerkdeur staan tot het einde van de dienst. De verontwaardiging onder de katholieken was zo groot dat de burgemeester bij een volgende gelegenheid niet meer durfde ingrijpen. Het kerkbestuur besloot door te gaan met de openbare plechtigheden en verklaarde geen enkel ander gezag te erkennen dan Antonucci en degenen die met de geestelijke belangen van de godsdienst belast waren. (212).

Het voorval haalde zelfs de katholieke landelijke pers. In de Catholijke Nederlandsche Stemmen van 7 november 1840 verscheen onder het hoofd: "Godsdienst-vrijheid in het voormalig Staats-Vlaanderen" een artikeltje naar aanleiding van enkele brieven over deze kwestie, die waren gepubliceerd in het Gentse blad "Den Vaderlander". In dit artikel werd de moed van pastoor Zwijsen geprezen die zich niet door "bedriegerijen en geweldenarijen van subalterne despootjes" had laten afschrikken en verklaard had onverschrokken verder te gaan "omdat deze handelwys door zyne superieuren wierd goedgekeurd". (213).

De toestand bleef zeer gespannen en duurde nog enkele jaren voort. In de loop van 1841 rapporteerden de Raad van State en de minister van Binnenlandse Zaken de koning (Willem II) dat wat het luiden der klokken in Zeeuwsch-Vlaanderen betrof, moest worden vastgehouden aan het reglement van 18 juni 1802. (214). Aangaande de lijkplechtigheden te Hoofdplaat en Aardenburg, had De Pelichy er verder nog van afgezien bij de regering nader aan te dringen. Begin 1842 verzocht hij door bemiddeling van vice-superior Ferrieri, de apostolisch vicaris van Breda om de ceremonieën niet meer toe te staan. Dat zou ook tegemoetkomen aan het verlangen van de koning. (215). Mgr. van Hooydonk verbood daarop in het belang van de vrede en tot bevordering van de goede verstandhouding de openbare lijkplechtigheden te Aardenburg. (216).

Voor hoofdplaat hebben we geen direct verbod kunnen vinden. Desservant Van de Poll had echter op 31 januari 1842 aan van Hooydonk geschreven dat hij om een stukje van zijn oud recht te handhaven, van plan was voortaan anderhalve el buiten de kerkdeur op het kerkplein de lijkstoet tegemoet te gaan. (217). Daar zal de apostolisch vicaris dan voor de goede orde wel geen bezwaar tegen hebben gemaakt.

De kwestie van de openbare uitoefening van de godsdienst heeft de gemoederen in verschillende plaatsen in Zeeuws-Vlaanderen bezig gehouden. De agitatie die soms ontstond wanneer de overheid de publieke uiting van katholiek geloof verbood of aan banden legde, moet beoordeeld worden vanuit een groeiend zelfbewustzijn onder de katholieken. In de Franse tijd waren zij staatsrechtelijk gelijkgesteld. Het tijdperk van de teruggetrokkenheid in de schuilkerken met de vernederende bepalingen was voorbij. Dit gaf hen een gevoel van eigenwaarde. Vooralsnog uitte zich dit alleen nog in het alert zijn ten aanzien van de beknotting van de gegeven vrijheid door overheidsbemoeiing van hoog tot laag, waarachter men veelal de protestantse dominerende invloed vermoedde. Het luiden van klokken en de openbare plechtigheden kwamen bij de protestanten als ongepermitteerd en uitdagend over. Als dan de overheid, gealarmeerd door protestanten, verbiedend optrad, meenden de katholieken zich te weer te moeten stellen. Door Franse decreten en Nederlandse koninklijke besluiten was de openbare uitoefening van het geloof in Zeeuws-Vlaanderen nu eenmaal gewettigd.

De burgerlijke overheid heeft zich op verschillende punten gemengd in kerkelijke aangelegenheden van het Zeeuwse deel. Ze deed dit niet alleen op grond van het feit dat zij het zich als taak beschouwde de orde en de rust te bewaren, maar ook vanwege de bepalingen van het concordaat van 1801 die haar de volmacht en de opdracht gaven zich te bemoeien met kerkelijke zaken. Het Zeeuwse deel was tot 1839, toen Limburg bij Nederland werd gevoegd, het enige gebied waarover deze staatscontrole op grond van het concordaat kon worden uitgeoefend. Enkele malen kon deze bevoogding hulp en voordeel bieden. In het algemeen werd de inmenging echter door kerkelijke leiding en gelovigen niet gewaardeerd. In tegenstelling tot vroegere perioden begon men zich nu te weer te stellen als de rechten en de vrijheden van de kerk werden beknot.

HOOFDSTUK III HET KERKELIJKE LEVEN

¶ 1. De priesters

Bij de beschouwing van het kerkelijk leven, zal in de eerste plaats aandacht worden geschonken aan de priesters. Nagegaan zal worden waar ze vandaan kwamen, welke vorming ze hebben gekregen, hoe ze werden aangesteld en gesalarieerd, hoe hun verhouding onderling was en tot hun naaste medewerkers. Daar het niet mogelijk is alle priesters te karakteriseren, zullen we enkele markante typen naar voren halen. Vervolgens zal ruime aandacht worden besteed aan de pastorale praktijk, hoe n.l. deze zielzorgers hun werkzaamheden hebben uitgeoefend ten bate van de hun toevertrouwde gelovigen. Hierbij zullen tevens enkele facetten van het zedelijk en godsdienstig leven van deze gelovigen worden belicht. Dit laatste aspect: de pastorale praktijk, vult het grootste gedeelte van dit hoofdstuk.

A. Afkomst en vorming

Van 1832 tot 1841 zijn er 52 priesters werkzaam geweest in het Zeeuwse deel. Tot het bisdom Gent behoorden 18 priesters waaronder 3 afkomstig uit Zeeuws-Vlaanderen. Van de overige 34 geestelijken waren 21 afkomstig uit de Hollandse Zending en wel uit de volgende aartsbischdommen: Holland en Zeeland (7) Twente (6), Utrecht (3), Friesland (1), Groningen (1), Salland en Drenthe (1) en daarnaast nog twee voormalige legeraalmoezeniers. De overigen kwamen uit de apostolische vicariaten uit het zuiden van Nederland, n.l. uit Den Bosch (5), Grave (4), Ravenstein (1) en Breda (1). Tenslotte werd er nog een regulier aangesteld en van één priester weten we niet waar hij toe behoorde, waarschijnlijk tot de Hollandse Zending.

De theologische opleiding kregen zij aan de volgende seminaria of theologische scholen: Gent (18), 's Heerenberg (14 waarvan drie waarschijnlijk), Herlaar (8), Warmond (5), Uden (3 waarvan 2 gedeeltelijk) Nijmegen (1), Huisseling (1), Hoeven (1), Munster (1) en Rome (1). Zowel wat betreft afkomst als opleiding vormde de clerus van het Zeeuwse deel dus een grote variëteit. (1.). Een overzicht van allen die hier hebben gewerkt is te vinden in bijlage III.

De meeste priesters uit het bisdom Gent kwamen voort uit de eenvoudige boerenstand en wel voornamelijk uit het Waasland. Het bisdom telde trouwens bijna geen geestelijken uit de hogere klassen. Voor deze kringen had de seculiere geestelijke status niets aantrekkelijks meer, noch op materieel gebied noch op het vlak van verfijning van omgangsvormen en levensstijl die op het seminarie niet of nauwelijks werden aangeleerd. (2). De sociale achtergrond van de Nederlandse priesters kennen we niet, maar we vermoeden dat ook zij voor het merendeel voortkwamen uit de boeren- of middenstand.

Ofschoon we niet van allen de juiste geboortedatum weten, mogen we stellen dat ongeveer dertien priesters geboren waren vóór de revolutie. Naar schatting hadden vijf geestelijken vóór of gedurende de revolutiejaren hun theologische vorming gekregen. Van slechts één, n.l. de nestor, desservant Vervoort van Sas van Gent, weten we met zekerheid dat hij als "prêtre insermenté" gevangen had gezeten en wel van ongeveer 1797 tot 1801. (3). Een klein aantal is gevormd tijdens de Napoleonische periode, de overigen na die tijd. De meesten van de hier aangestelden behoorden dus tot de jongere generatie.

Een algemene karakteristiek geven van een zo gevarieerde groep is niet gemakkelijk. We willen daarom eerst naar voren brengen wat de toenmalige vice-superior en internuntius Capaccini rond 1830 dacht van de clerus van het koninkrijk der Nederlanden. Naar zijn mening waren de Vlaamse priesters niet degelijk gevormd. Dit zou te wijten zijn aan de rampen van de Franse revolutie en de plagerijen van de regering. Ze waren wel zeer gehecht aan de H. Stoel en hadden een afkeer van gallicaanse leerstellingen. Hun gedrag was onberispelijk. Wel waren ze rigoristisch in hun pastorale praktijk zodat door hun houding jonge mensen zich van lieverlee onthielden van het ontvangen van de sacramenten. Hun geringe ontwikkeling was er ook de oorzaak van dat hun invloed op de hogere klassen onbeduidend moest worden genoemd. De Noord-Nederlandse priesters waren, naar zijn mening, beter onderlegd. Ze waren ook verraagzamer dan de Belgen. (4). Deze globale en enigszins eenzijdige mening van Capaccini willen we kort becommentariëren.

Het gebrekkig theologisch onderricht waar hij over spreekt in verband met de Belgische clerus, was overigens geen euvel waar alleen de Belgische kerk aan leed. In het algemeen zij gesteld, dat de tijd van Revolutie en Restauratie, theologisch gezien, geen vruchtbare periode is geweest in de Nederlanden. (5). Met uitzondering van Warmond en 's Heerenberg, die aanvankelijk enigszins waren beïnvloed door de katholieke Duitse Aufklärung, hadden de Nederlandse opleidingsinstituten het theologisch onderwijs overgenomen zoals dat in de 18e eeuw in de Leuvense colleges was gegeven. (6). Dit onderricht vertoonde een sterke apologetische tendens op dogmatisch vlak en op moraal-theologisch gebied een rigorisme dat jansenistisch was gekleurd. Nadruk werd ook gelegd op het kerkelijke recht inzoverre het bruikbaar was voor de zielzorgpraktijk. Kerkgeschiedenis werd praktisch niet gegeven en H. Schrift alleen indien nodig voor de prediking. (7). De vakken werden in het algemeen gedoceerd door slechts enkele priesters die de titel van "professoren" droegen. Nijmegen en Huisseling waren éénmans-opleidingen.

Het zojuist genoemde rigorisme in de moraaltheologie loopt als een rode draad door de vorming in vrijwel alle instituten, niet alleen in Vlaanderen maar ook in Nederland. Het werd onder andere vertolkt door het handboek dat in bijna alle seminaria werd gebruikt: de zevendelige "Theologia ad usum seminariorum", reeds in de 18e eeuw uitgegeven op naam van de Mechelse seminarie-president Petrus Dens (1690-1755) en sindsdien vele malen herdrukt. (8). In vraag en antwoord werden de theologanten op systematische wijze ingeleid in de elementaire theologie. Het werk ademde de geest van het anti-probabilisme met zijn rigoristische strekking. (9). Deze mentaliteit zette zich ook na de revolutie voort. In de tijd dat de meeste priesters werden gevormd heerste er binnen de katholieke kerk een pessimisme ten aanzien van de mens, zijn zedelijk gedrag en mogelijkheden. Dit negatieve denken vroeg om een strenge moraal en om vrede en rust na deze omwenteling. (10).

We hebben er reeds op gewezen dat in deze jaren het ultramontanisme duidelijk doorbrak en tevens een gevoel van vrijheid voor de kerk dat zijn spreekbuis kreeg in De Lamennais. Niet alle professoren konden deze ideeën gelijkelijk waarderen. We willen in het kort enkele kenschetsen geven van de verschillende seminaria en opleidingen.

Het Gentse seminarie had een allerongelukkigste tijd meegemaakt. In de periode van 1794 tot 1814 was het drie-maal gesloten geweest. De laatste sluiting ging gepaard met deportatie van de seminaristen voornamelijk naar Wesel. (11). Deze omstandigheden hebben ertoe bijgedragen dat het theologisch onderwijs er slechts gebrekkig kon worden gegeven. Genoemde gebeurtenissen versterkten zowel bij professoren als studenten de afkeer voor het gallicanisme en de voorkeur voor het ultra-montanisme. (12). Op moraaltheologisch gebied werden de toekomstige priesters gevormd door Augustinus Ryckewaert (1771-1836), die sedert 1804 professor was en sinds 1829 president. Zijn opvattingen waren jansenistisch-rigoristisch getint. Verder was hij een voorstander van een gematigd ultra-montanisme. (13).

De eerste generatie priesters die op het seminarie Warmond waren gevormd, hadden de invloed ondergaan van Lexius. Deze had een enigszins verlichte theologie gedoceerd. (14). Na zijn ontslag in 1804 werd hij opgevolgd door Joseph Chedeville (1770-1847) die in 1811 president werd. Deze Zuid-Nederlander van geboorte had zijn theologische vorming ontvangen te Leuven waar hij de traditionele moraalopvattingen had leren kennen. Hij bleek niet geheel vrij te zijn geweest van gallicaanse en jansenistische neigingen. In een aanklacht naar Rome tegen zijn persoon en opvattingen werden deze gevoelens evenwel aangedikt door zijn tegenstanders, die hem ertoe brachten in 1839 aan Antonucci zijn ontslag aan te vragen. In ieder geval was hij het oneens met de opvattingen van Alphonsus de Liguori die voor hem op één lijn stonden met het laxisme. Hij maande dan ook de seminaristen de werken van Alphonsus niet te lezen en bovendien hun ultra-montanistische opvattingen op te geven. De werken van De Lammenais en de Maistre waren voor hem verboden lectuur. (15). Het studiepeil lag ook in Warmond niet hoog.

In het seminarie van Den Bosch en waarschijnlijk ook van Breda, heerste de geest van Leuven. Antonius van Gils (1758-1834) president van Herlaar was evenals Chedeville een tegenstander van de moraaltheologie van Alphonsus. In tegenstelling tot de Warmondse president was hij echter duidelijk ultra-montaans gezind. (16).

Van de overige opleidingen zijn niet zoveel gegevens bekend. Wellicht was 's Heerenberg wat gematigder op moraal-theologisch gebied. Toen in 1824 op last van de regering moest worden opgegeven welke leerboeken er werden gebruikt, werd het handboek van Dens niet vermeld ofschoon het in vroeger jaren wel was gehanteerd. De president veronderstelde dat het strenge boek de regering niet zou bevallen. In 's Heerenberg werd volgens deze opgave naast dogmatiek en moraal, tevens pastoraal-theologie, liturgie, bijbelse hermeneutiek en kerkgeschiedenis gedoceerd. (17). Zo'n programma komt overeen met de Duitse opleidingen van die tijd. (18). We moeten evenwel opmerken dat het hier een opgave aan de regering betrof en het toch wel een gechargeerd beeld kan zijn geweest, omdat een goede en moderne indruk moest worden gewekt. In ieder geval werd het seminarie in 1842 gesloten o.a. wegens een aanklacht aangaande onrechtzinnigheid in de leer. (19).

In Huisseling lag het onderwijs meer op het gebied van de praktische moraal die wellicht iets minder rigoristisch kan zijn geweest. (20). Van het seminarie te Nijmegen weten we zo goed als niets. (21). De enige priester die daar zijn opleiding had ontvangen, Wilhelmus Soetecouw, werd beticht van laxisme.

Nu wil een vorming in rigoristische of laxistische geest nog niet zeggen dat de zielzorgers later in de praktijk automatisch rigoristisch of laxistisch zullen zijn. Mensen kunnen nu eenmaal evolueren in opvattingen en gedragingen ondanks hun opleiding. Maar in het algemeen kan gezegd worden dat met name enkele Vlaamse priesters, doch ook enkele priesters die gevormd waren in 's Heerenberg tamelijk streng tewerk zijn gegaan.

Na 1830 verdween in België en Nederland langzamerhand dit rigorisme mede naar aanleiding van de in 1831 gedane uitspraak van de H. Poenitentië, dat het de professoren vrijstond het aequi-probabilisme van Alphonsus van Liguori te onderwijzen. (22). Deze moraal-theologische richting wilde een halt toeroepen aan het rigorisme zonder te vervallen in het laxisme. Ook de canonicatie van Alphonsus in 1839 droeg ertoe bij dat men anders ging denken. De volksmissies slepen dan verder de scherpe kanten af van de strenge moraal door toch meer de nadruk te leggen op de "theologie van Gods barmhartigheid" van de Liguori. (23).

B. Benoeming en aanstelling

Evenals voor priesters uit het bisdom Gent, was het ook voor Nederlandse geestelijken niet aantrekkelijk om in deze uithoek van het land te worden benoemd. (24).

Het is dan ook geen geringe opgave geweest voor Antonucci voldoende priesters te vinden voor dit gebied. Er waren overigens wel genoeg priesters in Nederland. In 1840 was er één priester op de 772 katholieken. Dat was gunstig vergeleken bij b.v. Frankrijk (1 op de 870), Duitsland (1 op de 1000) en Ierland (1 op de 3000). (25).

Maar de verre afstand tot de eigen streek en het toekomstig gemis aan contacten met familieleden, vrienden en studiegenoten, schrikten velen af om een oproep om naar het Zeeuwse deel te worden verplaatst positief te beantwoorden. Dat ze in het algemeen genomen niet gedwongen werden om naar Zeeuws-Vlaanderen of Vlissingen te gaan, moge blijken uit enkele voorbeelden.

Toen mgr. Van de Velde in 1832 aan mgr. van Hooydonk vroeg om priesters te zenden naar Zeeuws-Vlaanderen, richtte deze een verzoek aan zijn priesters om op vrijwillige basis zich op te geven. Slechts één priester bleek bereid te gaan. (26). Hier was dus van dwang geen sprake. De drie priesters die daarna door Den Dubbelden werden gestuurd, waren enkele jaren tevoren gewijd en kregen als douceurtje van de bisschop de verzekering dat ze tot pastoor (desservant) werden aangesteld en tevens dat ze, als de gelegenheid zich zou voordoen, naar een betere parochie konden solliciteren. (27). Smulders verkoos toen zelf echter voorlopig onderpastoor te blijven.

De priesters die door Antonucci werden aangezocht, bleken meestal de belofte gekregen te hebben dat ze na enkele jaren weer terug naar hun eigen streek konden gaan als ze dat wilden. Sommigen zijn dan ook slechts een korte tijd gebleven. Het was ook mogelijk om naar een betere parochie te solliciteren. Antonucci ging hier overigens niet altijd direct op in. Op zijn beurt verzocht hij verschillenden om vrijwillig een andere parochie te nemen. Dat weigering mogelijk was, blijkt wel uit het feit dat aan van Dam zowel Oostburg als Aardenburg werd aangeboden. Hij meldde de bisschoppelijke commissaris dat hij liever bleef waar hij was. (28).

De benoeming was een samenspel tussen Antonucci, Van Hecke, de verschillende kerkvoogden en de betrokkenen. We hebben de indruk dat de vice-superior eerst in zijn eigen jurisdictiegebied priesters aanzocht en dan met name in het aartspriesterschap Holland en Zeeland. Dat was blijkens de brief van de Propaganda Fide, waarbij hij werd belast met zijn taak in het Zeeuwse deel, zijn opdracht. (29). Bij gebrek aan gegadigden liet hij via de deken een beroep doen op de kerkelijke leiders in het Zuiden. Het vicariaat van Breda werd overigens nooit gevraagd. Van Hooydonk had de bisschop van Gent indertijd al laten weten dat hij niet veel priesters had. De deken werd, zoals we gezien hebben, eng bij het benoemingsbeleid betrokken. Zijn adviezen inzake aanstelling en verplaatsing werden meestal door de bisschoppelijke commissaris opgevolgd. Enkele malen adviseerde ook Chedeville bij de benoeming. In die gevallen n.l. waar het oud-studenten van Warmond betrof. (30).

Zodra een pastoorsplaats vacant was, stelde de deken een deservitor aan (meestal een priester uit de buurt) en verzocht de bisschoppelijke commissaris deze tijdelijke benoeming goed te keuren en een nieuwe pastoor te benoemen. De verzoeken tot het zenden van zielzorgers gingen overigens niet alleen van de deken uit, maar ook van de pastoors die een onderpastoor of een assistent wilden hebben. Soms ook richtte het gemeentebestuur, meestal in combinatie met het kerkbestuur, een rekest aan Antonucci om pastores aan te stellen. Een hele regeling wat betreft de financiën begeleidde dan meestal dit verzoek.

Voorkeur voor bepaalde personen werd hierbij soms ook naar voren gebracht. De pastoor van Koewacht, de Vlaming Westerlinck, vroeg b.v. via de deken een coadjutor en had het liefst: "eenen heer uyt Noord-Brabant. Voor my uyt geen ander oogwit dan de tael of spraek de welke hier gesproken wordt, en welke zeer evenaert aen degene van de Noord-Brabanders". (31). Door de geringe contactmogelijkheden was er in de spreektaal nog geen algemeen aanvaard beschaafd Nederlands. Iedere priester sprak zijn eigen dialect wat blijkbaar moeilijkheden opleverde. De Zeeuws-Vlamingen zullen een Twentenaar waarschijnlijk slecht hebben kunnen verstaan. De Brabantse dialecten zijn meer verwant met de dialecten die in Zeeuws-Vlaanderen worden gesproken.

Kerkmeester Carpreau van IJzendijke vroeg aan Antonucci, na zijn hart te hebben gelucht over pastoor Bruns, toch geen Twentenaars te benoemen want deze waren naar zijn mening in hun doen en laten "gewoonlijk zeer traag en langzaam".(32).

De kerkelijke leiding kon geheel vrij de onderpastoors en de desservanten van de succursale kerken benoemen zonder toestemming van de regering. Voor de aanstelling van pastoors van de eerste en tweede klas moest krachtens artikel 10 van de organieke artikelen de goedkeuring van de koning worden afgewacht. Zonder tegenbezwaar werden de voordrachten voor de benoeming van deze pastoors steeds door de koning goedgekeurd, zodat krachtens Koninklijk Besluit, te Vlissingen, Oostburg, IJzendijke en Zuiddorpe pastoors konden worden aangesteld. (33).

Het waren voornamelijk jonge priesters die hier werden aangesteld. Een trekpleister om naar het Zeeuwse deel te gaan was ongetwijfeld het feit dat ze gauw pastoor of desservant konden worden. De onderpastoors kregen soms een duidelijke steun van de aartspriesters om het pastoraat te verkrijgen. Zo verzocht aartspriester Engberts van Twente bij het sturen van een onderpastoor naar Hulst, deze priester mettertijd aan te stellen tot pastoor. (34). Dezelfde droeg ook Sybertz voor tot de betere parochie Zuiddorpe, een parochie van de tweede klas. (35).

Naast jonge priesters waren er ook enkelen die naar het Zeeuwse deel gezonden werden, ofwel omdat ze elders waren mislukt en ontspoord ofwel onaangenaamheden hadden meegemaakt. Een pastoraat in het verre Zeeuws-Vlaanderen bleef voor hen de enige mogelijkheid. Ver van huis en haard konden ze hier opnieuw beginnen. In die zin zouden we dit gebied voor hen een verbaningsoord kunnen noemen. De meesten van deze laatsten bleven de zorgenkinderen van Antonucci en de deken.

Slechts één priester uit het bisdom Gent werd na 1832 aangesteld. (36). Het was Judocus Cammaert die in 1816 te Ossenis was geboren. Op aandrang van zijn ouders was hij naar het seminarie van het bisdom Gent gegaan omdat een opleiding in Nederland te ver was. Hij wilde graag in zijn geboortestreek werken om daar de nood aan pastorale hulp te helpen lenigen. Met toestemming en aanbeveling van mgr. Delebecque had hij zich aangemeld bij Antonucci.

Daar hij het liefst in Hontenisse als onderpastoor geplaatst zou willen worden, had hij eerst contact opgenomen met de burgemeester van die plaats. Deze verzekerde hem dat er geen gevaar van overheidswege te duchten was omdat hij zijn opleiding in Gent had ontvangen.

Voor de priesters die aldus van buiten Zeeland hier werden aangesteld, was het directe contact met familieleden en vrienden vanwege de geringe verplaatsingsmogelijkheden verbroken. Een reis naar de geboortestreek was een kostbare aangelegenheid en van lange duur.

Verwonderlijk is het daarom niet, dat de bisschoppelijke commissaris soepel was bij het geven van verlof wanneer sommige geestelijken vroegen om naar huis of vrienden te mogen gaan. Voor een afwezigheid van meer dan acht dagen was namelijk verlof nodig van de bisschop of zijn delegatus. (37). Jaarlijks gingen dan ook verschillenden op reis. Ze bleven twee tot vier of zes weken weg. (38). De meesten gingen op familiebezoek, sommigen om uit te rusten in verband met een ziekte. Pastoor Bruns ging voor een kuur zelfs naar een badplaats in Duitsland. (39). Voorwaarde tot toestemming tot absentie was dat er een priester bereikbaar moest zijn. Meestal deed een van de onderpastoors uit de buurt dan de diensten. Pastoor van Vlaanderen van Philippine vroeg bij een zo'n gelegenheid of de gelovigen 's zondags bij elkaar mochten komen in de kerk om samen te bidden zonder priester. Hij had geen plaatsvervanger kunnen vinden. (40). Het antwoord van Antonucci is ons niet overgeleverd.

C. Levensonderhoud.

Een voorname factor bij de aanstelling van een priester was de regeling van zijn levensonderhoud. In 1838 schreef Van Hecke aan Antonucci dat, naast de verre afstand van de geboortestreek, het gebrek aan een redelijk levensonderhoud de reden was waarom priesters ervoor terugschrokken om naar hier te komen. (41). In bepaalde parochies bood het verblijf geen luxueus leven en waren de inkomsten geen vetpot. Van de andere kant had het Zeeuwse deel toch weer een bepaald voordeel. Hier had men de vaste jaarwedde of het rijkssalaris dat hoger lag dan b.v. in het vicariaat van Den Bosch. (42).

Maar het rijkssalaris was bepaald niet toereikend voor het gehele levensonderhoud. De kerkfabriek gaf dan ook jaarlijks een supplement ofwel uit de kerkekas ofwel via een collecte. Deze aanvulling was door de bisschop voorgeschreven. Bij de visitatie werd het bedrag vastgesteld en goedgekeurd door de deken. Naar gelang de rijkdom van de parochie verschilde het bedrag van dit supplement. (43).

Daarnaast ontvingen de priesters gaven in natura. In het 5e district gaf men meer dan in het 4e, althans volgens deservant Van de Poll van Hoofdplaat. Hij klaagde dan ook over zijn geringe inkomsten. Hij kreeg practisch geen supplement of gaven in natura. In de parochie werd vroeger nogal wat gegeven o.a. door rijke Belgische grondeigenaren maar dat was nu voorbij. De mensen zouden volgens Van de Poll hebben gezegd: "Ik zal wel aardig oppassen, daar mogten eens weder ketteryen of een Joseph II opstaan en de overhand bekomen. Zij zouden met mijnen goeden mooi weer spelen. Die blijft leven moet maar voor de kerk zorgen". (44).

De pastoor van het arme dorp Philippine had buiten zijn rijkssalaris zo weinig inkomsten dat Antonucci hem toestond jaarlijks uit de "Olla sacra" (dat is het gezamenlijke bedrag aan taxen voor dispensaties en dergelijke dat aan de vice-superior moest worden afgedragen) een bepaalde geldsom te ontvangen. (45). Pastoor Sybertz van deze parochie wilde van dit kleine bedrag zijn arme ouders en zijn ongelukkige broer af en toe wat toestoppen. (46). Om deze reden kon hij met steun van zijn aartspriester na twee jaar worden gepromoveerd naar Zuid-dorpe, een parochie van de 2e klas. (47). Naast deze gaven in natura waren er dan de stipendia voor de kerkelijke diensten zoals de misintenties à f. 1.-- voor een gelezen mis en 30 stuivers voor een gezongen, die bijdroegen tot het levensonderhoud van de priesters. (48).

Volgens de deken was de kwestie van het levensonderhoud een oorzaak van vele botsingen tussen pastoors, onderpastoors en kerkmeesters. (49). Deze laatsten konden lastig zijn ten aanzien van de vergoeding en voor de onderpastoors was het moeilijk om goed rond te komen. Een onderpastoor had een veel geringer rijks-salaris en was voor een groot deel afhankelijk van de kerkfabriek, die hem krachtens artikel 46 van het decreet van 1809

als sluitpost van de begroting een aanvulling kon uitkeren. (50) Van zijn geringe inkomsten moest hij dan nog zijn pastoor vergoeden voor de maaltijden enz.. Van de andere kant diende de pastoor een deel van de giften af te dragen aan de onderpastoor. (51) De aanstelling van deze hulppriesters bracht dan ook een extra zorg met zich mee, zeker in die parochies waar tevoren geen tweede priester aanwezig was, maar nodig bleek wegens grootte en zwaarte van het werk of gebrekkigheid van de pastoor. Een hele regeling moest dan worden uitgevonden om door middel van verhoging van plaatsengeld en hoofdelijke omslag aan het nodige geld te komen. (52). Soms lukte het niet. Eind september 1840 vroeg pastoor Beguinet van Vlissingen zijn onderpastoor terug te roepen. Na vijf jaar sukkelen was het onmogelijk geworden de salariëring rond te krijgen. (53).

D. De verhouding van de priesters onderling.

De priesters en hun naaste medewerkers.

1.) De priesters onderling.

Slechts eenmaal per jaar ontmoetten de pastoors elkaar bij gelegenheid van het uitdelen van de H. Olie op de pastorie te Hulst. Priesterconferenties of pastoorskapittels werden niet gehouden. In het bisdom Gent werden deze overigens pas in 1836 door mgr. Van de Velde ingesteld. (54). Er zijn toen in het Zeeuwse deel geen pogingen ondernomen om zulke bijeenkomsten te organiseren.

Er was dus geen frequente gezamenlijke communicatie. Wel waren er onderlinge contacten met de priesters uit de buurt. Deze samenkomsten van buurtcollega's gingen meestal gepaard met een maaltijd. (55). Het was niet voor alle priesters even gemakkelijk zich aan te passen aan de onderlinge conversatie en gewoonten. Zo voelde de Hollander Hoek zich wat onwennig in het gezelschap van Gentse heren. Hij beschouwde zich nogal eenzaam en noemde zich dan ook de enige balling van het seminarie Warmond in Zeeuws-Vlaanderen. (56).

De spanningen die er soms onder pastoors ontstonden, kwamen meestal voort uit concurrentie, competentie en vanwege geldkwesties. Tussen de pastoors van Hoofdplaat en IJzendijke waren er moeilijkheden aangaande de grenzen van de parochies.

Onder meer was de ligging van de boerderij van een rijke boer daarbij de aanleiding. Beide pastoors zochten bij mgr. Delebecque hun gelijk te krijgen. De bisschop probeerde de zaak te sussen, zonder veel resultaat. (57).

De pastoors van Aardenburg wilden hun autoriteit handhaven over de bijkerk Eede. (58). De onderpastoor van Aardenburg had in 1830 verlof gekregen om in Eede te gaan wonen en werd door de katholieken daar min of meer beschouwd als hun pastoor. Deze zelfstandigheid was een doorn in het oog van de verschillende pastoors en gaf menigmaal aanleiding tot wrijving tussen de pastoors en de onderpastoors.

Na een onderhoud met de kerkmeesters van Eede was mgr. Delebecque overtuigd van de wenselijkheid van de scheiding tussen Eede en Aardenburg. De bisschop liet de uitwerking van dit plan over aan Antonucci. In 1840 werd de kwestie geregeld, toen de koning per K.B. toestemming gaf tot de verheffing van Eede tot succursale kerk.

Antonucci ging daarna over tot de kerkelijke oprichting van de parochie. De moeilijkheden tussen de onderpastoor, die nu deservant van Eede was geworden en de pastoor van Aardenburg waren hiermee van de baan.

Onenigheden tussen pastoors en onderpastoors vinden we overigens niet vaak vermeld. Hierbij moet in aanmerking worden genomen dat slechts zeven parochies een onderpastoor hadden en dat niet alle controversen aan de bisschoppelijke commissaris zullen zijn doorgegeven. We wezen reeds op de moeilijkheden die deken Van Hecke had met zijn onderpastoors Janssen en Aarts. (59). De verhouding tussen pastoor Bruns en zijn onderpastoor Zwijsen was gespannen. Bruns vroeg dan ook de onderpastoor te verplaatsen. Maar Antonucci wilde de zaak toch eerst in der minne regelen. Toen dit na een tijdje niet veel hielp, zag de bisschoppelijke commissaris zich genoodzaakt om de lieve vrede Zwijsen te verplaatsen. (60).

Naast moeilijkheden, vinden we ook blijken van goede samenwerking en collegialiteit. Zo kon pastoor Van Buynder van Lamzwaarde goed opschieten met zijn onderpastoor Arts. (61). Deze noemde zijn pastoor een alter ego. Ook tussen Cammaert en van Dam was de verhouding goed na aanvankelijke moeilijkheden. (62).

Dezelfde van Dam had tevoren Soetecouw liefdevol in zijn huis opgenomen na diens gedwongen ontslag als pastoor van Stoppeldijk. (63).

Samenvattend kunnen we zeggen, dat ondanks de grote verscheidenheid van mensen die in het Zeeuwse deel waren samengebracht, de verhouding onderling redelijk goed moet zijn geweest. We moeten hierbij wel opmerken dat de meeste priesters vrij solitair werkten op hun eenzame en afgelegen posten.

2.) De priesters en hun naaste medewerkers.

Bij de uitoefening van hun pastorale taken hadden de priesters het nauwste contact met de kerkmeesters en de koster. De kerkmeesters die samen met de pastoor de zorg hadden voor de financiën van de parochie moesten gekozen worden uit de notabelen van de parochie. De functies van voorzitter en secretaris werden onder elkaar verdeeld. Een pastoor hoefde geen voorzitter te zijn, wel nam hij de voornaamste plaats in. In IJzendijke bijvoorbeeld was in 1840 een leek voorzitter van de fabrieksraad. (64)

Bij moeilijkheden inzake voordracht of eventuele afzetting werd de deken gepolst die, na onderzoek, advies uitbracht aan de bisschoppelijke commissaris. Soms handelde een pastoor eigenmachtig bij de voordracht. Zo had pastoor Janssen van Westdorpe zijn koster voorgedragen zonder dat de anderen van het college dit wisten. Dit was in strijd met het decreet, omdat een koster als zijnde in loondienst van de kerk, niet in aanmerking mocht komen voor het lidmaatschap. De Pelichy meldde dit Antonucci. (65). De benoeming was ondertussen reeds ongedaan gemaakt.

Dorpsnotabelen waren zich van hun waardigheid bewust en pastoors van hun verheven status. Geen wonder dat moeilijkheden tussen kerkmeesters en pastoors een welhaast vast onderdeel vormen van de geschiedenis van menige parochie. Soms was de bron van onenigheid de pastoor zelf waartegen het hele kerkbestuur zich te weer stelde, soms een enkele kerkmeester die het met zijn pastoor niet goed kon vinden. Inzet was vaak een financieel meningsverschil of een prestigekwestie, maar ook wel de bezorgdheid van de kerkbestuurders ten aanzien van het waardig functioneren van hun priesters.

Bij onenigheden tussen kerkmeesters en priesters was het in de eerste plaats de deken die probeerde de moeilijkheden op te lossen. Zijn pogen werd gekenmerkt door voorzichtigheid om de notabelen niet te kwetsen. Kwam de deken er niet uit, dan werd Antonucci verzocht een oplossing te geven. Ook deze maande steeds tot prudentie en verdraagzaamheid. Pastoor Leus van Boschkapelle werd wegens zijn verregaande autoritaire houding tegenover de kerkmeesters door Antonucci vermaand de woorden van Paulus niet te vergeten: " argue, obsecra, increpa cum omni patientia et doctrina" (2 Tim.4,2) (66).

We willen enkele voorbeelden geven van onenigheden tussen pastoors en kerkmeesters.

In Lamzwaarde regelde de invloedrijke kerkmeester P.A. van Dorsselaer vele dingen op eigen houtje zonder de pastoor erbij te betrekken. (67). Daar beiden eigenzinnig waren, was daardoor de verhouding gespannen en voerde tot een hoogtepunt toen de pastoor op zeker ogenblik het zoontje van van Dorsselaer een klap had gegeven wegens oneerbiedig gedrag in de kerk. De kerkmeester liet het hier niet bij zitten en zorgde ervoor dat van Buynder voor de rechter van instructie te Goes moest verschijnen. Dit verwekte een publiek schandaal. De deken zou om deze reden de kerkmeester het liefst ontslagen zien worden, maar hij vreesde dat hierdoor nog meer onheil zou ontstaan daar van Dorsselaer onder de dorpsnotabelen werd gerekend "en", zo schreef hij Antonucci, "de ervaring leert dat de rijken ofschoon zij vaak zeer slecht handelen, vaak hun aanhangers hebben". Ook hier weer de vrees voor agitatie van invloedrijke personen. Van Dorsselaer nam zelf ontslag en verzoende zich met zijn overigens moeilijke pastoor.

Moeilijkheden deden zich verder voor te IJzendijke, Hoofdplaat en St. Jansteen. In IJzendijke had pastoor Bruns voortdurend onenigheid met de secretaris van de kerkfabriek J. Carpreau. (68). Deze was deurwaarder van de vrederechter, was zeer invloedrijk maar was een man met een moeilijk karakter. Hij was sedert 1823 ononderbroken kerkmeester geweest. Toen de moeilijkheden op hun hoogtepunt waren, nam Carpreau zelf ontslag. De Pelichy schreef dat de zaak allang opgelost had kunnen zijn als het decreet van 1809 was opgevolgd waarin periodiek aftreden was verordend. In Hoofdplaat weigerde de katholieke burgemeester Thomaes zijn goedkeuring te verlenen aan een voorstel om de kerkfinancien te verbeteren

door een hoofdelijke omslag onder de parochianen te houden. Naar de mening van Van de Poll was de burgemeester tegen omdat dit hem als rijke boer veel geld zou gaan kosten. (69).

In St. Jansteen had kerkmeester de Badts, tevens secretaris van de gemeente, zijn ontslag aangeboden omdat tal van voorschriften van het decreet van 1809 niet werden opgevolgd. Pastoor Mertens verdedigde zich door te weerleggen dat de aantijgingen vals waren en dat de Badts: "wel gaarne de kerk en zijn dienaar tot slaaf van den staat zou willen maken". (70).

Met de koster hadden de priesters vrijwel dagelijks contact. De koster moest immers de diensten voorbereiden, de klokken luiden, de priester begeleiden bij het wegbrengen van de communie naar de zieken. Daarnaast werd ook van hem verwacht dat hij gregoriaans kon zingen en het orgel kon bespelen. In vele parochies was hij ook de verantwoordelijke man voor de kerkzang. In IJzendijke werd bij de instructie voor de koster in 1840 bepaald dat hij bij de repetities van het koor naast gregoriaans ook "musyk" (waarschijnlijk polyfone zang) moest aanleren en goede kerkliederen die op grote feesten met stichting konden worden gezongen. (71). Wanneer een koster niet goed kon zingen, werd een aparte voorzanger aangetrokken.

De koster werd op voordracht van de pastoor door de bisschop benoemd. (72). Om hem gemakkelijker te kunnen ontslaan wanneer hij zijn taak niet goed vervulde, kreeg hij meestal een aanstelling voor twee of drie jaar, waarna verlenging kon volgen.

Om zijn werk goed te kunnen verrichten was een goede samenwerking met de priesters van eminent belang alsmede een goed zedelijk leven daar het ambt hem een zekere autoriteit verleende in de parochie. Twee kosteren n.l. te Westdorpe en IJzendijke beantwoordden niet aan de zedelijke norm die men van kosteren mocht verwachten. (73). Hun levenswijze veroorzaakte in de parochie nogal wat deining. Het ontslag van de koster van Westdorpe werd gevolgd door een venijnige ruzie tussen de pastoor en de koster. Deze laatste stelde alles in het werk om de pastoor bij Antonucci in een kwaad daglicht te stellen. In de meeste parochies was de verhouding tussen de kosteren en de parochie-priesters goed te noemen.

E. Enkele typeringen van priesters.

Het spreekt vanzelf dat niet alle priesters van het Zeeuwse deel hebben beantwoord aan het tridentijnse ideaal van: "pius et zelosus". Uit de opmerkingen en klachten over de geestelijken kunnen we een globaal onderscheid maken tussen hen die voldeden aan dit "pius et zelosus" en de anderen wier levenswijze daar niet mee in overeenstemming was.

Onder degenen die geprezen werden als goede herders volgens de opvattingen van die tijd behoorden o.a. Hoek, De Maeyer en de deken. Over deze laatste spraken we reeds. Hoek, die aanvankelijk naar zijn zeggen in Zuiddorpe niet op zijn plaats was, schijnt zoveel goeds voor de gemeenschap te hebben gedaan dat, toen hij werd benoemd voor Enkhuizen, heel de parochie, militairen inclus, in rep en roer kwam om te bewerkstelligen dat hij kon blijven. Enkele jaren later werd hij vanuit het kleine Zuiddorpe benoemd tot pastoor van de Posthoorn te Amsterdam. (74). De Maeyer was een scrupuleuze en rigoristische zielzorger die zich nauwkeurig hield aan de regels van de moraaltheologie. Als boerenzoon paste hij geheel in Hontenisse voor wie hij een vrijgevig herder moet zijn geweest. (75).

Onder de priesters die beneden de norm van het "pius et zelosus" werden gerekend moeten o.a. worden gerangschikt diegenen die om een of andere reden in het Zeeuwse deel waren geplaatst door hun oversten, omdat ze in hun eigen streek waren uitgerangereerd ofwel omdat men niet wist wat men met hen moest aanvangen. Hieronder zijn ook te rekenen de voormalige legeraalmoezeniers. Omdat ze ontglipten aan het toezicht en beschouwd werden als buitenbeentjes werden de legeraalmoezeniers door de kerkelijke leiders niet erg hoog geacht. In hun midden bevonden zich inderdaad enkele verlichte geestelijken. Door toedoen van de Noord-Brabantse kerkvoogden werd de groep in 1832 dan ook opgeheven. (76). Mettertijd werden de legeraalmoezeniers overgeplaatst naar de "geordende zielzorg". Van hen zijn er twee naar Zeeuws-Vlaanderen gezonden.

Van de priesters die op grond van soms eenzijdige informatie beschouwd kunnen worden als zielzorgers die niet of niet geheel hebben beantwoord aan de tridentijnse norm, willen we enkele karakteristieken naar voren brengen:

1.) Zij die opvielen door hun oneerbiedig gedrag in de ambtsbediening, 2.) De autoritaire figuren, 3.) De schuldenmakers, 4.) De alcoholici.

Onder de eerste categorie zijn o.a. Bruns en Haerings te rangschikken.

Bruns hield er op sommige punten nogal vrije opvattingen op na die hij op de preekstoel vrijmoedig verkondigde. Volgens klachten van verschillenden ging er weinig stichting van hem uit als hij de mis celebreerde en de ziekencommunie wegbracht.

Men kan zich voorstellen dat de deken Antonucci het advies gaf hem ontslag te verlenen. De bisschoppelijke commissaris zwichtte evenwel voor het verweer van Bruns. Antonucci vond het ontslag niet nuttig voor de parochie. Inderdaad deed Bruns veel om het bouwen van de nieuwe kerk te bewerkstelligen, waarvoor hij vele relaties uit zijn Leidse tijd kon aanspreken. Hij schijnt nu eenmaal een vlotte man geweest te zijn die veel voor elkaar kon brengen. Toch is het onbegrijpelijk dat Antonucci deze vrije vogel op zijn plaats liet. Van Hooydonk zou later niet zoveel geduld hebben, want Bruns werd in 1843 gedwongen met emeritaat te gaan.(76a).

Haerings werd verweten dat hij laks was in het bedienen van stervenden en dat hij zich enkele malen tamelijk vrij had gedragen tegenover meisjes en vrouwen. (77).

Bepaalde priesters traden bepaald heerszuchtig en autoritair op. Van Buynder zou de mensen gaven in natura hebben afgeperst en als het niet werd gegeven, weigerde hij biecht te horen. Tegen de vrouwen ging hij tekeer omdat ze hun haar niet wilden afknippen. Verschillende keren had hij tijdens de dienst de vrouwen met de wijwaterborstel in hun gezicht geslagen en hen verweten:"dat ze de kap van den duvel droegen". (78).

Deze bevallige haartooi schijnt meerdere priesters niet welgevallig geweest te zijn. Smulders ergerde zich als onderpastoor te Hontenisse aan de overdreven luxe waaraan zich vaak de arme parochianen overgaven. De rijken spraken er, naar zijn mening, schande van. Hij had dan ook een zeer arm meisje dat hij voorbereidde op de eerste communie de haren afgeknipt, opdat het waarschijnlijk meer in overeenstemming met haar stand zich nu kon vertonen en de rijken geen ergernis kon geven. De vader van het kind liet het er echter niet bij zitten en daagde Smulders voor de rechtbank.

Smulders overtuigd van zijn gelijk, noemde de man die zo iets durfde te doen, een "naam christen". (79).

Ook van Dam had in Hontenisse een keer de daad bij het woord gevoegd en de haren van een vrouw afgeknipt. Deze priester regeerde in de parochie als een "kapitein", naar de opvatting van de mensen die bang van hem waren. (80).

Leus had een lid van de gemeenteraad op straffe van weigering van de absolutie opdracht gegeven ontslag te nemen uit de raad omdat hij, naar de mening van de pastoor, toch geen verstand had van die zaken. Hij was niet bang om openlijk op de preekstoel de burgemeester uit te maken voor een "koejongen". Tegen al zijn tegenstanders ging hij trouwens openlijk te keer. Gouverneur, districtscommissaris en burgemeester drongen dan ook aan op zijn verwijdering. Leus bleek verder een eigenaardige figuur te zijn geweest die zijn confraters in de buurt voortdurend ergerde door zijn onbeschaafd gedrag. Ook zijn pastorie maakte een weinig nette indruk want ze diende naast de huisvesting voor de pastoor, tevens voor een onderkomen van twee geiten die in en uit liepen. (81).

Enkele priesters konden geen goede controle houden over hun uitgaven. Molenschot werd om die reden door van Hooydonk teruggestroepen uit zijn bediening te St. Jansteen. De persoonlijke schulden zouden door zijn ouders worden terugbetaald. De uitgaven voor paramenten en versiering van de kerk zouden nettertijd door de kerkfabriek worden afgelost. (82). Ook Zwijsen maakte zich schuldig aan grote uitgaven. Henricus Zwijsen was een jongere broer van pastoor Johannes Zwijsen van Tilburg, later eerste bisschop van 's Hertogenbosch en aartsbisschop van Utrecht. In Aardenburg stichtte hij een spinnerij waar arme weduwen en wezen de kost konden verdienen en richtte hij ook een zusterkloostertje op in navolging van zijn grote broer. De financiële positie van de parochie verkeerde door deze stichtingen in een wanorde. Toen hij later Aardenburg moest verlaten, vereffende zijn broer de schulden. (83).

Twee priesters, Alders en Soetecouw, werden aangeklaagd vanwege voortdurende dronkenschap. Beiden moeten zich ongelukkig hebben gevoeld in hun ambtsbediening. Alders was lid van de orde van de eremieten van St. Augustinus. Nare ervaringen in Augustijneparochies schijnen hem tot de drank gebracht te hebben.

Harde en zachte vermaningen van Antonucci om hem van de drank-zucht af te brengen, hadden weinig effect. Toch hield de bisschoppelijke commissaris hem de hand boven het hoofd. Nog geen jaar evenwel nadat van Hooydonk het bestuur had overgenomen werd hij reeds gesuspendeerd. (84). Soetecouw was afkomstig uit het vroegere bisdom Roermond. Na vele verplaatsingen was hij uiteindelijk buiten bediening geraakt. Hij bood zich aan bij Antonucci om in het Zeeuwse deel te gaan werken. Na een jaar pastoor te zijn geweest in Stoppeldijk werd zijn jurisdictie niet meer verlengd, o.a. wegens laxisme in de biechtpraktijk en zijn dronkenschap. Enkele jaren verleende hij, armoedig wonend in een afgelegen hoek van zijn voormalige parochie, assistentie te Boschkapelle. Van Dam nam deze "pauvre et malheureuse prêtre", zoals hij hem noemde, op in zijn pastorie te Hontenisse en zorgde verder voor hem. Na enkele maanden klaagde hij echter over de dronkenschap van Soetecouw en over diens bezoeken aan de laagste klassen van de parochie. Ruim een jaar later kon er toch een goed getuigenis gegeven worden, zodat hij tot desservant van Philippine werd aangesteld, de armste parochie van het Zeeuwse deel. Ieder jaar moest hij verlenging van jurisdictie aanvragen. Antonucci wilde wel een slag om de arm houden. (85).

Tenslotte een priester die wellicht wel aan het "pius" maar niet meer aan het "zelosus" kon beantwoorden: de oude pastoor Vervoort van Sas van Gent. Meer dan 80 jaar oud, meende hij nog tot alle functies bekwaam te zijn. Aan aftreden dacht hij nog niet. Maar de parochie verkeerde in een chaos. Volgens Hoek die als visitator namens de deken poolshoogte moest gaan nemen, nam het zedenbederf en de onwetendheid op godsdienstig gebied toe. Als Vervoort nog langer op zijn post zou blijven, zou dit funest zijn voor het geloofsleven van Sas van Gent. Langzamerhand kon men hem ervan overtuigen om met emeritaat te gaan. Hij vertrok in juni 1835 naar zijn geboorteplaats Hontenisse, waar hij enkele jaren later stierf. (86).

§ 2 De priesters en hun gelovigen.

A. Algemene beschouwingen.

De periode waarin we de zielzorg in het Zeeuwse deel bespreken, vormt een onderdeel van het post-tridentijnse tijdvak waarin al twee eeuwen volgens hetzelfde schema werd gewerkt, vastgelegd in voorschriften en handboeken zoals dat van Dens en verschillende anderen die vele herdrukken mochten beleven. (87).

De parochiepriester, die "pius et zelosus" werd geacht te zijn en wiens hoogste opdracht was het H. Misoffer op te dragen, vormde de laagste schakel in de hiërarchie. Hij moest nagaan of de sacramenten op de juiste wijze werden ontvangen, of de objectieve normen van de moraaltheologie werden nageleefd en alle besluiten en wetgevingen door de hoogste trappen van de hiërarchie verordend, uniform werden toegepast. Hij behoorde door predicatie en controle de bewaarder te zijn van het geloof van de ene ware R.K. kerk. Bij dit alles diende hij afstand te bewaren tot het gewone volk. De post-tridentijnse kerk was nu eenmaal een clericale kerk waarin de gelovigen werden beschouwd als het object van de pastorale zorg en die zich naar hun herders hadden te schikken. Hoe gebroken hij zelf ook menigmaal was, de priester was de uitdeler van de sacramenten langs welke de mens de genade Gods kon verkrijgen. Dit verleende hem wel autoriteit maar voerde vanzelf ook tot een min of meer scherpe scheiding tussen hem en de leek. (88).

Al was dan deze post-tridentijnse kerk in haar leer objectief en uniform, in de praktijk bleek toch dat binnen een weliswaar smalle marge, bepaalde regels lokaal en persoonlijk toepasbaar konden zijn. Zeker vóór 1830 werd de Gentse parochiepriester nogal wat vrijheid gelaten. Dit veranderde na die tijd en vooral onder het autoritaire centralistische bestuur van mgr. Delebecque die de priester in feite tot een scherp geobserveerde kerkelijke ambtenaar maakte met een drukke gespecificeerde controletaak. (89). De priesters van het Zeeuwse deel hadden, vanwege de formele scheiding van het bisdom Gent, geen deel aan deze vernieuwing. De variëteit van de bedienaars en de niet zo stringente leiding van Antonucci die ver weg woonde, zorgden ervoor dat alles volgens het oude patroon voortging. Met alle gevolgen vandien, want van Hooydonk zou na 1841 handen vol werk hebben om de "abusus" weg te nemen.

Het gebied vormde een soort eiland, vanwege de situatie afgezonderd van het bisdom Gent en van de Nederlandse kerk, al waren er wel verschillende bruggen.

Het is moeilijk een algemene indruk te geven van de kudde die het object was van deze zielzorg. Mensen zijn nu eenmaal verschillend en kunnen niet gemakkelijk onder één noemer gevat worden. De opmerkingen die de pastoors gaven over hun eigen parochianen of over die van hun collega's kunnen waarheidsgetrouw zijn geweest, maar ook gekleurd. Vele details weten we niet. Zo zijn we niet ingelicht over het feit hoe de Zeeuws-Vlamingen hun "Hollandse" pastoors tegemoet zijn getreden. Van Dam schreef aan Antonucci dat Hollandse priesters als verdacht werden beschouwd.(90). Maar deze constatering kan slaan op de houding van de Brabantse confraters tegenover hun noordelijke collega's en niet zozeer op die van de bevolking. Er waren hier en daar wel spanningen tussen priesters en gelovigen. Niet alles werd zomaar genomen. Kritiek werd gespuid, zoals we hebben gezien. Maar in het algemeen kunnen we zeggen dat deze, voor het grootste gedeelte agrarische, bevolking tamelijk volgzaam was aan die herders die begaan waren met hun wel en wee.

Uit de opmerkingen van de priesters kunnen we constateren, dat de parochie Stoppeldijk als een van de beste werd beschouwd.(91) In Sas van Gent schenen de zeden "verwilderd" te zijn geweest.(92). Pastoor Hoek noemde zijn parochianen van Zuiddorpe warm noch koud en weinig gehecht aan de pastoor. De mensen wilden daar liever een pastoor die kort preekte om meer tijd te hebben om met hen in de café's te vertoeven. (93). Later, toen hij dreigde te worden verplaatst, bleek die houding van de parochianen toch te laag geschat en werd de pastoor veeleer door de warme aanhankelijkheid van de gelovigen bevestigd. Mertens noemde de kinderen van zijn parochie ruw en zeer dom. (94).

Hebben we de indruk dat het gehalte van de gelovigen van de parochies in Zeeuws-Vlaanderen, met uitzondering misschien van Sas van Gent, redelijk goed is te noemen, hetzelfde kan niet gezegd worden van dat van de parochie Vlissingen. De opeenvolgende pastoors klaagden erover dat er in Vlissingen niet veel eer te behalen was. De opvoeding van de kinderen heette totaal verwaarloosd te zijn en de moraal diep gezonken. Behandelde de pastoor de kinderen te hard bij de catechismuslessen, dan lieten de ouders

hen voortaan thuis. Werd de absolutie geweigerd, dan kon men er zeker van zijn dat zij die het "schuifje" kregen, voor altijd wegbleven uit de biechtstoel. Er waren veel gemengde huwelijken, onechte kinderen en meer dan 100 parochianen die hun Pasen niet hielden. Dit was in die tijd veel. In deze kustparochie moest een pastoor voortdurend schipperen. De parochie wordt door van Dam genoemd: "een ambulante gemeente bestaande voor een groot gedeelte uit scheepstimmerlui, matrozen, soldaten, lichte vrouwen en meisjes. De Belgen en Fransen die deel uitmaken van de parochie komen zelden ter kerke en storen zich nergens aan". (95). Kortom, al was het dan een parochie van de 1e klas volgens de regelingen van het concordaat van 1801, dezelfde rangorde was niet van toepassing op het gehalte van de parochianen. Volgens een van de pastoors moest het werken in deze parochie worden gezien: "comme purgatoire pour arriver au ciel". (96).

Naast hun taak voor de eigen parochianen, waren sommige priesters belast met de geestelijke verzorging van de katholieke militairen die in verschillende plaatsen in garnizoenen lagen. Deze zorg omvatte het ziekenbezoek aan de hospitaaltjes, het toedienen van de laatste sacramenten, het verrichten van uitvaarten en een enkele maal de regeling van een huwelijk. Naar wij aannemen werden er geen missen gelezen voor de soldaten apart. In de dichtstbijzijnde parochiekerken konden ze aan hun kerkelijke plichten voldoen. Over het gedrag van deze "incidentele" parochianen horen we weinig bijzonderheden. Toen pastoor Hoek uit Zuiddorpe werd verplaatst, schreef de burgemeester aan Antonucci dat de soldaten uit de garnizoenen Axel en Terneuzen door het stichtend voorbeeld van Hoek nu ook hun zondagsplicht waren gaan houden in de parochiekerk. (97). Deze opmerking zou er wellicht op kunnen wijzen dat vóór de komst van Hoek de soldaten het niet zo nauw hadden genomen met het kerkbezoek. Maar dat kan niet met zekerheid worden gezegd. Deze bijzondere zielzorg hield in 1839 op te bestaan toen de soldaten, na het definitieve accoord met België, uit Zeeuws-Vlaanderen weg-trokken.

Na deze algemene beschouwingen over de zielzorg en over de gelovigen, gaan we nu het functioneren van de priester temidden van zijn gelovigen belichten. Nogmaals gezegd, het gaat hier om een momentopname uit het post-tridentijnse zielzorg tijdvak, bekeken in dit gebied.

Verschillende zaken zijn niet zo uitzonderlijk en kunnen ook voor andere streken op eenzelfde manier beschreven worden. We beschouwen de zielzorg naar gelang de bronnen die ons ten dienste staan via drie thematieken: de toediening van de sacramenten, het devotionele leven en enkele aspecten van het zedelijk leven van de gelovigen waarbij ook de houding van de priesters naar voren zal komen.

B. De toediening van de sacramenten.

Het priesterschap was volgens Dens: de "ordo sacer et sacramentum quo potestas confertur consecrandi corpus Christi, peccata remittendi et quaedam alia sacramenta administrandi". (98).

De eerste en voornaamste taak van de priester was dus het toedienen van de sacramenten. In de seminarieboeken werd nauwkeurig en in details vastgesteld hoe de priester inzake sacramentenbediening had te handelen. Welke voorwaarden moesten worden vervuld opdat het sacrament "ex opere operato" genade kon geven en welke voorschriften en bepalingen moesten worden nageleefd in verband met het geldig en geoorloofd toedienen en ontvangen van de sacramenten.

1.) Het doopsel.

Door het zware accent dat gelegd werd op de noodzakelijkheid ten heil van het doopsel (neccesitate medii et neccesitate praecepti) sprak het vanzelf dat alle ouders hun kinderen lieten dopen en wel zo spoedig mogelijk. We hebben over het gewone doopsel weinig gegevens kunnen vinden. Slechts twee aspecten van de dooppraktijk in bijzondere gevallen willen we naar voren brengen: de doop na een keizersnede op een gestorven vrouw en de herdoop. Door het eerste onderwerp willen we aantonen hoe een angstig juridische en formalistische nadruk op de noodzakelijkheid van het doopsel kon leiden tot een rigoristische handelwijze.

Het was een algemene opvatting van de kerkelijke leiding dat een kind van een in het kraambed gestorven vrouw door een keizersnede moest worden gehaald om het te laten dopen. Deze mening was vastgelegd in de theologiehandboeken en in verschillende voorschriften. Zo wijdde het handboek van Dens enkele bladzijden aan de doop na een keizersnede. Een boekje over de toediening van het doopsel dat van Hooydonk in 1834 liet verschijnen, alsook een instructie van Delebecque uit 1847 vermelden uitdrukkelijk dit voorschrift. (99).

De keizersnede die dan noodzakelijk verricht moest worden om het kind te dopen, diende normaal door een dokter te geschieden. Indien er geen dokter ter plaatse was, moest, volgens Dens, de pastoor zelf de sectie uitvoeren. Uitvoerig vermeldt het handboek verder hoe een priester in deze moest handelen.

In deze jaren is er in het Zeeuwse deel slechts één priester geweest die tot driemaal toe een dergelijke keizersnede heeft verricht. Het betreft hier pastoor De Maeyer van Hontenisse. In zijn altijd zeer gedetailleerde brieven komt deze priester naar voren als een rigoristische, scrupuleuze man die zijn problemen steeds puntsgewijs aan de bisschoppelijke commissaris voorlegde. Niet altijd lost Antonucci deze problemen en probleempjes zelf op, soms vroeg hij raad aan Chedeville. De meeste adviezen die deze heeft gegeven ten aanzien van vragen van Zeeuwse priesters betreffen de gevallen die door De Maeyer naar voren werden gebracht. Het is dan ook op het eerste gezicht niet zo verwonderlijk dat de kwestie van de keizersnede bij deze priester naar voren kwam, angstig bezorgd als hij was om zijn ambt naar alle voorschriften te vervullen.

Op 12 oktober 1833 schreef De Maeyer aan Antonucci, dat hij genooddaakt was geweest de keizersnede uit te voeren omdat de r.k. dokter op zijn verzoek weigerde deze operatie te doen. Het was reeds de tweede keer dat de Maeyer deze ingreep verrichtte. Daar dit aan clerici niet was toegestaan, was hij voor de rechter te Goes gedaagd en veroordeeld tot een geldboete. In zijn brief klaagde hij de dokter aan die hem van al deze narigheden had kunnen bevrijden en vroeg of zo iemand de absolutie en de communie moest worden geweigerd. (100). Het advies van Chedeville luidde dat, hoewel de medicus niet op eenzelfde manier moest worden beoordeeld als bijvoorbeeld publieke concubinariï, hij toch onwaardig was voor de absolutie als hij zich niet verbeterde. De zaak moest echter grondig worden onderzocht alvorens hij openlijk bij het uitdelen van de communie moest worden overgeslagen. (101).

Als antwoord op het verzoek tot informatie over het geval, verzocht de deken aan Antonucci om bij de koning gedaan te krijgen dat r.k. priesters mocht worden toegestaan de keizersnede te verrichten in die plaatsen waar geen dokters waren en er getuigen genoeg waren om de dood van de zwangere vrouw vast te stellen.

In die parochies waar wel medici woonachtig waren, zouden dezen verplicht moeten worden de sectie te verrichten telkens wanneer de priesters erom vroegen. Als er niets in deze richting veranderde, zou De Maeyer gedwongen worden bij een volgende gelegenheid weer deze ingreep te doen waardoor hij de kans liep gevangen te worden genomen. (102).

Een volgende gelegenheid deed zich voor in augustus 1833. De protestantse dokter te Hontenisse weigerde evenals een katholieke dokter uit Hulst. De Maeyer zocht getuigen om de dood van de vrouw vast te stellen en verrichtte vervolgens de operatie. Het vijf maanden oude kind werd gehaald, gedoopt en stierf na een half uur. "Et sic in coelis jam aeternis fruitur gaudiis", schreef de pastoor vol pastorale trots. (103).

Ook nu weer verwachtte hij, zo schreef hij Antonucci, voor de rechtbank te zullen worden gedaagd. Hij vroeg verlof om zijn zaak te verdedigen. Zonder advocaat zou hij daar zelf op eenvoudige wijze de principen van de katholieke godsdienst uiteenzetten. Bij de beide vorige keren had hij zich in een rekest tot de koning gewend, maar steeds geen antwoord ontvangen. Ook nu weer stuurde hij, met goedkeuring van Antonucci, een verzoekschrift aan de koning en voegde bij dit schrijven, volgens een voorstel van een nabuurgpastoor, de artikelen 190, 191 en 193 van de grondwet waar het ging over de vrijheid van godsdienst. (104). De koning liet nu weten dat hij zich niet met deze kwestie bemoeide. (105).

De Maeyer werd inderdaad weer voor het kantongerecht gedaagd. Hij vroeg de bisschoppelijke commissaris of het zin had in hoger beroep te gaan te Middelburg of te Den Haag. Hij twijfelde zelf echter aan het nut hiervan omdat zijn voorganger Vael zich indertijd ook tevergeefs te Middelburg had beroepen in eenzelfde zaak. Mocht de boete te hoog zijn, dan was hij van plan zelf naar de koning te gaan. Naar zijn mening waren alle Zeeuwse pastoors bereid hem daarbij schriftelijk te ondersteunen. (106).

Naar aanleiding van deze gebeurtenis en wegens een klacht over De Maeyer ingediend door de hervormde kerkeraad en de burgemeester van Hontenisse, vroeg de gouverneur van Zeeland aan De Pelichy zijn invloed aan te wenden bij Antonucci om de desservant uit Hontenisse te laten vertrekken, het liefst naar België.

Volgens Van Vredenburg was De Maeyer een weinig verlicht en onverdraagzaam persoon, die weliswaar gedreven was door godsdienstige beweegredenen, maar toch te ver was gegaan in zijn godsdienstijver. (107).

De rechtbank te Goes veroordeelde De Maeyer tot een geldboete van f. 200,-- met de proceskosten en tevens met een waarschuwing dat hij bij een volgende gelegenheid een gevangenisstraf van zes maanden zou oplopen. (108). Op verzoek van de deken en met toestemming van de vice-superior werden deze kosten vergoed uit de "Olla sacra". (109).

Wegens het feit dat door de komst van een nieuwe r.k. dokter te Hontenisse, de pastoor wellicht niet meer gedwongen zou worden om de keizersnede te verrichten, adviseerde Chedeville deze "vir bonus" dan ook niet te verplaatsen. (110). De Maeyer schreef Antonucci een tijd later dat hij weer de sectie zou uitvoeren als zijn geweten het zou nodig oordelen, maar dan wegens de dreigende gevangenisstraf over de grens zou vluchten. (111). In zijn strijd om wat De Maeyer zelf noemde "de rechten van de godsdienst te verdedigen" en in zijn zorg om de kinderen de eeuwige zaligheid te bereiden, werd hij gesteund door de deken. Het antwoord van Antonucci op deze kwestie is ons, wegens het ontbreken van uitgaande brieven, niet bekend. Uit het feit dat Chedeville De Maeyer een "vir bonus" noemde mogen we aannemen dat de handelwijze van de pastoor werd gewaardeerd.

Een ander aspect van de dooppraktijk in bijzondere gevallen was de herdoop van de "kettters". Om verschillende redenen werd de geldigheid van de doop door dominees toegediend betwijfeld. Er was namelijk onduidelijkheid of een predikant een zuivere intentie had en of hij de materia en forma van het sacrament op juiste wijze toediende. Wanneer een protestant zoals men in die dagen zei: "tot de schoot der moederkerk wilde terugkeren", moest een priester eerst contact opnemen met de bisschop. Aan de bisschop moest worden voorgelegd of er opnieuw gedoopt moest worden of niet. Bovendien moest bij een opname van een protestant dispensatie worden verleend vanwege: "ketterij die door uiterlijke tekenen was gemanifesteerd", een casus die in het bisdom Gent specialiter was gereserveerd aan de bisschop. (112).

We hebben in het algemeen genomen niet de indruk dat de personen die aan Antonucci werden voorgesteld om opgenomen te worden

in de kerk tot hun stap zijn gekomen door persoonlijke studie of onder invloed van bepaalde romantische gevoelens. Het waren eerder overgangen die in een gemengde streek regelmatig voorkwamen, bijvoorbeeld naar aanleiding van het sluiten van een huwelijk. We kunnen ons echter vergissen daar we van de meesten de motieven niet kennen die hen hebben geleid tot deze stap.

Het is overigens geen overvloedige oogst die de priesters in die jaren voor de katholieke kerk konden binnenhalen. Onder de volwassenen waren het voornamelijk vrouwen. Vol trots kon onderpastoor Alders in 1834 melden dat de enige calvinist van Eede katholiek wilde worden. (113). Naast volwassenen waren er nog enkele minderjarigen. Zo was er een meisje van tien jaar, afkomstig uit Goudzwaard, dat bij haar oom in Westdorpe woonde. (114). Een andere, de 16-jarige W. Was, zoon van de burgemeester van St. Maartensdijk, schreef een lange persoonlijke brief aan Antonucci. (115). Hij was tijdelijk bij zijn neef, dominee Was te IJzendijke, om latijn, grieks en moderne talen te leren. Reeds vier jaar had hij de katholieke leer onderzocht en hierin alleen rust gevonden. "Mijn geloof staat vast en alle leerstellingen der ketters leiden er schipbreuk op", zo schreef hij. Hij was door de priesters van IJzendijke allervriendelijkst ontvangen en vroeg om het doopsel. Wegens de omstandigheden, onder andere wegens het feit dat zijn neef dominee was, moest alles wel in het geheim geschieden. "Maar wanneer U.H. Eerw. mij hiervoor dispensatie wilde geven, dan ware ik de gelukkigste mensch op aarde, dan ware ik met een nieuwe onverbreekbare band aan de kerk vastgehecht dan zoude er hoop zijn om eenmaal het koninkrijk der Hemelen te beërven wanneer een snelle dood mij verraste ?, mij ongedoopte, niet aangenomene laat mij niet in onzekerheid, O, de martelingen en angstige onzekerheid zijn erger dan de dood O, welk een geluk, welk een zaligheid zoude het zijn spoedig van U.H. Eerw. toestemming te verkrijgen". Uit de toon van deze brief zou men kunnen opmaken dat deze jongen toch was aangegrepen door een romantisch gevoel dat hem, naast wellicht jeugdige overtuiging, deed besluiten tot deze voor hem toch niet gemakkelijke stap. De priesters van IJzendijke wisten niet goed raad met de jongen en vroegen Antonucci advies. We weten niet of deze een persoonlijke brief heeft geschreven aan de jongen, maar de raad die hij aan de vicaris van IJzendijke gaf was niet zo romantisch getint. Heel kort en zakelijk schreef hij dat hij de nodige volmachten verleende. (116)

Bij de verzoeken om dispensatie vermeldde de priesters steeds dat zij ter inleiding in de r.k. kerk van te voren geloofsonderricht hadden gegeven. Dat er onduidelijkheid was over de herdoop, kunnen we zonder meer afleiden uit de vraag van verschillenden wat ze moesten doen. Hierbij werden dan de bezwaren tegen de geldigheid van de protestantse doop naar voren gebracht zoals ze ook in het handboek van Dens vermeld staan. Men had gehoord dat in een calvinistische kerk de een begiet en een ander de woorden uitsprak. Molenschot van St. Jansteen had van verschillende pastoors in het vicariaat van Breda vernomen, dat ze gezien hadden dat sommige dominees maar wat water sprenkelden vanaf de preekstoel. (117). Sybertz van Philippine stelde dat ten aanzien van de herdoop in feite twee praktijken bestonden in Nederland. De ene was de praktijk zoals hij die zelf had horen verkondigen door de professor in de moraaltheologie te 's Heerenberg en die ook te Gent werd gevolgd, dat namelijk wegens het feit dat op dit ogenblik voor de meeste dominees het doopsel slechts een zuivere ceremonie was, er daarom altijd zonder uitzondering onder voorwaarde moest worden herdoopt.

De andere was de praktijk zoals die door het seminarie Warmond werd gepropageerd dat men namelijk door middel van getuigen moest onderzoeken of de doop geldig was toegediend geweest. Er hoefde dan geen herdoop plaats te vinden. Kon men geen getuigen vinden dan moest er wel opnieuw gedoopt worden. (118).

Het antwoord van Antonucci op de verzoeken tot dispensatie was overigens in alle gevallen hetzelfde: herdopen onder voorwaarde, zonder enige plechtigheid en met de kerkdeuren gesloten. Dit laatste was ongetwijfeld verordend wegens het eventuele rumoer dat in een gemengde streek zou kunnen ontstaan. Om dit te vermijden schreef De Maeyer dat hij vroeger gewoon was zijn bekeerlingen naar de deken van St. Niklaas te sturen om daar gedoopt te worden. (119).

2.) Het Vormsel

Ten aanzien van het sacrament van het vormsel kan men stellen dat dit in Nederland en met name in de Hollandse Zending lang een waarloosd sacrament is geweest. De reden is te vinden in het feit dat Nederland geen bisschoppen had die de normale bedienaars zijn van dit sacrament. Bij de komst van Antonucci was het bijvoorbeeld 25 jaar geleden dat er was gevormd in de Zending. (120).

Dit ging verbeteren toen de vice-superior en ook de apostolische administratoren van Breda en Den Bosch verlof van de paus kregen het vormsel toe te dienen. Ook de aanstelling van Van Wykerslooth tot wijbisschop droeg hiertoe bij. Het vormsel was dan wel niet "*de neccesitate medii*" noodzakelijk voor het heil, het was wel "*probabilius de neccesitate praecepti divini et ecclesiastici*" en wel als een "*medium per se certum et ordinarium ad dandum robur et perfectionem christianae vitae*". (121).

In het Zeeuwse deel, ressorterend onder een bisdom, was het vormsel echter steeds toegediend geweest. Zij het dan wel, dat de vormelingen in de tijd van de Republiek naar de parochies over de grens moesten om dit sacrament te ontvangen. (122). In 1830 waren alle eerste communicanten uit Zeeuws-Vlaanderen gevormd door mgr. Van de Velde. In 1836 was het vormsel toegediend aan de kinderen van het 5e district in de naburige Belgische parochies. (123). In 1837 en 1838 vroeg Antonucci aan Van Hecke of hij het nodig vond dat mgr. Van Curium (van Wykerslooth) werd gezonden om te vormen. (124). De vraag werd door de deken voorgelegd aan de pastoors bij gelegenheid van het uitdelen van de H. Olie. Het una-nieme antwoord van de pastoors was telkens dat het vormsel maar moest worden uitgesteld daar ofwel de meesten pas waren gevormd, ofwel het aantal te gering was. (125). In 1839 antwoordde Van Hecke dat Van Curium niet behoefde te komen omdat de bisschop van Gent van plan was de Belgische grensparochies te bezoeken. Zwijsen van Aardenburg had de deken toen wel gevraagd of er geen moeilijkheden met de regering te duchten waren als de kinderen naar België werden gestuurd. Maar nu het Belgisch-Nederlands conflict was opgelost vond de deken deze vrees ongegrond. (126).

3.) De Eucharistie.

Het sacrament van de Eucharistie werd in de handboeken en catechismussen onderscheiden in het sacrament des altaars waarbij de nadruk werd gelegd op de "*praesentia realis*" en het H. Misoffer, waarbij tijdens de consecratie brood en wijn werden veranderd in het Lichaam en Bloed des Heren. (127).

Rond beide elementen willen we enige bijzonderheden geven aangaande beleving, opvatting en verplichtingen.

De beleving van de "*praesentia realis*" uitte zich in het lof waarbij het H. Brood werd uitgesteld en bij het wegbrengen van

de H. Communie aan de zieken. Naar wij mogen aannemen werd het Lof steeds gevierd op zondagen en hoogfeesten.

Ten aanzien van het bewaren van de H. Species was verordend dat deze niet te oud mochten zijn. Niettemin ontdekte de deken bij de visitatie in augustus 1838 te Oostburg, dat de H. Hosties in het tabernakel zwart waren en sommige met donkerbruine plekken. Hij had enkele ongeconsacreerde hosties genuttigd en was er onpasselijk van geworden. Naar zijn mening moesten de gelovigen in feite om gezondheidsredenen worden afgehouden van de H. Communie. Antonucci vroeg opheldering en pastoor Alders merkte op dat het hostiebrood wel iedere maand gehaald werd te Brugge of Gent maar dat het niet lang goed kon blijven wegens de vochtigheid van de kerk. (128).

De nadruk op de eerbied voor de werkelijke tegenwoordigheid zorgde voor een schokkend effect en een gevoel van afkeer, toen in 1840 te Westdorpe een man na gebiecht te hebben, zich tot zijn hemd uitkleedde, het tabernakel openbrak en de hosties over de vloer van de kerk uitstrooide. De dader werd vastgegrepen en aan het gerecht overgeleverd. We hebben hier ongetwijfeld te doen met een man die aan verstandsverbijstering leed. Antonucci verordende dat deze heiligschennis moest worden goedgeemaakt. De pastoor moest acht dagen lang na de mis de litanie van alle heiligen reciteren. De eerstvolgende zondag moest hij tevens in paarse stola de zeven boetepsalmen bidden en onder de hoogmis moest het Allerheiligste worden uitgesteld en blijven staan tot aan de tijd van het Lof. (129).

Het mishoren op zon- en feestdagen was onder grote zonde verplicht. Op enkele uitzonderingen na werd deze verplichting door de gelovigen serieus opgevat. Pastoor Van de Poll en enkele leden van de fabrieksraad van Hoofdplaat merkten in een brief aan de bisschoppelijke commissaris op dat, wegens de entree-heffing van 5 ct., verschillende parochianen niet meer ter kerke gingen. (130). Deze opmerking staat in verband met de moeilijkheden inzake de gemeentesubsidie die op grond van artikel 65 van het decreet van 1809 gegeven zou moeten worden en is wellicht wat tendentieus gekleurd. Maar Soetecouw van Philippine schreef dat slechts weinigen hun zondagplicht hadden vervuld toen vóór zijn komst het pastoraat enkele maanden vacant was. (131).

Om zoveel mogelijk mensen in de gelegenheid te stellen de mis bij te wonen, werd door verschillende pastoors verlof gevraagd om te mogen binneren. Normaal mocht een priester slechts eenmaal per dag de H. Mis opdragen. De pastoors beargumenteerden hun verzoek door te wijzen op het feit dat het vooral voor de boeren onmogelijk was mis te horen op zondag als zij slechts de keuze hadden uit één dienst. Bovendien was het gevaar groot dat de gelovigen naar België ter kerke zouden gaan. Het binneren werd hen dan ook toegestaan, meestal voor twee of drie jaar tegelijk. (132).

De wekelijkse hoogmis en het Lof werden opgeluisterd door een kerkkoor. Niet alle kerken beschikten over een orgel om de zang te begeleiden. De schuurkerken waren meestal te klein voor een dergelijk instrument. Bovendien waren de meeste parochies te arm om een orgel aan te kopen. In Eede werd daarom in 1840 een vereniging van kerkmuzikanten opgericht die op de grote feestdagen speelden. (133). In 1838 werden door de orgelbouwer Loret-Vermeersch uit St. Niklaas twee orgels gebouwd voor de kerken van Lamzwaarde en Graauw. De inwijding geschiedde met grote luister waar De Godsdienstvriend ruime aandacht aan schonk. (134).

Het bijwonen van de mis ging niet altijd gepaard met te communie gaan. Wegens de grote nadruk op de goede gesteltenis om tot de Tafel des Heren te naderen, kwam veelvuldige communie niet voor. In die jaren gingen er evenwel, met name in De Godsdienstvriend, stemmen op tot veelvuldiger communie van bijvoorbeeld om de acht of veertien dagen. Vooral jonge mensen werd een wekelijkse communie aanbevolen. Tot een dagelijkse communie moesten leken echter zelden worden toegelaten. (135).

De eerste communie moest worden toegediend aan de kinderen die tot "de jaren van het verstand" waren gekomen. (136). De leeftijd varieerde van tien tot veertien jaar. De kinderen moesten door de priesters goed worden voorbereid. Hoek van Zuiddorpe en Mertens van St. Jansteen klaagden dat ze nogal veel tijd nodig hadden om de kinderen te instrueren. De kinderen waren dom en door hun ouders niet godsdienstig begeleid. (137).

Hoek had daarom bepaald dat er geen kinderen mochten worden toegelaten die niet konden lezen of schrijven en de school niet bezochten.

In Sluis, maar dat zal wel overal de gewoonte zijn geweest, gebruikte men bij de voorbereiding de zes lessen uit de Mechelse catechismus. (138).

Tenminste éénmaal per jaar, in de Paastijd, moest iedere parochiaan die tot de jaren van het verstand was gekomen, biechten en communiceren. (139). De Paastijd liep van Palmzondag tot de Eerste Zondag na Pasen. Wegens de vele biechtelingen de gebrekigheid van de pastoor of het groot aantal militairen werd in vele parochies verlof gegeven ofwel tot anticipatie van de Paastijd vanaf passiezondag, ofwel tot verlenging tot de tweede of derde zondag na Pasen. Behoudens enkele uitzonderingen, zoals in Philippine waar gedurende het vacante pastoraat slechts weinigen ter kerke waren geweest en in Vlissingen, horen we weinig over het niet onderhouden van de Paasplicht. (140).

4.) De biecht.

Door het sacrament van de biecht kwamen de gelovigen het meest in direct contact met hun priesters. Tal van kwesties betreffende het zedelijk leven, het huwelijksleven en vele andere zaken werden hier aan de zielzorgers voorgelegd, opdat zij in naam van Christus en de kerk raad en vergeving zouden geven. Niet alle zonden konden door de gewone priesters worden vergeven. Er waren de casus reservati die aan de paus of aan de bisschop waren voorbehouden. (141). Zo waren bijvoorbeeld aan de bisschop van Gent gereserveerd, o.a.: sodomie in zijn verschillende vormen, incest, overspel, abortus en het dansen. (142).

Op hun verzoek kon de bisschop verlof geven aan de biechtvaders om te absolveren in deze gevallen. Zaken die aan de H. Stoel waren voorbehouden, konden door de bisschop aan Rome worden voorgelegd.

Een groot gedeelte van de correspondentie tussen de Zeeuwse priesters en Antonucci handelt over zaken die verband houden met het sacrament van de biecht. Enkele van deze kwesties zullen we verderop behandelen als we spreken over het huwelijksleven en het zedelijk leven van de gelovigen. We willen hier slechts enkele voorbeelden geven van de manier waarop sommige zielzorgers de penitenten tegemoet traden.

De pastoor van Stoppeldijk, Soetecouw, werd door de kerkelijke leiding verdacht van laxisme in de biechtpraktijk. (143). Volgens de deken klaagden de buurtpastoors erover dat Soetecouw penitenten

absolveerde die door hen om gegronde redenen waren weggestuurd zonder absolutie. Dit nam zo'n grote omvang aan dat biechtelingen, voordat zij het "schuifje" kregen, dreigden naar Stoppeldijk te zullen gaan waar ze zeker niet zonder vergeving zouden worden weggezonden. Op deze manier, zo verklaarde de deken, werkten de pastoors tevergeefs aan de verbetering van deze "slechte" mensen.

Antonucci zette Soetecouw voorlopig op een zijspoor. In de pastorale optiek van de bisschoppelijke commissaris pasten geen laxistische praktijken.

Het optreden van pastoor Janssen van Westdorpe werd om een andere reden door Antonucci afgekeurd. (144) Zijn toornig en onbuigzaam karakter kwam tot uiting in zijn manier van biechthoren. Volgens zijn nabuurpastoors Hoek, Sybertz en de Wildt stuurde hij de mensen weg met onmenselijke woorden. De deken kon deze klachten nog aanvullen want toen n.l. Janssen uit Hulst naar Westdorpe was vertrokken, kwamen de tongen los over de voormalige onderpastoor. Hij legde de penitenten veel geld op. Als de armen dit niet konden betalen stuurde hij hen weg op een onbeschaafde manier met de woorden: "gij behoeft niet meer terug te komen". Eenmaal in Westdorpe benoemd, kregen de nabuurpastoors zoveel biechtelingen uit die parochie die niet meer bij Janssen durfden biechten, dat het hen te bar werd. De reactie van Antonucci was scherp. "Op geen enkele manier", zo schreef hij Janssen, "wil ik dat U zo verder gaat tot onheil van de zielen die door het kostbaar bloed van Onze Heer Jezus Christus zijn verlost". Hem werd aangeraden dezelfde zachtheid te betrachten die ook Jezus had ten aanzien van de zondaars en zich het gevoel van Paulus eigen te maken: "obsecra, increpa cum omni patientia et doctrina". Als er nog meer klachten zouden komen zou zijn jurisdictie worden ontgenomen. Janssen verweerde zich bij de bisschoppelijke commissaris door te stellen dat het valse aanklachten waren. Voor deze aanklagers had hij tot God gebeden: "Heer vergeef het hen want ze weten niet wat ze doen". Dit antwoord was niet naar de zin van Antonucci. Hij beval de deken scherp op hem te letten en direct alarm te slaan wanneer er weer klachten binnenkwamen. Hij zou hem dan onmiddellijk suspenderen. We horen echter in de laatste maanden van het bestuur van Antonucci geen opmerkingen meer over Janssen.

Over de manier van optreden van andere priesters zijn we weinig ingelicht.

Pastoor Hoek van Zuiddorpe werd door de burgemeester en enkele parochianen geprezen omdat hij met liefde en goedheid de penitenten tegemoet trad. (145).

De oude pastoor Vervoort van Sas van Gent stootte biechtelingen af, niet door zijn manier van optreden, maar wegens zijn doofheid. Ondanks het feit dat hij biechthoorde in de sacristie, was het voor de mensen in de kerk zo duidelijk te verstaan omdat beide partijen hard moesten schreeuwen, dat velen niet meer durfden te gaan biechten. (146).

Tenslotte nog een voorbeeld waaruit moge blijken dat sommige zielzorgers een strenge controle wilden uitoefenen aangaande het naleven van de verplichting tot jaarlijks biechten. Bij gelegenheid van de Paasbiecht waren Hoek en Van Dam gewoon de namen van de biechtelingen te noteren. (147). Dit schijnt in het bisdom Gent niet de gewoonte te zijn geweest. Daar beide priesters afkomstig waren uit de Hollandse Zending, zou het kunnen zijn dat zij dit gebruik van daaruit hadden overgenomen.

5.) Het H. Oliesel.

Over de gewone praktijk van de toediening van de laatste sacramenten: het H. Oliesel in combinatie met biecht en communie zijn we slecht geïnformeerd. Slechts een uitzonderlijk geval willen we hier vermelden. Het betreft het weigeren van deze laatste sacramenten alsmede van de kerkelijke begrafenis van sergeant Groen door onderpastoor Aarts te Hulst. (148). Deze priester had van de genoemde man geëist dat hij vóór zijn dood de betrekkingen moest verbreken met zijn protestants meisje waar hij reeds twee kinderen van had, zonder dat hij ermee getrouwd was. De sergeant weigerde dit te doen. volgens de soldaten van de Hulster kazerne zou de onderpastoor hebben gezegd dat hij dan voor eeuwig zou branden en dat hij liever had dat dit dan maar gebeurde, dan dat hijzelf zou branden door de laatste sacramenten toch toe te dienen. Na de dood van de man en zijn begrafenis zonder kerkelijke ceremoniën was de verontwaardiging onder de militairen zo groot dat de koning door de minister van Oorlog hierover werd ingelicht. De Pelichy adviseerde de koning de zaak maar te laten rusten.

De redenen waarom de laatste sacramenten waren geweigerd, waren voorbehouden aan het geweten van de priester en zich daarmee bemoeien zou volgens de directeur-generaal strijdig zijn met de vrijheid van godsdienst. Bovendien had de priester gehandeld zonder voorkennis van zijn pastoor.

6. Het huwelijk.

Vóór het huwelijk waren nupturiënten, krachtens gewoonte, verplicht de trouwbeloften of sponsalia af te leggen. Dit kon op plechtige wijze gebeuren (*solemnis in facie ecclesiae*) n.l. voor de eigen pastoor met getuigen op de pastorie, of op een eenvoudige wijze (*clandestine*). De bedoeling van deze sponsalia (*futurarum nuptiarum mutua promissio*) was om het huwelijk rijpelijk te overwegen, elkaar te leren kennen en de gewoonten van beider families alvorens zich voor altijd te binden. Zonder wettige redenen konden de sponsalia niet ontbonden worden. Als een man trouwbeloften had gedaan en toch met een ander trouwde, zonder dat de eerste verloofde had toegestemd of er een geldige reden was, werd dit beschouwd als doodzonde als die eerste verloofde daardoor nadeel ondervond. Voor het verbreken van de trouwbeloften moest verlof worden aangevraagd aan de bisschop. (149). De redenen die aan Antonucci werden opgegeven waren meestal dat beide partners tot het inzicht waren gekomen dat het beter was niet met elkaar te trouwen of dat er een andere persoon in het spel was. De dispensatie werd steeds verleend. Bij twist werd als voorwaarde tot verlening van dispensatie gesteld, dat deze eerst moest worden bijgelegd. (150).

Het sluiten van een kerkelijk huwelijk was, evenals thans nog gebruikelijk, omgeven met juridische bepalingen. Zo moest het sinds het concilie van Trente geschieden voor een priester en twee getuigen. (151). Vóór de sluiting moest bij het canonic onderzoek een wettig doopbewijs worden overgeleverd. Soms kon dit niet worden gegeven, ofwel omdat de persoon gedoopt was in de moeilijke jaren van de Franse revolutie toen er geen voldoende administratie van de dopen kon worden bijgehouden, ofwel, het betrof hier dan meestal soldaten, omdat de bruidegom een buitenlander was. Het advies van Chedeville was in deze dan dat de pastoor op zoek moest gaan naar getuigen van de doop. Indien dezen niet gevonden konden worden, moest de persoon worden herdoopt onder voorwaarde, zonder ceremonie en in het geheim (152).

Het Nederlands-Belgisch conflict had voor sommigen ver-
velende consequenties. Zo was voor het burgerlijk huwelijk
met een Belg tot 1839 verlof van de koning nodig, o.a. omdat
de toegang tot Nederland was ontzegd. Daar het burgerlijk hu-
welijk vooraf diende te gaan aan het kerkelijke, moesten ver-
schillenden maanden, soms tevergeefs, wachten op de koninklijke
toestemming. Wegens deze omstandigheden werd door de pastoors
verlof gevraagd het huwelijk in België te laten voltrekken.
Dat was ook het geval voor deserteurs die wilden trouwen en vol-
gens de wet geen burgerlijk huwelijk mochten sluiten. Antonucci
had er geen bezwaar tegen dat deze huwelijken in België werden
gesloten. (153).

Onder de beletselen die het huwelijk ongeldig maken (*impe-
dimenta dirimentia*) kwamen het meest voor: bloedverwantschap
(*consanguinitas*), geestelijke verwantschap (*cognatio spiritualis*)
en gemengde godsdienst (*mixta religio*). Normaal was voor de dis-
pensatie in deze beletselen verlof nodig van de paus. Deze kon
echter ook een bisschop volmacht geven enkele dispensaties te
verlenen en deze volmacht moest dan om de vijf jaar vernieuwd
worden. Het beletsel van bloedverwantschap in de 1e of 2e graad
bleef voorbehouden aan de paus. Voor ditzelfde impediment van
3e en 4e graad kon een bisschop verlof krijgen tot dispensatie
alleen voor arme mensen. De rijken moesten immers voor de dispen-
satie een zeker bedrag betalen naar rato vastgesteld door de
H. Stoel. (154).

Om ontheffing te verkrijgen van het impediment van bloedver-
wantschap werden aan Antonucci de volgende redenen opgegeven: de
beperkte keuzemogelijkheid van de personen die anders met haere-
tici zouden moeten trouwen, de moeilijkheid die zou ontstaan in
verband met vakkundig beheren van het boerenbedrijf en de ver-
mijding van schande indien er al geslachtsgemeenschap was geschied.
(155).

In het impediment van de geestelijke verwantschap kon een bis-
schop krachtens volmacht dispensereren. Dit beletsel kwam voort uit
het feit dat bruid en bruidegom meter en peter van elkaar waren
zowel bij doopsel als vormsel, zoals bij een nooddoop de bruid
door de bruidegom was gedoopt of omgekeerd. (156).

In het algemeen genomen waren de priesters accuraat bij het
aanvragen van dispensatie in de genoemde beletselen indien deze

bij het canoniek onderzoek naar voren kwamen. Slechts pastoor Vervoort van Sas van Gent schijnt hierin laks te zijn geweest want na zijn emeritaat werden er twee huwelijken ontdekt die gesloten waren ondanks bloedverwantschap of geestelijke verwantschap. In het ene geval (consanguinitas) had Vervoort vergeten de dispensatie aan te vragen. In het andere geval (consanguinitas vermengd met cognatio spiritualis) had Vervoort geweigerd de dispensatie aan te vragen, waarna het echtpaar burgerlijk was gehuwd om het reeds geboren kind te wettigen. Zijn opvolger Nijenhuis en pastoor Hoek van Zuiddorpe stelden alles in het werk om deze huwelijken alsnog voor de kerk geldig te laten verklaren. In verband met de dispensatie-aanvraag aan Rome werd Antonucci hierbij geadviseerd door Chedeville. (157).

Wat de pastorale praktijk inzake het gemengde huwelijk betrof, schreef Van Hecke aan de bisschoppelijke commissaris dat de priesters in het Zeeuwse deel gewoon waren zich zeer scherp te verzetten tegen het aangaan van dergelijke huwelijken. Ze konden deze echter niet verhinderen. Indien een huwelijk met een niet-katholiek toch werd gesloten, werd wel verordend dat de kinderen katholiek moesten worden opgevoed. Wanneer de echtgenoten daartoe niet bereid waren, moest de absolutie worden geweigerd behalve in stervensgevaar. Door deze strenge praktijk werden, volgens de deken, verschillenden **afgehouden** een gemengd huwelijk aan te gaan. (158).

De dispensatie inzake het beletsel van de gemengde godsdienst moest in Rome worden aangevraagd en met redenen worden omkleed. De rigoristische aanpak en de stringente condities hadden overigens nadelen die door Van Hecke werden signaleerd. Er waren in het Zeeuwse deel nogal wat gemengde huwelijken die enkel burgerlijk waren gesloten zonder dispensatie van Rome. Het was de les van de ervaring, volgens de deken, dat degenen die werkelijk van plan waren met een niet-katholiek te trouwen, toch een huwelijk sloten zonder zich al te veel om de dispensatie van Rome te bekommeren. Van Hecke vroeg dan ook of er soms een andere weg moest worden gevolgd. De bisschoppelijke commissaris zou dit via een rondzendbrief bekend moeten maken opdat er aangaande het gemengde huwelijk uniformiteit zou heersen. (159).

Wanneer de dispensatie uit Rome was verkregen, kon een gemengd huwelijk kerkelijk worden gesloten.

Door de Gentse bisschop Fallot de Beaumont was voorgeschreven dat de huwelijkssluiting diende te geschieden voor de pastoor en twee getuigen, publiek maar niet in de kerk, zonder afkondigingen noch met enige kerkelijke plechtigheid of huwelijkszegen. (160).

Sinds 1741 was krachtens besluit van paus Benedictus XIV een huwelijk tussen een katholiek en een protestant geldig voor het gebied van de Republiek der Verenigde Nederlanden wanneer het was gesloten zonder aanwezigheid van de pastoor en twee getuigen. (161). Daar het Zeeuwse deel ook tot de Republiek behoorde, waren deze aldus gesloten huwelijken ook hier geldig. Naar de mening van Chedeville deden evenwel katholieken grote zonden indien ze enkel voor de burgerlijke stand trouwden. Het sluiten van een dergelijk huwelijk was dus wel geldig maar niet geoorloofd. Als zo'n katholiek, die zonder voorkennis van zijn pastoor gemengd was gehuwd, kwam biechten moest een priester, volgens de president van Warmond, de absolutie uitstellen tot de eerste huwelijksliefde wat bekoeld was om zo zeker te zijn van het noodzakelijke berouw over deze zonde. (162).

Het weigeren van de absolutie aan degenen die hun kinderen niet katholiek lieten dopen, bracht vanzelf spanningen met zich mee. We willen dit door twee voorbeelden verduidelijken.

In Hontenisse had een katholieke man bij zijn huwelijk mondeling met zijn protestantse vrouw afgesproken dat de jongens die uit hun huwelijk zouden worden geboren katholiek en de meisjes protestants zouden worden gedoopt. (163). Deze overeenstemming om de jongens op te voeden in de godsdienst van de vader en de meisjes in de godsdienst van de moeder, scheen volgens de hervormde predikant van Hontenisse een oude gewoonte te zijn geweest in Nederland. Volgens de burgemeester van die plaats hadden de pastoors van de parochie zich nooit tegen zulke overeenkomsten verzet. Toch had De Maeyer de man gedreigd de absolutie te weigeren als ook maar een van de volgende kinderen hervormd zou worden gedoopt. Het daarna geboren dochttertje werd daarom katholiek gedoopt. De man trachtte daarop zijn vrouw over te halen om katholiek te worden en de twee reeds geboren meisjes een katholieke opvoeding te geven. Dit werd echter een hele rel waarbij de pastoor, de dominee, de burgemeester en De Pelichy betrokken werden.

De zaak werd door Antonucci gesust. Vanwege de beroering die was ontstaan, hield De Maeyer op nog verder bij de man aan te dringen.

Bij een ander geval te Sas van Gent, was voor het sluiten van een huwelijk ook een dergelijke overeenkomst gesloten wat betreft de opvoeding van de kinderen. (164). Ook hier beloofde de vader om voor de absolutie in aanmerking te komen, bij de eventuele geboorte van een meisje alles in het werk te zullen stellen om dit kind katholiek te laten dopen. Het kwam hier echter niet tot zulke moeilijkheden als te Hontenisse. Antonucci adviseerde de pastoor om de man erop te wijzen dat hij, als hoofd van het gezin, het recht had hierin zelf te beslissen.

Voor de kerkelijke scheiding, de scheiding tussen tafel en bed, was in een normaal functionerend bisdom het oordeel nodig van de officiaal. Daar de Hollandse Zending niet beschikte over een dergelijke functionaris, moesten, volgens het advies van Chedeville, de pastoors zelf onderzoeken of zo'n scheiding nodig was. Ze moesten ondertussen proberen een verzoening tot stand te brengen tussen de partners en de gehuwden niet afhouden van de sacramenten. Deze zouden juist de vrede kunnen bewerken. Hun oordeel over een eventuele scheiding moest dan aan de vice-superior worden voorgelegd. (165).

De redenen tot aanvraag van een scheiding waren uiteraard meestal onenigheden tussen de echtgenoten en in een enkel geval wegens het feit dat de vrouw volhardde in het protestantse geloof en zo een gevaar vormde voor de katholieke opvoeding van de kinderen. In alle gevallen werd de scheiding tussen tafel en bed toegestaan. (166).

C. Verdere aspecten van de pastoraal.

1.) Predikatie en catechese.

Wegens het feit dat de katholieke pers nog in haar prille beginstadium verkeerde en bovendien in het Zeeuwse deel nog wel zeer weinig zal zijn verspreid, waren de preek en de catechese de enige middelen tot geloofsonderricht. Bij tal van gelegenheden werd er gepreekt, zowel in de mis als bij allerlei festiviteiten zoals pastoorsinstallaties, jubilea en dergelijke.

Een nauwkeurige bestudering van eventueel nog bewaard gebleven, uitgeschreven preken, zou duidelijk kunnen maken welke thema's er aan de orde kwamen en hoe. Wellicht ontleenden de meeste priesters, evenals hun collega's in Vlaanderen, hun preken aan de zogenaamde preekboeken waarvan verschillende edities in omloop waren. (167). Slechts over drie priesters horen we klachten in verband met hun predikaties.

Pastoor Westerlinck van Koewacht preekte slechts zes maal per jaar. Van Hecke meende dat zwakte of ouderdom hier de oorzaak van was. (168). Pastoor Vervoort van Sas van Gent preekte wel regelmatig maar was onverstaanbaar. (169). De deken weet het zedenbederf en de onwetendheid op godsdienstig gebied van de gelovigen te Koewacht en Sas van Gent aan het middelmatig geloofsonderricht van deze pastoors.

Een apart geval vormde pastoor Bruns van IJzendijke. Reeds als aalmoezenier van de militaire strafgevangenis te Leiden was hij opgevallen door zijn manier van preken. Hij gebruikte triviale, lachwekkende en plompe uitdrukkingen in zijn predikaties die soms stuitend overkwamen. (170). Toen hij was overgeplaatst naar IJzendijke herhaalden zich de klachten. Enkele kerkmeesters en een protestantse luitenant luchtten hun hart bij Antonucci over de manier van preken van pastoor Bruns. (171). De deken die door de bisschoppelijke commissaris met het onderzoek inzake de klachten was belast, had enkele maanden nodig om tot een afgerond oordeel te komen aangaande de preken en de zielzorgactiviteiten van Bruns. Van Hecke kon de uitingen van misnoegen alleen maar beamen. De preken van Bruns bleken inderdaad weinig instructief en soms ergerlijk voor niet-katholieken. (172).

Het catechismusonderricht aan de kinderen geschiedde onder andere ter voorbereiding op de eerste communie. Hiervoor werd de Mechelse catechismus gebruikt die in 1836 door mgr. Van de Velde verplichtend werd voorgeschreven. (173).

Voor deze catechesatie stonden de zogenaamde zondagscholen ten dienste. We weten niet hoeveel en in welke plaatsen dergelijke scholen waren. In de Godsdienstvriend vinden we slechts één vermelding van een zondagschool in het Zeeuwse deel n.l. in 1835 te St. Jansteen. (174).

Volgens een opgave van het bisdom uit 1832 waren er in het dekenaat Hulst 29 zondagscholen. (175).

Dit aantal zal, naar wij aannemen, toch niet alleen slaan op het Belgische deel van dit dekenaat, zodat we mogen stellen dat het Zeeuwse deel verschillende van deze scholen telde.

2.) Het devotionele leven.

Behalve de toediening van de sacramenten, de predikaties en catechese bedienden de zielzorgers zich in die tijd van nog andere hulpmiddelen tot geestelijke voeding zoals de volksmissies, de broederschappen en devotionele parktijken. (176).

De volksmissies werden in België eerst na 1830 populair. (177). In Nederland kwamen deze later op gang, vooral onder leiding van de redemptoristen. (178). In deze te behandelen tijd werden dan ook geen volksmissies gehouden in het Zeeuwse deel.

Bij afwezigheid van volksmissies bleef de zogenaamde jubileumviering het enige middel tot algehele stimulering van het geestelijk en zedelijk leven van de hele parochie. Een jubileumviering kon door de paus worden voorgeschreven bij sommige gelegenheden zoals het H. Jaar, het begin van het pontificaat en bij verschillende herdenkingen. De deelname aan de vieringen en het verrichten van de voorgeschreven goede werken werden begunstigd door een volle aflaat. (179). Bij het begin van zijn pontificaat kondigde paus Gregorius XVI een jubileum af. Antonucci liet deze viering begin 1833 samenvallen met de plechtige dankzegging vanwege het beëindigen van de cholera-epidemie. (180).

Een ander jubileum werd gehouden bij gelegenheid van het 11e eeuwfeest van de dood van St. Willibrord (+ 7 november 739) van 3 november tot 17 november 1839. (181). Het werd vooral te Hulst (Willibrordusparochie) met grote luister gevierd. De deken vroeg verlof vreemde biechtvaders en predikanten van buiten het Zeeuwse gebied aan te mogen trekken om de gebeurtenis de gewenste vruchten voor het geestelijk leven te laten afwerpen. Priesters van buiten zouden door hun woorden meer indruk kunnen maken dan de eigen pastores en ook diegenen kunnen lokken die zich schamen om bij hun eigen priesters te biechten te gaan, aldus de mening van de deken. (182).

Succes schijnt dit jubileum ook elders te hebben gehad, want pastoor Mertens van St. Jansteen merkte na het beëindigen op dat "de bekeringen tot God ontelbaar" waren geweest. (183).

Broederschappen bestonden er ook reeds vóór de 19e eeuw. Zo was er b.v. in Hulst in 1775 een broederschap van de H. Rosenkrant gesticht. (184). Door het lidmaatschap van een broederschap, dat openstond voor mannen en vrouwen, verbond men zich op bepaalde tijden bij elkaar te komen om gebeden te verrichten en liederen te zingen. Bij deelname werden bepaalde aflaten verleend. Soms was er ook een jaarlijks "liefdemaal" aan verbonden.

Niet alle parochies hadden broederschappen. Tijdens het episcopaat van Van de Velde was in 20% van de parochies geen genootschap gesticht. (185). Ter compensatie voor de afwezigheid van broederschappen vroeg pastoor De Houck verlof voor een volle aflat op iedere eerste zondag van de maand. (186). Slechts enkele pastoors vroegen Antonucci toestemming een of meerdere broederschappen te mogen oprichten of te herstellen. Zo kwamen er in Hulst een broederschap van het Allerheiligste Hart van Jezus en in St. Jansteen van Franciscus Xaverius. In de laatste parochie werden de genootschappen van het Allerheiligste Sacrament en van de Rozenkrans weer opnieuw opgericht. Ook in Westdorpe kwam de broederschap van O.L. Vrouw van de Zeven Weeën weer tot nieuw leven. (187)

Bisschop Van de Velde toonde, in tegenstelling tot zijn opvolger Delebecque weinig initiatief tot oprichting van nieuwe broederschappen. Slechts de broederschap van de Eeuwigdurende aanbidding werd door hem in 1837 opnieuw georganiseerd. (188). Het doel hiervan was de eerbied en de vroomheid tot het H. Sacrament te bevorderen. Het bisdom stelde voor de verschillende parochies de aanbiddingsdagen vast. De leden van de broederschap moesten hun eigen uur uitkiezen om in de kerk te komen aanbidden. 's Zondags vóór de vastgestelde dag moest de pastoor in de preek speciale aandacht vragen voor de aanbidding. Indien nodig kon hij buitengewone biechtvaders vragen die verlof kregen om te absolveren in casus die gereserveerd waren. Ook voor de Zeeuwse parochies werden door mgr. Van de Velde de dagen vastgesteld. Uit de lijst blijkt evenwel dat Hoofdplaat, Ossensisse, Vlissingen en Westdorpe toen geen broederschappen hadden van de Eeuwigdurende aanbidding.

Ook de bijzondere gebedspraktijken bevorderden het devotionele leven van de gelovigen. Het verdienen van aflaten bijvoorbeeld vormde een vast onderdeel van het geestelijk leven van de posttridentijnse kerk.

Verschillende pastoors beijverden zich om aflaten te verkrijgen voor hun gelovigen die op bepaalde heiligendagen de kerk bezochten en de voorgestelde gebeden verrichtten. (189).

Het bidden van de rozenkrans schijnt nog niet algemeen verbreid te zijn geweest. Althans te Sluis kenden velen geen "pater noster". (190). Ter stimulering vroeg pastoor Mertens van St. Jansteen in 1840 verlof om de rozenkrans te mogen bidden na de vespers op zon- en feestdagen. (191).

Een devotionele praktijk die in de dertiger jaren van de 19e eeuw in Nederland opkwam, was het bidden van de kruisweg. De devotie werd in het begin van de 18e eeuw sterk gepropageerd door de boeteprediker Leonardus da Porto Maurizio o.f.m. (+1751) (192). In Nederland kwam mede door de gebrekkige kerkgelegenheden en de geringe financiële middelen om de statieafbeeldingen te bekostigen, deze devotie laat op gang. De Theresiakerk in Den Haag wordt een van de eerste kerken genoemd waar in 1833 een kruisweg werd opgericht. (193). Dit is overigens niet juist. In 1806 had mgr. Fallot de Beaumont verlof gegeven tot oprichting van een kruisweg te IJzendijke. (194). In Aardenburg werden in 1825 staties opgehangen die in 1840 al weer bijna versleten waren. (195).

Ook andere parochies in het Zeeuwse deel moeten reeds een kruisweg hebben gehad. De deken schreef immers in 1838 aan Antonucci dat er verwarring was ontstaan aangaande deze devotie. (196). In verschillende parochies was de kruisweg opgericht door de pastoor zelf, weliswaar met volmacht van de provinciaal van de minderbroeders recollecten. Voor het verdienen van de aflaten was het, volgens de deken, evenwel voorgeschreven dat de inwijding moest geschieden door een pater van deze orde. Tevens waren in enkele kerken de gewijde kruisjes niet aangebracht boven de afbeeldingen. Ook deze waren noodzakelijk voor het verdienen van aflaten. Antonucci beschikte echter niet over de nodige volmachten om de moeilijkheden inzake het verdienen van aflaten op te lossen. Begin 1839 kreeg hij van Rome verlof om regelingen te treffen opdat de twijfels aangaande de geldigheid van de kruiswegen konden worden opgeheven. (197). Kruiswegen werden vervolgens tussen 1838 en 1840 opgericht in Hulst, Hengstdijk, Westdorpe en Ossenis. (198).

D. Enkele aspecten van het zedelijk leven van de gelovigen.

Uit de problemen waarmee de priesters in de biechtstoel werden geconfronteerd, willen we nu enkele zaken naar voren brengen die een licht kunnen werpen op het zedelijk leven van de parochianen en de houding die de zielzorgers hier tegenover aannamen. We bepalen ons hier tot het ontspanningsleven, het huwelijksleven en de afwijkingen van de sexuele normen.

1.) Het ontspanningsleven.

De gegevens over het ontspanningsleven van de gelovigen tijdens het bestuur van Antonucci zijn in de correspondentie tussen hem en de priesters vrij sumier. Meer vinden we in de antwoorden die door verschillende pastoors uit Zeeuws-Vlaanderen in 1843 en begin 1844 zijn gestuurd naar Van Hooydonk, die blijkbaar een onderzoek had gelast aangaande de bijeenkomsten van jongens en meisjes en het dansen. Daar de brieven ook verwijzen naar de periode vóór het overgaan van het gebied naar het vicariaat van Breda, willen we ze hierbij betrekken.

In het algemeen kan gesteld worden dat het bisdom Gent vrij streng was ten aanzien van het dansen en de nachtelijke "samenkomsten van ongelijke personen". De weerstand van de kerkelijke overheid tegenover het dansen had hier al een lange traditie. Reeds in 1629 gaf bisschop Triest een decreet uit tegen de zgn. "conventicula" die vooral op het platteland werden gehouden. (199). Ook de andere bisschoppen van de Mechelse kerkprovincie begonnen in de loop van de 17e eeuw een offensief dat resulteerde in een gezamenlijk herderlijk schrijven tegen: "het verfoeyelyck misbruyck van die dertele en onbeschaemde 't samencomste van Jongmans ende Dochters in de herbergen ende alle voorvallen, die men op sommige plaetsen noemt, Labbaeyen, Quanselbier Spinninge ofte met andere naemen" (200). In diezelfde brief verordenden de bisschoppen dat de jongelui die de samenkomsten bleven bezoeken alsmede de herbergiers die ze toelieten, de sacramenten moesten worden geweigerd tenzij in stervensgevaar. Het dansen was in de bisdommen Antwerpen, Roermond en Gent een casus reservatus. De redenen van deze felle afwijzing vonden de bisschoppen in de ervaring van zielzorgers dat de samenkomsten vanwege de dartelheid van de jeugd menigmaal hadden geleid tot zinnelijke begeerte en ongelukkige huwelijken. Er werd niet gesteld dat samenkomsten van jongens en meisjes op zich zondig zouden zijn.

Het was dus uit zorg voor het zedelijk welzijn en het latere huwelijksgeluk dat de bisschoppen deze strenge houding aannamen. De hele 17e en 18e eeuw ging de strijd voort tegen het zgn. "labaismus" waarbij de bisschoppen werden gesteund door decreten van de centrale regering van de Zuidelijke Nederlanden. Voor de Noordelijke Nederlanden hebben we in die eeuwen geen verordeningen van de Staten Generaal tegen het dansen ontdekt. In het Zuiden was men dus gewend aan een afwijzing door kerk en regering van de samenkomsten "van ongelijke personen". De voortdurende herhalingen van de verboden wijzen er overigens wel op dat het resultaat niet succesvol was.

Antonucci schijnt aanvankelijk toch niet geneigd te zijn geweest tot een streng ingrijpen, al werd ook in Nederland het dansen als een naaste gelegenheid tot zonde beschouwd. Toen Hoebens van Graauw hem in 1838 vroeg of hij herbergiers die het dansen toelieten en jongelui die er zich aan overgaven, mocht absolveren, antwoordde hij te werk te gaan volgens de voorschriften van de theologie maar daarbij de woorden van Paulus niet te vergeten: "argue, obsecra, increpa in omni patientia et doctrina". (201). De gevleugelde zin ten aanzien van het pastoraal handelen van de bisschoppelijke commissaris.

Van een absoluut verbod tegen het dansen en ten aanzien van het geven van de absolutie horen we dan evenwel niets.

Enkele jaren later schreef Janssen van Westdorpe dat er in zijn parochie een herbergier was die het dansen toeliet en een speelman uitnodigde (een man die met viool of bas de dansen begeleidde). De deken had de pastoors verboden dergelijke lieden te absolveren. Janssen had dan ook de vergeving geweigerd, maar hieruit was grote opschudding en vijandschap tussen hem en de parochianen ontstaan want de herbergier was blijkbaar een populaire figuur. De pastoor voelde zich ook genoodzaakt de man te schrappen als lid van het heropgerichte gilde van O.L. Vrouw van de Zeven Weeën. Hij vroeg een mildere praktijk toe te staan en de herbergier te mogen absolveren. (202). De deken was verontwaardigd dat Janssen dit verzoek durfde voor te leggen. De bisschoppen van Gent hadden er steeds op gewezen dat herbergiers die hardnekkig voortgingen met het toelaten van dansen, de absolutie moest worden geweigerd. "Zoiets", zo schreef hij Antonucci, "is dan wel hard voor een ware herder", maar slechts op deze manier

konden de slechte danspartijen tussen beide geslachten die dikwijls tot in de nacht voortduren worden uitgebannen. "Zo'n herbergier heeft dan de eeuwige verdoemenis niet aan de priesters te wijten, maar aan zichzelf omdat hij weigert te gehoorzamen". Hij verzocht dan ook de praktijk die tot nu toe was gevolgd te handhaven en er geen duimbreed vanaf te wijken. (203).

Het antwoord van Antonucci is ons niet overgeleverd. We vermoeden dat hij zich aan het advies van de deken heeft gehouden.

Uit de antwoorden die de verschillende priesters aan Van Hooydonk stuurden, blijkt dat de meesten zich hielden aan de strenge praktijk van het bisdom Gent. We zullen er enkele voorbeelden van geven. De deken had al de jaren van zijn pastoraat gepreekt tegen de samenkomsten van jongens en meisjes en geweigerd diegenen te absolveren die twee of drie maal naar het dansen waren gegaan. De vruchten waren dan ook niet uitgebleven: er waren al jarenlang practisch geen bals meer in Hulst. In de 20 café's die het stadje telde, waren er op een gegeven moment slechts twee waar nog gedanst werd. Overigens had hij wel bemerkt dat sinds de Belgische opstand de dansen en de samenkomsten weer waren toegenomen. (204).

De Twentenaar Sybertz merkte op dat in zijn geboortestreek de mensen niet zo danslievend waren als in Zeeuws-Vlaanderen. In Twente werd het dansen door de geestelijkheid wel ontraden, maar niet verboden. Toen hij echter bemerkte dat het bisdom Gent strenge eisen stelde en de absolutie weigerde, was hij ook begonnen met het dansen te verbieden en de vergeving te weigeren aan diegenen die de danspartijen bleven bezoeken. Antonucci had hem trouwens geschreven dat hij zich moest aanpassen aan de in het Zeeuwse deel heersende gebruiken. Het was hem overigens wel opgevallen dat de jongelui in de biechtstoel zich maar heel zelden aanklaagden van een of andere zonde van oneerbaarheid, hoewel men toch zou vermoeden dat het dansen zeer gevaarlijk was voor het behoud van de kuisheid. Slechts één herbergier hield nu nog danspartijen. De overigen die het toelieten waren protestanten.

Een andere Twentenaar, Mertens van St. Jansteen, beriep er zich op dat door zijn optreden in enkele jaren tijds totaal waren uitgeroeid: de vastenavondspelen, het gansrijden, het haanknippelen, de maskerades ("waar Venus en Bacchus de eerste rol speelden"), het meiboomplanten, het op een ezel rondrijden op Driekoningen het ene huis in het andere uit en het vensterfluisteren.

Bij deze laatste gelegenheid stonden de jongens onder de vensters van de meisjes en lokten dezen soms naar huiten. "En wat daar plaats had, zal wel niet nodig zijn te schrijven", meldde hij. Als middelen tot uitroeiing had hij gebruikt: herhaaldelijke predikaties waarbij hij de gehoorzamen prees en de weerspannigen met straf en de wraak Gods had gedreigd, de ouders op hun plichten gewezen, de aanstokers thuis vermaand en als het knechten of dienstmeisjes waren, hun meesters ingelicht zodat sommigen werden ontslagen. Nu waren er alleen nog wat samenkomsten van ongelijke personen op de kermissen in de uithoeken van het dorp. Zonder steun van de burgerlijke overheid zag hij geen kans deze uit te roeien. De kermissen waren de laatste jaren trouwens ook achteruit gegaan. Gedeeltelijk door gebrek aan geld en gedeeltelijk omdat de mensen gehoor hadden gegeven aan zijn vermaningen.

Ook Westerlinck had al 24 jaar gepoogd de conventicula uit te roeien. 's Zondags vóór de kermissen die tweemaal per jaar werden gehouden, preekte hij over het gevaar van het dansen. Hij maande bovendien de herbergiers het dansen niet toe te laten. Slechts een of twee herbergiers hielden zich er niet aan. In de biechtstoel trad hij streng op. Hij weigerde de absolutie of stelde de absolutie uit voor degenen die naar het dansen gingen. Overigens was dansen op zich genomen volgens hem niet slecht. Ook David danste voor de ark en God had daar behagen in. Hij vond evenwel dat in deze tijd de dansen een naaste gelegenheid tot zonde waren. De wals en de "galot" bijvoorbeeld waren naar zijn mening per sé oneerbaar.

De pastoors van Hontenisse, Stoppeldijk, Hengstdijk, Ossenisse en Lamzwaarde getuigden dat ook zij op de preekstoel en in de biechtstoel hadden geprobeerd iets tegen het dansen te ondernemen met wisselend succes. In het algemeen was men van mening dat er in het land van Hulst veel te veel kermissen waren zodat in de zomer de jongelui iedere zondag wel ergens heen konden gaan om samen te komen. In Lamzwaarde was het resultaat van de inspanningen van de pastoor maar pover. Iets beter ging het in de andere plaatsen.

Ook in het 4e district keerden de pastoors zich tegen het dansen. In 1834 had Van de Poll het in Hoofdplaat zover gebracht,

dat van de tien parochianen geen twee meer gingen dansen.(205). Maar in dat jaar werd Bruns aangesteld te IJzendijke. Deze schijnt, als enige uitzondering, een vrije mening over het dansen te hebben gehad. Dit is niet zo verwonderlijk gezien zijn opvattingen over andere kwesties. Ook het bisdom werd hiervan op de hoogte gesteld. Mgr. Delebecque duldde geen vrije interpretatie van het dansverbod in het Zeeuwse deel daar dit mogelijkerwijze kon overslaan op de Belgische grensparochies. We weten niet of hij Antonucci hiervan in kennis had gesteld, maar hij liet in maart 1841 via de deken een schrijven rondgaan onder alle priesters van het Zeeuwse deel waarin stond dat er een klacht was binnen gekomen dat er in het 4e district een pastoor was of pastoors waren die vanaf de preekstoel en in privégesprekken de geoorlooftheid van het dansen verkondigde of verkondigden. Volgens Van de Poll sloeg deze vermaning op Bruns. (206).

Terloops hebben we gezien dat in St. Jansteen de vastenavondviering naar de mening van de pastoor was uitgeroeid. Hoe het in andere parochies gesteld was met de carnavalsviering weten we niet. Van Zuiddorpe weten we dat deze in 1836 daar bestond en blijkbaar een lange traditie had in de vorm van een soort straatcarnaval. Pastoor Hoek had deze viering niet verboden, maar wel de mensen erop gewezen de dinsdagavond op een gepast uur naar huis te gaan om de volgende morgen in de geest van boetvaardigheid het askruisje te ontvangen.

Midden in de nacht van vastenavond op Aswoensdag van dat jaar werd hij echter opgeschrikt omdat de ruiten van zijn pastorie werden ingegooid door lieden die wellicht in een dronken bui de behoeder van de zedelijkheid een lesje wilden geven. (207).

Concluderend moeten we zeggen, dat de priesters, met uitzondering van Bruns, een negatieve houding aannamen ten aanzien van het ontspanningsleven van hun parochianen. Vooral de dans en de "samenkomsten van ongelijke personen" werden door hen gezien als een naaste gelegenheid tot zonde en moesten daarom worden verboden. Hun invloed was blijkbaar zo groot dat in verschillende plaatsen door hun toedoen zowel het dansen als de folkloristische feesten waren verdwenen of bezig waren te verdwijnen. Deze echter geheel onderdrukken was hun niet mogelijk.

2.) Huwelijksontrouw en afwijkingen van het zedelijk normenpatroon.

Op grond van het bronnen materiaal kunnen we geen algeheel beeld geven van het zedelijk leven van de gelovigen. We zijn slechts geïnformeerd over die afwijkingen van het gangbare patroon van het huwelijksleven en de zedelijke normen, die als casus reservati waren voorbehouden aan de bisschop of aan zijn commissaris. Het betreft hier dan steeds de ernstige gevallen. Zo weten wij bijvoorbeeld niets van de voorechtelijke betrekkingen in het algemeen. Enigszins komen we hiervan op de hoogte wegens dispensatieaanvragen vanwege bloedverwantschap waarbij verschillende malen werd aangetekend dat de "copula" reeds was geschied. Ook van de koster van Westdorpe en IJzendijke vernemen we dat ze voorechtelijke betrekkingen hebben gehad, althans dat het gerucht hierover de ronde deed. (208). Maar dit alles is toch te weinig om een beeld te krijgen van de frequentie.

Ten aanzien van het verbreken van de huwelijksrouw zijn we ingelicht door de verzoeken om dispensatie inzake het impedimentum criminis en de verzoeken om het herstel van het "jus petendi debitum conjugale". Het impedimentum criminis maakte het huwelijk ongeldig omdat overspel was geschied met de belofte te trouwen na de dood van de wettige partner. (209). De verzoeken tot herstel van het "jus petendi debitum conjugale" vormden een vast onderdeel van de correspondentie tussen de priesters en Antonucci. Het recht om van de huwelijkspartner geslachtelijke omgang te vragen kon verloren gaan door bijvoorbeeld incest. (210). Herstel van dit recht kon worden verleend door die biechtvader die daar volmacht toe had. De deken had voor lange tijd dit verlof, zodat uit Hulst geen verzoeken dienaangaande aan Antonucci werden verricht. De overige priesters moesten steeds opnieuw volmacht aanvragen.

Zo zijn ons in deze jaren ongeveer 32 gevallen van overspel overgeleverd. Hieronder waren er 20 vanwege incestueuze verhouding met een bloed- of aanverwant. Minstens achtmaal geschiedde overspel met de belofte te trouwen als de eigen partner zou zijn overleden.

Er waren bij deze gevallen van overspel nogal wat moeilijkheden waar een handboek als dat van Dens geen oplossing voor had uitgedacht want er werd door de priesters verschillende malen om

advies gevraagd aan Antonucci. Chedeville bleek steeds bereid om meer nauwgezet de zaak te ontrafelen en aanwijzingen te geven hoe er gehandeld moest worden. (211).

Over de echtscheiding spraken we reeds bij het huwelijk. Negen maal werd er een verzoek aan de bisschoppelijke commissaris gericht om scheiding tussen tafel en bed toe te staan, tweemaal na overspel.

Wat betreft de afwijkingen van de zedelijke normen is te vermelden dat vijfmaal verlof werd gevraagd om te mogen absolveren in geval van bestialiteit, ofwel de sexuele omgang met dieren. Driemaal te Hengstdijk en eenmaal te Hontenisse en Hoofdplaat. (212). Daarnaast werd door drie pastoors eenzelfde volmacht gevraagd in geval van abortus. Bij dit laatste moet wel worden aangetekend dat twee pastoors een algemeen verlof vroegen bij voorkomende gevallen en de derde bij gelegenheid van een duidelijk geval waarbij een meisje abortus had gepleegd. (213).

Een uitzonderlijk geval van incest deed zich voor te Westdorpe. (214). Hier hadden een broer en een zuster bij elkaar vier kinderen verwekt. De kinderen werden steeds na de doop vermoord. Na de dood van het vierde kind werden ze in eerste instantie ter dood veroordeeld, maar het vonnis werd niet uitgevoerd. Het merkwaardige in dit trieste geval is dat de kinderen eerst werden gedood nadat ze in de kerk gedoopt waren. Ook is tekenend dat ondanks het openlijk bekende feit van de incest de kinderen toch werden gedoopt door de priesters. Deze feiten wijzen erop dat de doop werd aangevoeld als een noodzakelijk middel tot het eeuwig heil waardoor de ouders zich genoodzaakt voelden, ondanks hun zondig voornemen, hun kinderen toch te laten dopen en de pastoors deze doop niet konden weigeren.

HOOFDSTUK IV NASPEL EN BESLUIT

We hebben gezien dat de aanstelling van Antonucci tot bisschoppelijk commissaris over het Zeeuwse deel een gevolg was van de politieke ontwikkelingen in verband met de afscheiding van België. De Nederlandse regering wenste geen contact meer te onderhouden met kerkelijke bestuurders uit het opstandige zuidelijke gedeelte van het koninkrijk. Voor die regeringsgetrouwe gebieden, die kerkrechtelijk onderworpen waren aan Belgische bisschoppen, werden daarom met medewerking van Rome en die betrokken kerkvoogden regelingen getroffen. Deze hadden tot doel, het bestuur, de aanstelling van priesters en de verbindingen met de Nederlandse regering in die streken toe te vertrouwen aan kerkelijke leiders die het vertrouwen genoten van de regering en woonachtig waren binnen het territorium dat aan de koning trouw was gebleven. Zo kwam het Zeeuwse deel van het bisdom Gent in 1832 onder de leiding van mgr. Antonucci, zaakgelastigde van de H. Stoel in Den Haag. Voor Maastricht en Luyksgestel werd de apostolisch vicaris van Den Bosch het jaar daarop door de bisschop van Luik aangesteld tot vicaris generaal in spiritualibus. Luxemburg kreeg een eigen apostolische vicaris.

Het waren ad-interim maatregelen in afwachting van een definitieve oplossing. Pas na de ratificering van het verdrag van Londen op 19 april 1839, kon men overgaan tot een definitieve grensregeling. Nu konden ook de grenzen van de bisdommen worden herzien. In nauwe samenwerking tussen de Nederlandse regering en de H. Stoel werd er eerst een regeling getroffen inzake Limburg en Luxemburg. De paus gaf hieraan op 2 juni 1840 zijn goedkeuring. (1). Een maand later werd de Nederlandse gezant bij de H. Stoel Van Liedekerke belast met de kwestie van het Zeeuwse deel. (2).

Reeds een jaar tevoren had De Pelichy aan de minister van Buitenlandse Zaken hierover een nota gericht die op 4 juli 1840 nog was aangevuld. (3). In deze nota stelde de directeur generaal voor om het Zeeuwse deel niet bij de Hollandse Zending te voegen maar bij het "apostolisch vicariaat van het voormalig bisdom van Antwerpen". Als redenen voerde hij onder meer aan: Het Zeeuwse deel kende betere regelingen en instellingen dan de Zending omdat het altijd deel had uitgemaakt van een georganiseerd bisdom.

Ook het genoemde apostolisch vicariaat kende soorgelijke instellingen. De gebruiken en zelfs het klimaat (!) kwamen overeen met die van het Noord-Brabantse kerkdistrict. Het vicariaat had een eigen seminarie. Dit kon het Zeeuwse deel zelf niet bekostigen. De apostolisch administrator Van Hooydonk had slechts 50 parochies en kon er gemakkelijk 22 (!) bij nemen. Bovendien zou bij een eventuele oprichting van de hiërarchie het gebied toch onder het bisdom Den Bosch komen en niet onder het bisdom Amsterdam.

De paus werd door Van Liedekerke in kennis gesteld van deze nota. De gezant wees er de minister van Buitenlandse Zaken op voortaan in de correspondentie te spreken over het vicariaat van Breda in plaats van Antwerpen. Die naam was zo ook bij de Propaganda Fide bekend. De voormalige internuntius in Nederland, Capaccini, werd door de paus met de uitvoering van deze zaak belast. (4).

De eerste die hierover benaderd moest worden was uiteraard de bisschop van Gent. Mgr. Delebecque had in de loop van dat jaar reeds een onderhoud gehad met mgr. van Wijkerslooth en had hem gezegd dat hij geen bezwaar had tegen de overdracht van dit gebied aan Breda. (5). In een brief van 14 september 1840 aan Antonucci drukte de bisschop wel zijn bezorgdheid uit ten aanzien van die katholieken van de grensgemeenten die reeds lang op Belgisch gebied ter kerke gingen. Ze behoorden tot Belgische parochies. De bisschop zou daarom liever zien dat deze gelovigen tot het bisdom Gent zouden blijven behoren. In de pauselijke Breve zou daarom gesteld moeten worden dat alle Zeeuwse parochies met hun huidig kerkelijk territorium aan Breda zouden overgaan. (6).

Op 24 december 1840 vroeg kardinaal Frasoni van de Propaganda Fide de bisschop zijn gevoelens naar voren te brengen ten aanzien van deze kwestie. (7). Delebecque gaf zijn goedkeuring voor de overdracht en voegde bij dit antwoord een uitvoerige nota met een kaart waarin hij de positie van de grensbewoners toelichtte. (8). De ongeveer 5000 katholieken die naar België ter kerke gingen zouden dit moeten blijven doen. De afstand naar de Zeeuwse kerken was voor die mensen te ver. Mettertijd zouden dan wel op Zeeuws gebied nieuwe parochies en kerken gebouwd moeten worden ofwel sommige bestaande kerken vergroot.

Ten aanzien van deze nota verklaarde De Pelichy aan de minister van Buitenlandse Zaken dat hij reeds verschillende malen er bij Antonucci op had aangedrongen om een regeling te treffen betreffende de grensparochies. Maar nooit was er een ander antwoord gekomen dan dat de bisschop van Gent de zaak in overweging had. (9).

Paus Gregorius XVI hechtte per apostolische Breve "Universi Dominici gregis" van 8 maart 1841 zijn goedkeuring aan de overdracht van de Zeeuwse parochies aan het apostolisch vicariaat van Breda. In verband met de grensparochianen werd geheel conform het verzoek van Delebecque bepaald "Provinciae Zelandiae paroeciae cum suis annexis seu cum actuali earumdem territorio ab eadem Gandavensi Dioecesi sejunctae et demembratae Vicariatus Apostolici Bredani Administratoris jurisdictioni subjiciantur". (10). De uitvoering van deze Breve werd opgedragen aan Antonucci. Koning Willem II keurde deze regeling goed bij K.B. van 19 april 1841. (11).

Bovengenoemde zin uit de Breve had evenwel stof tot bedenking gegeven aan De Pelichy. (12). Een gedeelte van Zeeuws-Vlaanderen bleef door deze regeling toch nog onderhorig aan de bisschop van Gent. Hij verwachtte dat hieruit in de toekomst moeilijkheden zouden voortkomen. Er zou daarom, volgens De Pelichy, een verklaring uit Rome moeten komen waarin uitdrukkelijk zou moeten worden vastgesteld dat het hele Zeeuws-Vlaamse grondgebied zou gevoegd worden bij het vicariaat van Breda.

Delebecque volhardde echter in zijn pastorale zorg voor de grensbewoners. Hij wees er Antonucci nogmaals op dat voor verschillende Zeeuws-Vlamingen de afstand naar Zeeuwse kerken te ver was en dat de wegen soms onbegaanbaar waren. De streek onder IJzendijke bijvoorbeeld lijkt op de "Pontijnse moerassen in Italië", zo verduidelijkte hij de Italiaan Antonucci. Deze mensen moesten onder Belgische parochies blijven totdat op Zeeuws gebied mettertijd kerken zouden zijn gebouwd. (12).

Enkele maanden later kwam vanuit Rome de verklaring dat de geestelijke jurisdictie van de apostolisch administrator van Breda zich ook uitstreckte over die katholieken van Zeeuws-Vlaanderen die tot Belgische parochies behoorden. Koning Willem II gaf zijn goedkeuring hieraan. De katholieken mochten in België ter kerke gaan, maar mettertijd moesten er nieuwe parochies komen op Zeeuws gebied of de bestaande kerken worden vergroot. (14).

Ondertussen hadden zowel Antonucci als Delebecque Van Hooydonk op de hoogte gebracht van de overdracht van het Zeeuwse deel. (15). In een brief aan Delebecque verklaarde de apostolisch administrator eerlijk dat het bestuur over dit gebied hem een ondragelijke last leek. Als hij vanaf het begin met deze leiding was belast geweest, dan zou de moeilijkheid minder zijn geweest. Dan zou hij uit zijn eigen clerus geschikte personen gekozen hebben waar hij vertrouwen in had. Nu had de vice-superior pastoors gezonden die hij niet kende en die misschien niet naar zijn stem zouden luisteren. Bovendien lag het gebied ver weg en was het moeilijk te bereiken. Met Gods hulp zou hij er het beste maar van hopen. (16).

Van Hooydonk was sedert 1827 apostolisch administrator van het vicariaat van Breda. Het apostolisch vicariaat van Breda was in 1803 ontstaan uit het Bataafse deel van het opgeheven bisdom Antwerpen bestaande uit de dekenaten Bergen op Zoom en Breda. (17). Het bestaan van dit kleine vicariaat hing vanwege de eventuele uitvoering van het concordaat van 1827 aan een zijden draad. Door de toevoeging van het Zeeuwse deel kreeg het echter een behoorlijke geografische uitbreiding waardoor het een vaste grondslag scheen te krijgen om later in 1853 tot bisdom te worden verheven.

Door middel van een rondzendbrief lichtte van Hooydonk op 5 mei de geestelijkheid van het Zeeuwse deel op zakelijke wijze in aangaande de op handen zijnde overdracht. (18). Om zich persoonlijk op de hoogte te stellen van zijn nieuw jurisdictiegebied, doorkruiste hij op het eind van de maand mei het Zeeuws-Vlaamse gebied en was daarbij enkele dagen vergezeld van mgr. van Wijkerslooth die de nieuwe kerk van IJzendijke consacreerde. (19).

Op 15 mei eindigde de jurisdictie van Antonucci als bisschoppelijk commissaris over het Zeeuwse deel van het bisdom Gent. Hij vertrok op 23 mei d.a.v. naar Italië. Bij zijn vertrek schonk mgr. Delebecque hem een bisschoppelijke ring als dank voor datgene wat hij had gedaan voor dit gedeelte van het bisdom Gent. (20). In een persoonlijke brief aan deken Van Hecke heeft Antonucci hem hartelijk bedankt voor de nauwgezetheid waarmee deze hem in de afgelopen jaren had geassisteerd. (21).

Het Zeeuwse deel was nu definitief opgenomen binnen de Nederlandse kerk. De laatste bijna negen jaren waren daarvoor al een zekere aanloop geweest. De meeste Belgische priesters waren vertrokken en vele parochies waren bemand met Noord-Nederlandse priesters. Het gebied had, als bestuurd door een eigen bisschoppelijke commissaris, een eigen status waardoor het in feite al los stond van het bisdom Gent.

Zo goed en zo kwaad als het ging, waren in deze afgelopen jaren de bestuurlijke en pastorale taken vervuld geweest. Door de ongewisheid van de status quo-tijd, de onzekerheid over de toekomst, de gespannen verhouding met het buurland België waar Zeeuws-Vlaanderen in het nabije verleden zo op was aangewezen, was het een moeilijke periode voor dit afgelegen deel van het koninkrijk der Nederlanden. De interim-bestuurder Antonucci had gedaan wat hij kon. Zijn voornaamste opgave was geweest het gebied te blijven voorzien van priesters om het kerkelijk leven op gang te houden. Hij heeft die priesters soms ver moeten zoeken en veel door de vingers moeten zien wanneer het gehalte van de zielzorgers nu niet direct beantwoordde aan het "pius et zelosus". In de gegeven omstandigheden moest men nu eenmaal roeien met de riemen die men had. Als er in iedere parochie maar een priester was om de sacramenten te bedienen. Het "ex opere operato" zou zijn werk dan wel verder doen. Om deze reden was zijn optreden als bisschoppelijk commissaris minder rigoreus dan als vice-superior. In deze laatste functie werd hij ervaren als een olifant in een porseleinkast.

Vanwege de grote afstand tot zijn Zeeuws jurisdictiegebied, zijn zeer gering persoonlijk contact met zijn priesters, de onbekendheid met vele zaken hier en vanwege het feit dat hij slechts in naam van de bisschop van Gent mocht optreden, kon er trouwens van hem geen krachtig bestuur uitgaan.

Zijn intermediair deken Van Hecke, de man ter plaatse, heeft hem met raad en daad moeten bijstaan. De briefwisseling met hem was dan ook overvloedig. De nauwgezette persoonlijkheid van

de deken zorgde ervoor dat de zielzorgpraktijken in post-tridentijnse geest hun doorgang konden vinden en dat de tradities en gewoonten van het Gentse bisdom werden bewaard. Als de wél aanwezige secondant van Antonucci was hij de aangewezen man om contacten te leggen met priesters en leken, moeilijkheden te ontrafelen en leiding te geven. Maar deze opdracht was echter beperkt en de persoonlijkheden van sommige zielzorgers zorgden ervoor dat het pastorale leven niet altijd verliep zoals hij dat wenste.

De priesters behoorden niet allen tot de uitmuntendste voorgangers van de kerk, al waren er ook uitzonderingen die goede pastores waren. Voor sommigen is Zeeuws-Vlaanderen een verbanningsoord geweest na moeilijkheden elders en anderen moeten zich hebben gevoeld als missionarissen ver verwijderd van hun moederland. De meesten hebben hun taak serieus opgevat. De bezorgdheid van Van Hooydonk, geuit aan Delebecque, is evenwel best te begrijpen. Er was nogal wat variëteit onder de clerus van het Zeeuwse deel zowel wat betreft afkomst als wat betreft geestelijk of zedelijk gehalte.

Ten aanzien van de praktijk van de zielzorg waren deze mensen kinderen van hun tijd. Ze waren in dit agrarisch milieu de behoeders van de dorpsorthodoxie, dienaren van de traditie, verkondigers van een strenge moraal en over het algemeen stipte uitvoerders van de kerkelijk juridische normen. (22). Enkelen van hen waren medestanders van het opkomend streven onder de Nederlandse katholieken naar vrijheid en emancipatie, zij het dat deze verlangens zich vooralsnog alleen maar uitten in het handhaven en veroveren van beperkte rechten als het luiden van klokken en de openbare uitoefening van de godsdienst. In sommige parochiegeschiedenissen waarin de herinnering aan enkele priesters is opgetekend, worden deze mensen naar voren gebracht als vroom, wel streng en autoritair maar begaan met de armen en steeds bedacht op het geestelijk heil van hun parochianen. (23).

De mensen die aan hun herderlijke zorgen waren toevertrouwd, wonend in polders met de dijk aan de einder, in de schaduw van de dorpskerk of in de vestingstadjes omgeven door de stadswal, hadden weinig contact met de grote wereld. Afgescheiden door de Westerschelde en de grens waren ze in feite eilandbewoners geworden die leefden met een beperkte horizon.

Het gewone volk keek op tegen de dorps- en stadsnotabelen, de rijke boeren, de dokter en "meneer de paster". Vanouds waren ze gewend als katholieken te leven in een gemengde streek. Dit samenleven gaf niet veel botsingen. Ieder leefde zijn eigen leven. Slechts wanneer de vrijheidsdrang van de katholieken zich soms naar buiten uitte, was er verweer van protestanten, die verontrust waren door dit ten toon spreiden van roomse macht. Evenals hun Vlaamse zuiderburen zochten de katholieken hun vertier in de café's, de kermissen en de folkloristische feesten. Deze geneugten werden evenwel getemperd door de pastores die, hoewel soms zelf labiel, moesten waken voor het zedelijk heil van de gelovigen. In hun preken en vermaningen wezen de pastoors op de gevaren van de samenkomsten, de danspartijen en drinkgelagen. Over het algemeen werden deze raadgevingen vanwege de autoritaire kracht waarmee ze werden gelanceerd niet in de wind geslagen. Maar een algehele onderdrukking was niet altijd mogelijk. De priesters bepaalden de sociale en ethische orde. Deze lijn werd gevolgd al waren er verscheidenen die hun eigen koers bepaalden. Maar dat waren enkelingen. Het sociale klimaat leende zich niet voor veel eigen wegen. De kerkelijke praktijken werden dan ook trouw beoefend. We horen zeer weinig over non-paschanten met uitzondering dan van Vlissingen waar de parochie weinig gemeenschapsgebondenheid vertoonde.

De periode van 1832 tot 1841 was voor het Zeeuwse deel een overgangsfase. Het werd geconfronteerd met "Hollandse" priesters en werd langzaam binnengeleid in de Nederlandse kerk. De band met het Zuiden werd, conform de politieke ontwikkelingen, verbroken. Het pastorale beeld geeft ons een momentopname te zien van de post-tridentijnse kerk beschouwd in een klein deel van het Nederland van het begin van de 19e eeuw.

BIJLAGE I Aantal katholieken en communicanten in het Zeeuwse
deel in 1835 volgens opgave van de pastoors. (24).

Stationes:	animae:	communicantes:
+ Aardenburg	310	220
sub Aardenburg		
Eede	1200	734
St. Kruys	110	80
pars de Heille	<u>32</u>	<u> </u>
	1652	1104
+ Boschkapelle	900	560
+ Graauw en Langendam	1450	950
+ Hengstdijk	650	427
+ Hontenisse	2030	1450
+ Hoofdplaat	796	490
+ Hulst		
intra muros	1900	1218
extra muros	<u>350</u>	<u>282</u>
	2250	1500
+ Koewacht	1800	1280
+ Lamzwaarde	1795	1260
+ Oostburg	165	
sub Oostburg, pars		
de Waterlandkerkje	230	
pars de Schoondijke	157	
Retranchement	84	
Zuidzande	10	
Cadzand	11	
Nieuwvliet	2	
Groede	<u>302</u>	
	961	700
+ Ossenissee	825	530
+ Philippine	195	113
+ Sas van Gent	664	425
+ Sluis	714	
pars de Heille	200	150
St. Anna	120	80

Stationes:	animae:	communicantes:
+ St. Jansteen	1560	1100
+ Stoppeldijk	1300	950
+ Vlissingen	1556	1000
+ Westdorpe	1330	910
+ IJzendijke	1130	950
+ Zuiddorpe	1156	852

BIJLAGE II Opgave van het aantal inwoners per gemeente en
het aantal katholieken volgens de volkstelling
van 1829. (25).

Gemeente:	inwoners:	R.K.
Aardenburg	1425	334
Axel	2231	154
Biervliet	1467	359
Boschkapelle	841	834
Breskens	1202	82
Cadzand	974	24
Clinge	1252	1252
Eede	1212	1212
Graauw en Langendam	1437	1368
Groede	2218	201
Hengstdijk	661	634
Hoek	1231	56
Hontenisse	4222	4064
Hoofdplaat	992	584
Hulst	2124	1883
Koewacht	1528	1524
Terneuzen	1903	216
Nieuwvliet	659	8
Oostburg	1251	157
Ossenisse	771	694
Overslag	460	460
Philippine	453	409
Retranchement	654	90
Sas van Gent	895	719
Schoondijke	1366	331
St. Anna Ter Muiden	257	49
St. Jansteen	1377	1376
St. Kruis	551	300
Sluis	1641	738
Stoppeldijk	1335	1335
Vlissingen	8029	2050
Waterlandkerkje	549	274
Westdorpe	1189	1186

Gemeente:	inwoners:	R.K.
IJzendijke	2239	1254
Zaamslag	1894	57
Zuiddorpe	865	864
Zuidzande	926	34

BIJLAGE III

Priesters die in de periode van 1832 tot 1841 werkzaam zijn geweest in het Zeeuwse deel van het bisdom Gent. (26).

1. Aarts Jacobus
van het vicariaat van Den Bosch
opl.: seminarie van Den Bosch
30 juni 1837 onderpastoor te Hulst, was assistent te Reusel
17 januari 1838 terug naar vicariaat Den Bosch
2. Alders Franciscus
van de orde van de eremieten van St. Augustinus
geb.: Amsterdam 27 januari 1800
opl.: Rome
pr. gewijd 1 juni 1822 te Rome, sedert 14 sept. 1822 in
de Hollandse Zending
28 dec. 1832 vic. te Eede
28 dec. 1835 pastoor te Oostburg, installatie 2 jan. 1836
door pastoor Pilaet van Sluis.
3. Arts Arnoldus
van het ap. vicariaat van Grave
geb.: Overasselt 21 april 1810
opl.: seminarie Herlaar
15 april 1837 assistent te Lamzwaarde
6 sept. 1838 vicaris te Lamzwaarde
4. Beguinet Eduardus
van de Hollandse Zending aartspr. Holland en Zeeland
geb.: Antwerpen 22 sept. 1804
opl.: 's Heerenberg
21 nov. 1833 pastoor Vlissingen, agreatie bij K.B. 18 okt. 1833
installatie door de pastoor van Middelburg
15 april 1841 verplaatst naar Haarlem.
5. Bruns Henricus
van de Hollandse Zending, salmoezenier
geb.: Koevorden 29 nov. 1783
opl.: Munster, in 1809 aangenomen in de Holl. Zending
18 maart 1834 pastoor te IJzendijke, agreatie bij K.B.
24 jan. 1834
6. Van Buynder Judocus
van het bisdom Gent
geb.: St. Gillis (Waas) 22 sept. 1766
opl.: seminarie Gent
15 mei 1818 desservant te Lamzwaarde
7. Cammaert Judocus
van het bisdom Gent
geb.: Ossensisse 8 jan. 1816
opl.: seminarie Gent, pr.wijding 25 mei 1839
14 sept. 1840 vicaris te Hontenisse
8. Cansse Aegidius
van het bisdom Gent
2 dec. 1829 desservant te Boschkapelle
5 febr. 1834 ontslag, vertrok naar België

9. Cobbaert Franciscus
van het bisdom Gent
opl.: seminarie Gent
1829 pastoor te IJzendijke
18 maart 1834 ontslag, vertrok naar België
10. van Dam Wilhelmus
van de Holl. Zending, aalmoezenier
geb.: Utrecht 1789
opl.: seminarie 's Heerenberg
pr. wijding 30 juli 1816
30 maart 1835 desservant te Hengstdijk, was aal-
moezenier mil. strafgevangenis te Leiden
15 dec. 1836 desservant te Hontenisse
17 jan. 1837 installatie door deken Van Hecke
15 april 1841 pastoor te Vlissingen, agreatie bij K.B.
13 mei 1841
11. Den Deken Johannes Bapt.
van het bisdom Gent
geb.: c. 1769
desservant te Westdorpe + 28 maart 1833 te Westdorpe
12. Elderink Johannes
van de Hollandse Zending, aartspr. Groningen
1 dec. 1835 vicarius te Hulst, was assistent te Groningen
+ 3 mei 1837 te Hulst
13. Elsen Johannes
van het ap. vicariaat van Grave
geb.: Wamel 1 jan. 1813
opl.: seminarie Herlaar, pr. gewijd 20 mei 1837
17 jan. 1838 onderpastoor te Hulst
14. Everink Johannes
van de Hollandse Zending aartspr. Twente
geb.: Lutte 10 sept. 1800
opl.: Uden en 's Heerenberg, pr. gewijd 20 sept. 1834
8 maart 1837 vicaris te Eede onderpastoor van Aardenburg
27 jan. 1841 desservant van opgerichte succursale te Eede
15. Feyen Andreas
van de Hollandse Zending aartspr. Holland en Zeeland
geb.: Oude Tonge 15 febr. 1812,
opl.: Warmond, pr. gewijd 22 okt. 1837
10 nov. 1837 onderpastoor te Vlissingen
2 okt. 1839 naar Hageveld
16. de Groot Balthasar
van de Hollandse Zending aartspr. Holland en Zeeland
geb.: Rotterdam 22 dec. 1805
opl.: 's Heerenberg, pr. gewijd 1833
11 april 1835 vicaris te Vlissingen
10 nov. 1837 naar Amsterdam
17. Haerings Petrus
was buiten bediening, waarschijnlijk Holl. Zending
29 nov. 1832 assistent te Westdorpe
4 nov. 1833 desservant te Westdorpe + 9 sept. 1835

18. Van Hecke Augustinus
van het bisdom Gent,
geb.: St. Niklaas, 2 sept. 1788,
opl.: sem. Gent, pr. gewijd 14 maart 1812 te Mechelen.
9 mei 1812 coadjutor te Hulst
11 okt. 1821 pastoor te Hulst
deken van het Zeeuwse deel 25 febr. 1833
19. Van den Hende Ludovicus
van het bisdom Gent
sedert 1819 desservant van Stoppeldijk
14 okt. 1833 ontslag, vertrok naar België
20. van der Heyden Willem
van de Hollandse Zending aartspr. Holland en Zeeland
geb.: Amsterdam 20 sept. 1806
opl.: Warmond, pr. gewijd 21 dec. 1832
4 okt. 1839 onderpastoor te Vlissingen
30 sept. 1840 naar Beverwijk
21. Hoebens Wilhelmus
van het ap. vicariaat van Den Bosch
geb.: Tilburg 29 juli 1805
opl.: seminarie Den Bosch
19 april 1832 desservant te Graauw en Langendam
22. Hoek Henricus
van de Hollandse Zending aartspr. Holland en Zeeland
geb.: Nieuwerkerk a/d Amstel 2 juli 1802
opl.: Warmond, pr. gewijd 17 aug. 1825
28 mei 1833 pastoor te Zuiddorpe, agreatie bij K.B.
15 maart 1833
24 jan. 1838 naar Amsterdam de Posthoorn
23. De Houck Carolus
van het bisdom Gent
opl.: seminarie Gent
pastoor te Oostburg
20 dec. 1836 ontslag, vertrok naar België
24. Janssen Antonius
van de Hollandse Zending aartspr. Friesland
geb.: Zieuwent gem. Lichtenvoorde
begin febr. 1833 assistent te Zuiddorpe
28 mei 1833 onderpastoor te Hulst
17 sept. 1835 desservant te Westdorpe, installatie
25 okt. 1835 door de deken.
25. Leus Johannes
van de Hollandse Zending aartspr. Twente
geb.: Haaksbergen 17 sept. 1797
opl.: Uden
5 febr. 1834 desservant te Boschkapelle, 3 juni 1834
installatie door de deken.
26. Lonink Christophorus
van de Hollandse Zending aartspr. Utrecht
geb.: Utrecht 11 nov. 1779 (?)
opl.: 's Heerenberg
21 april 1833 desservant te Ossenissee tot 10 mei 1839.

27. Maes Ferdinandus
van het bisdom Gent
onderpastoor te Aardenburg vicaris te Eede,
vertrok op 16 dec. 1832 naar België
28. De Maeyer Johannes
van het bisdom Gent
geb.: Melsele 21 maart 1799
pr. gewijd 5 aug. 1827
30 juni 1828 onderpastoor te Hontenisse
18 april 1832 desservant te Hontenisse
19 nov. 1836 ontslag, vertrok naar België
29. Mertens Henricus
van de Hollanse Zending, aartspr. Twente
geb.: Weerselo 3 april 1802
opl.: 's Heerenberg, pr. gewijd 21 sept. 1833
eind 1835 of begin 1836 onderpastoor te IJzendijke
28 dec. 1836 desservant te St. Jansteen, installatie
17 april 1837 door de deken.
30. Molenschot Adrianus
van het ap. vicariaat Breda
geb.: Bergen op Zoom 11 jan. 1801
opl.: Hoeven, pr. gewijd 21 febr. 1825
13 april 1832 desservant te St. Jansteen
28 dec. 1836 ontslag, naar Waterland-Oudeman
31. Nyenhuis Antonius
van de Hollandse Zending aartspr. Twente
geb.: Neede 28 febr. 1805
opl.: 's Heerenberg
3 juni 1835 desservant te Sas van Gent, installatie
30 juni 1835 door de deken.
16 mei 1839 desservant te Ossensisse
32. Van Outryve Joh. Bapt.
van het bisdom Gent
12 sept. 1808 desservant te Ossensisse + 25 maart 1833
33. Pilaet Petrus
van het bisdom Gent
geb.: Nat en Haesdonk 17 sept. 1771
opl.: seminarie Gent
sedert 1815 pastoor te Sluis
34. van de Poll Joh.
van het ap. vicariaat Den Bosch
geb.: Driel 17 nov. 1797
opl.: Uden en Halder, pr. gewijd 15 maart 1829
18 april 1832 desservant te Hoofdplaat
35. Rientjes Stephanus
van de Hollandse Zending, aartspr. Salland en Drente
geb.: Ootmarsum 14 jan. 1810
opl.: 's Heerenberg
14 mei 1838 tijdelijk te Zuiddorpe
12 augustus 1839 onderpastoor te Koewacht

36. Rommel Josephus
van het bisdom Gent
in 1826 benoemd pastoor te Vlissingen
26 sept. 1833 ontslag, vertrok naar België
37. Rosseel Casimirus
van het bisdom Gent
in 1827 benoemd tot desservant te Aardenburg
19 maart 1838 ontslag, vertrok naar België
38. Schollaert Benedictus
van het bisdom Gent
25 sept. 1830 benoemd tot pastoor te Zuiddorpe
14 febr. 1833 ontslag, vertrok naar België
39. Scholten Sweerink Arnoldus
van de Hollandse Zending aartspr. Twente
20 dec. 1835 vicaris te Eede onderpastoor te Aardenburg
+ 12 febr. 1837
40. Smulders Johannes
van het ap. vicariaat Den Bosch
geb.: Tilburg 18 nov. 1804
opl.: St. Michielsgestel, pr. gewijd 20 dec. 1828
18 april 1832 onderpastoor te Hontenisse
20 dec. 1836 desservant te Hengstdijk, installatie
door de deken 18 jan. 1837
41. Soetecouw Wilhelmus
van de Holl. Zending, vroeger van bisdom Roermond
geb.: Horssen 9 nov. 1777
opl.: Nijmegen, pr. gewijd 25 maart 1806
24 okt. 1833 desservant te Stoppeldijk tot 22 dec. 1834
27 febr. 1837 assistent te Hontenisse
31 mei 1838 desservant ad interim te Philippine
42. Sybertz Johannes
van de Holl. zending aartspr. Twente
geb.: Almelo 8 maart 1804
opl.: 's Heerenberg, pr. gewijd 20 sept. 1828
10 okt. 1834 vicaris te IJzendijke
28 maart 1835 desservant te Philippine, installatie
door de deken 30 juni 1835
19 maart 1837 pastoor te Zuiddorpe, agreatie bij
K.B. 9 maart 1838
43. Thielings Petrus
van de Holl. Zending aartspr. Holland en Zeeland
geb.: Amsterdam 1804
opl.: Warmond, pr. gewijd 25 nov. 1826
25 jan. 1833 desservant te Hengstdijk tot 19 maart 1835
naar Hoorn
44. Vereecke Petrus
van het bisdom Gent
geb.: Stoppeldijk
22 febr. 1831 onderpastoor te Hulst tot 14 mei 1833,
vertrok naar België.

45. Vervoort Thomas
van het bisdom Gent
geb.: Hontenisse 1753
sedert 1804 desservant te Sas van Gent, emeritaat
3 juni 1835.
46. van Vlaanderen Petrus
van de Holl. Zending aartspr. Holland en Zeeland
geb.: Rotterdam 20 nov. 1790
opl.: Warmond, pr. gewijd 17 nov. 1827
26 nov. 1832 desservant te Philippine
tot 28 maart 1835 naar Aarlanderveen.
47. Vos Johannes
van het ap. vicariaat Ravenstein
geb.: Schayk 21 febr. 1802
opl.: Huisseling
20 aug. 1838 onderpastoor te Koewacht
12 aug. 1839 onderpastoor te IJzendijke
48. Walters Henricus
van het ap. vicariaat van Grave
geb.: 7 juni 1807
opl.: seminarie van Den Bosch
19 maart 1841 onderpastoor te Aardenburg
49. Westerlinck Cosmas en Damianus
van het bisdom Gent
geb.: Moerseke 5 juni 1772
20 sept. 1821 desservant te Koewacht
50. de Wildt Jacobus
van de Hollandse Zending aartspr. Utrecht
geb.: Culemborg 10 febr. 1806
opl.: 's Heerenberg
16 mei 1839 desservant te Sas van Gent, installatie
door de deken 13 juni 1839.
51. Zaad Walterus
van de Hollandse Zending, aartspr. Utrecht
geb.: Harmelen 21 maart 1796
opl.: 's Heerenberg
22 dec. 1834 desservant te Stoppeldijk
20 febr. 1835 installatie door de deken
52. Zwijsen Henricus
van het ap. vicariaat Den Bosch
geb.: Berlicum 5 april 1808
opl.: seminarie Den Bosch
vanaf febr. 1837 assistent te IJzendijke
19 maart 1838 desservant te Aardenburg, installatie
door pastoor Pilaet van Sluis.

NOTEN

Noten bij het voorwoord en hoofdstuk I.

1. Cloet, Het kerkelijk leven.
Kok, Dekenaat in de steigers.
De Raeymaecker, Het godsdienstig leven.
2. van Laarhoven, Handboek, p. 31.
3. Rogier, de Rooy, In Vrijheid Herboren, p. 18. Niet herhaald
in Kath. Herleving.
4. Rogier, de Rooy, a.w.p. 180. Rogier, Kath. Herl., p. 150, 151.
5. Rogier, Gesch. Katholicisme, II, p. 621.
Kok, Dekenaat, p. VI.
6. Dierickx, p. 98. Het bisdom Gent werd in 1561 opgericht.
Rogier, Geschiedenis Katholicisme, I, p. 232.
Krüger, 4, p. 364.
7. K.J. J. Brand, p. 36.
8. Steigenga-Kouwe, p. 2, 161.
9. Steigenga-Kouwe, p. 2.
10. Steigenga-Kouwe, p. 159.
11. Steigenga-Kouwe, p. 8-18.
K.J.J. Brand, p. 35.
12. Rottier, Stedelijke structuren, p. 31-51.
13. Muller, p. 122-145.
Beekman, Gesch. atlas, III, p. 101-111.
14. Fruin, p. 118-120.
15. zie noot 5.
Kok, p. 77-81.
Krüger, p. 366.
16. Krüger, p. 362.
17. de Kok, Ned. op de breuklijn, p. 143.
18. Steigenga-Kouwe, (niet proefschrift), p. 13, 14.

Noten bij hoofdstuk I.

19. Kok, p.413-416.
Steigenga-Kouwe, p.25.
van Vooren, Emigratie, p. 130.
20. Rogier, Gesch. Katholicisme, I, p. 403, 414, 415.
21. Rogier, a.w.p. 408.
Dieleman, p.87.
22. Dieleman, p. 87-92.
van Vooren, Emigratie, p. 130.
23. Dieleman, p. 100, 101.
24. P.A. Eggermont, Namen van steden en dorpen in enkele
volksdeuntjes, in: Jaarboek van de oudheid-
kundige kring "De Vier Ambachten", 1929, p.81.
Tot de le helft van deze eeuw gezongen,
mededeling P.J. Brand, Hulst 1979.
25. Rogier, a.w., I, p. 415, 416. II, p. 625-627.
de Hullu, De stichting, p. 41.
26. Rogier, a.w. II, p. 626.
Saal, p. 39, 40.
Steigenga-Kouwe, p. 14, 21-24.
27. Rogier, a.w. II, p. 629.
Steigenga-Kouwe, p. 25, 26, 190.
Saal, p. 44.
de Hullu, De stichting, p. 61.
28. van Vooren, Eede, p. 3-52.
29. Beekman, Nederlandsch of Belgisch ?, p. 6.
30. Kok, p. 408.
31. Polman, Kath. Ned. 3, p.67-77.
32. D. de Jong, Grenskapellen, p. 51, 70, 71.
Polman, a.w.p. 70-76.
Rogier, a.w. II, p.623,624,629.

noten bij hoofdstuk I

33. Bongenaar, Gesch. Boschkapelle, p.19.
P.J. Brand, p. 354.
Everaard, p. 112.
Fruytier, p.113, 114.
Hildebrand, p. 17, 18, 81-84.
Krüger, p.647, 656.
Polman, a.w.p. 71.
34. Groot Placcaetboeck, 6, fol. 359-365.
35. Groot Placcaetboeck, 7, fol. 607,608.
36. Polman, Kath. Ned.,3,p.47,70.
37. Geyl, Ned. Stam, VI, p.1553-1566, 1684-1706.
Handboekje 1, (1846), p. 124.
38. Kard. de Jong, Handboek, 4, p.28, 29.
39. P.J. Brand, p. 449.
Fruytier,p. 135-139.
40. De Bertier de Sauvigny, p.21-29.
Kard. de Jong, Handboek, 4, p.33-35.
41. De Bertier de Sauvigny, p. 22 e.v.
42. de Smet, p. 87.
43. Art, Kerkelijke structuur, p. 165. parochiegrenzen op
30 maart 1802.
de Smet, p.87. dekenaaatsindeling op 11 mei 1803.
44. Lavaut, p. 130.
45. Lexikon für Theologie und Kirche, p. 253.
Munier,Beschouwingen, p. 413.
46. Almanach du clergé, p. 176-179.
Roomsche Kath. Jaarboek, 6 (1840), p. 70-73.
47. Volgens Krüger, p. 397, in 1804
Volgens pastoor Rosseel, A.B.B. III, 30, Aardenburg,
Rosseel aan Antonucci, 22 juni 1834, in 1802.
48. Krüger, p. 433.
49. Adriaanse, p. 74.
50. Handboekje, 2, (1847) p.126.

Noten bij hoofdstuk I.

51. Handboekje, t.a.p.
52. Handboekje, 2, (1847), p. 126, 228.
53. Handboekje, 2, (1847), p. 126, 128.
54. Catholicisme, hier, aujourd'hui, demain, IV, Paris z.j.
p.1044-1045.
55. Handboek der kerkfabrieken, p.2-14.
56. Beekman, Nederlandsch of Belgisch ?, p.8.
Handboekje, 1 (1846), p. 124.
57. Lammerts, p. 1, 2. Bij K.B. 4 maart 1832 Sluis en Hulst
(voordien Axel).
58. Kossmann, p. 63-73.
59. Deze korte karakterschets is genomen uit verschillende boeken
en artikelen over Willem I of de tijd waarin hij leefde:
Albers, A.G.N. dl. IX, Bornewasser, Het credo,
Gedenkstukken, R.G.P. 42.
Gerretson, Kossmann, Rogier, In Vrijheid herboren, het
tijdschrift Katholikon,
Schmitz, Smits, De scheuring. Terlinden.
60. Rogier, Het tijdschrift Katholikon.
Bornewasser, Het credo, p.271.
61. O. de Jong, p. 308, 309, e.v..
de Kok, Drie eeuwen, p. 49, 50.
62. Manning, van Bommel, p. 42, 43.
Rogier, Het tijdschrift Katholikon, p.310, 311, 313
Smits, De scheuring, p.30-33.
Terlinden, I, p.39-42, 196-257.
63. Bornewasser, Het credo, p. 248, 270.
64. Wagnon, La reconduction, p. 540-542.
65. Bornewasser, a.w.p. 243.
66. Handboekje, 1, (1846), p.129, 200.
O. de Jong, p. 310, 311.
67. Wagnon, La reconduction, p.539.
Wagnon, Le concordat, p. 548.

noten bij hoofdstuk I.

68. Albers, I, p.534-545.
Handboekje, 2 (1847), p. 123-128.
Handboekje, 4 (1849), p. 57-67.
Terlinden, II, p.67-123, 448-467.
Wagnon, Le concordat, p.548.
69. B.A.G. acta ep. X, Van de Velde aan Capaccini, 15 dec. 1829
fol.145.
B.A.G. XX D 46, Relatio status, In 1833 telde het bisdom
1.238.000 katholieken: Oost-Vlaanderen 858.000, West-
Vlaanderen 342.000, Zeeuwse deel 38.000.
70. Terlinden, II, p. 141-233, 288-347.
Wagnon, Le concordat, p. 548.
71. A.R.A. Inleiding op de inventaris: Archieven v.d. departe-
menten der R.K. Eeredienst, 1815-1870, p. 100, 101.
72. Bornewasser, Het credo, p. 250, 281.
Gorris, I, p. 73-77.
Manning, van Bommel, p. 43, 44.
Rogier, Het tijdschrift Katholikon, p. 313-318.
73. A.R.A. inleiding, a.w. p.101.
74. Manning, van Bommel, p. 178.
Gorris, I, p. 77.
75. van Empel, Pieters, II, p. 530.
A.G.N. III, 148, p.90.
76. A.B.B. III, 148, Vlissingen, afschriften overdrachtsacte, 1808.
77. Rogier, a.w.p. 413, 494, 513.
78. Rogier, a.w., II, p. 426.
79. van der Aa, XI, (1848), p.781.
Krüger, p. 464, 465.
80. De grote Winkler Prins encyclopedie. XVII Amsterdam-
Brussel 1973⁷, p.96.
81. de Kok, Nederland op de breuklijn, p.360.
82. A.B.B. III, 148, Vlissingen, Rommel aan Antonucci,
22 juni 1833.

Noten bij hoofdstuk I.

83. De gebeurtenissen in Zeeuws-Vlaanderen in 1830 en de eerste maanden van 1831 zijn beschreven door A. Smits, in: Zeeuws Tijdschrift, 10e jaargang (1960) nummer 5 en 6. Daar deze artikelen voorzover onze optiek hier zijn samengevat, worden ze niet verder geciteerd. Slechts aanvullingen worden vermeld.
84. Enkele gegevens komen ook voor in een rapport van de gouverneur van Zeeland aan de koning, A.R.A., R.K. Eeredienst, 1181 dos. 83, van Vredenburg aan de koning, 30 maart 1833.
85. Hoffman, p. 59,60, 63-73, 139, 140, 159, 178.
86. P.J. Brand, p.406, 407.
87. Hoffman, p.210. Uit het laatste kwartaal 1830 817 deserteurs. Van de later opgeroepen mobiele schutterij bleven van de 5817 opgeroepen 375 weg.
88. Munier, De reorganisatie in de regeringsgetrouwe gebieden, p. 269.
89. Munier, a.w. p. 273, 274.
90. B.A.G. acta ep. X, p.199.
91. Munier, a.w. p.268-271.
92. Smits, Zeeuwsch-Vlaanderen en de woelingen, II, p.180.
93. De omstandigheden en besprekingen die hebben geleid tot de reorganisatie van het kerkelijk bestuur over deze gebieden zijn beschreven door W.A.J. Munier, in: A.G.K.K.N. 9e jaargang (1967) afl. III. In grote lijnen wordt dit artikel gevolgd. Het wordt daarom niet verder geciteerd. Slechts aanvullingen of persoonlijke onderzoeken die het in het artikel gestelde ondersteunen of corrigeren worden hierbij aangehaald.
94. Acta et Statuta, p. 31.
A.B.G. acta ep. X fol. 191.
95. Acta et Statuta, p. 37,38.
96. Benoeming 22 februari 1831, z.A.B.G. acta ep. X, fol.202.

Noten bij hoofdstuk I.

97. A.B.B. III, 31, Hulst, P.F. Vereecke aan Antonucci,
14 nov. 1832. Vanaf 7 maart 1831 was hij in Hulst.
98. Handboekje, 4, (1849), p. 236.
99. B.A.G. Acta ep. X, fol. 209, Van de Velde aan van Gils,
24 mei 1831.
100. Manning, van Bommel, p. 137.
101. B.A.G. Acta ep. X.
fol. 238, Van de Velde aan van Hooydonk, 11 febr. 1832.
fol. 243, Van Hooydonk aan Van de Velde, 12 maart 1832.
fol. 244, Van de Velde aan van Hooydonk, 16 maart 1832.
102. B.A.G. Acta ep. X. fol. 244.
A.B.B. I, 12, Van de Velde aan van Hooydonk, 25 april 1832.
103. A. Prop. Fide Rome, vol. 313 Lettere e decreti a 1832,
fol. 760-762. aan Van de Velde, 25 augustus 1832.
104. A. Prop. Fide Rome, vol. 313 Lettere e decreti a 1832,
fol. 769 ro. en vo. aan Antonucci, 25 augustus 1832.
105. B.A.G. Acta ep. X, fol. 262.
106. B.A.G. Acta ep. X, fol. 264.
107. B.A.G. Acta ep. X, fol. 266.

Noten bij hoofdstuk II.

1. Handboekje, 4, (1849), p.23-49.
Rogier, Hollandsche Zending, p.479-484.
Meyer, Chronologische lijst, p. 5,6.
2. Roomsch Kath. Jaarboek, jaargang 1 t/m 7. Opgave van de
aartspriesterschappen.
Rogier, De aartspriesterschappen, p. 130-161.
Rogier, de Rooy, In Vrijheid Herboren, p.9-33 e.v.
3. Handboekje, 4, (1849), p. 57-67.
4. Cath. Ned. Stemmen, 22 mei 1841, p.161-163.
Handboekje, 4, (1849), p. 49-57.
Roomsch Kath. Jaarboek, jaargang 1 t/m 7. Opgave van de
kerkdistricten.
5. Over de seminaries in Nederland werden de volgende arti-
kelen en boeken geraadpleegd:
Brakkee, Huisseling.
de Lepper, Ypelaar.
van der Loos, Warmond.
Munier, Roermond.
Rogier, seminarie.
Smeets, 's Heerenberg.
Roomsch Kath. Jaarboek, jaargang 1 t/m 7. Opgave van de
seminaries.
Het katholiek Nederland, I, p.53-58.
6. Over de situatie in de Hollandse Zending en de vicariaten:
Gorris, I, p. 89-100.
Rogier, de Rooy, In Vrijheid Herboren, p. 9-33.
7. Rogier, de Rooy, In Vrijheid Herboren, p.21-33.
van de Sande-Meys, p.234-246.
8. Rogier, de Rooy, In Vrijheid Herboren, p.34.
9. De Godsdienstvriend, 27 (1831), p.148.
van der Loos, Antonucci, p.83.
10. van der Loos, Wijdingsdagen, p.223.
11. Kleyntjens, Jurisdictie, p.318,319.
van der Loos, Vad. Kerkgesch., p.156,157.
Witlox, p. 275.

Noten bij hoofdstuk II.

12. Colenbrander, p.558.
13. Colenbrander, p.550, 558.
Witlox, I, p. 143.
Rogier, Kath. Herl., p.140-142.
14. De Bertier de Sauvigny, p.166.
Bornewasser, Die Aufklärung, p.308.
15. Ribberink, Crisis in 1817, p.99, 106-108.
Rogier, de Rooy, In Vrijheid Herboren, p.186-191.
16. Bornewasser, Een Nederlandse Ronge ?, p.28,29.
van Laarhoven, Handboek, p.138, 141, 193, 194.
Lamberts, p. X-XIII.
17. de Bertier de Sauvigny, p.175-188.
Heskes, p.38-42.
18. Aubert, De godsdienstvrijheid, p.93-94.
19. Manning, van Bommel, p.90.
20. Gorris, I, p.67-77,93,96,97.
21. Art, Herders en parochianen, p.135,136.
Lamberts, p. XII
22. Art, Moerbeke-Waas, p.94-97.
Art, Herders en parochianen, p.88-143.
23. de Ram, p.518,519.
24. Lamberts, p.XIII, 6,14,27.
25. Lamberts, p.14, 19, 20, 27, 110.
26. Lamberts, p. 208.
27. Lamberts, p. 50, 183, 190, 194.
28. Art, Kerkelijke structuur, p. 104, 107.
Lamberts, p.93, 486.
29. B.A.G. XX D 46, Relatio, Van de Velde aan de paus (1833) klad.
"Incolae catholicae probae indolis et inter medios hereticos
fidem avitem retinuerint".
30. van der Aa, z. bij de verschillende plaatsen.

Noten bij hoofdstuk II.

31. Dictionnaire d'histoire et de Geographie ecclésiastique,
III, Paris 1924, kol. 881, 882.
N.N.B.W.B., 7, kol. 15, (Hensen). (Richard)
Kath. Encyclopedie, II, (1933), kol. 511, (de Haas).
Uit de volgende artikelen en boeken ontleenden wij de
karakteristiek van Antonucci zonder deze verder te citeren:
Kleyntjens, De strijd, p. 253-277.
van der Loos, Antonucci.
van der Loos, Vad. Kerkgesch. Antonucci.
Manning, van Bommel, p. 178-183.
32. A.B.B. III, 31, Koewacht, Westerlinck aan Antonucci,
16 nov. 1832.
A.B.B. III, 32, Oostburg, De Houck aan Antonucci, 7 okt. 1832.
33. A.B.B. III, 31, Hontenisse, Chedeville aan Antonucci,
4 jan. 1833.
34. A.B.B. III, 29, alg. Van de Velde aan Antonucci, 4 jan. 1833.
35. A.B.B. III, 28, alg. Raepsaet aan Antonucci, 8 febr. 1833.
36. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 12 maart 1833.
Over Van Hecke:
N.N.B.W.B., 8, kol. 708, 709, (Fruytier). Zie ook bijlage
III, 18.
37. de Ram, p. 212-215.
Statuta dioecesis, p. 53-57, 120, 121.
38. Steigenga-Kouwe, p. 159. De frequentie was echter matig.
39. A.B.B. III, 148, Vlissingen, Beguinet aan Antonucci,
5 okt. 1834.
40. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 7 febr. 1838
P.A. Hulst, notulen bureau van kerkmeesters, inv. 6 o.a.
de preekstoel is van zijn hand.
41. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 30 okt. 1834.
42. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 18 juni 1833
21 mei 1840.
B.A.G. act. ep. XI fol. 237, 246.
43. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 19 nov. 1834.
44. van der Loos, Antonucci, p. 104-108.
45. van der Loos, a.a.p. 109.
46. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 21 aug. 1835
19 mei 1840.

Noten bij hoofdstuk II

47. in de brief van 21 aug. 1835, z. noot 46, z. bijlage I.
48. A.B.B. III, 31, Hulst, Antonucci aan Van Hecke,
10 mei 1838, minuut.
49. van der Loos, Antonucci, p. 76,79.
50. Art, Moerbeke-Waas, p.99.
51. De laatste visitatie is ongetwijfeld in 1827 geweest,
z. Fruytier, p. 152.
52. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 23 mei 1838.
53. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 19 jan. 1839.
54. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 16 april 1833.
55. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 9 aug. 1833.
56. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 6 maart 1834.
12 maart 1836.
57. A.B.B. III, 29, alg. Van de Velde aan Antonucci, 13 april 1840.
58. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 11 juni 1835.
59. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 12 maart 1833.
9 aug. 1833
22 mei 1834.
60. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 22 mei 1834.
11 juni 1835.
61. A.B.B. III, 31, Hulst, Brieven van Van Hecke aan Antonucci:
9 aug. 1833 betreffende Lonink van Ossenis, f. 10,--
Hoek van Zuiddorpe f. 15,-- pastoor IIe klas.
22 mei 1835 koster St. Jansteen.
22 juni 1835 koster Hulst.
62. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 28 jan. 1833
30 mei 1833.
63. A.B.B. III, 31, Hoofdplaat, Antonucci aan van de Poll,
23 aug. 1838, minuut.
64. A.B.B. III, 31, Hulst, Antonucci aan Van Hecke, 8 nov. 1837
minuut.
t.a.p. Antonucci aan Van Hecke, 11 april 1837
minuut.
65. A.B.B. III, 31, Hontenis, Chedeville aan Antonucci,
1 okt. 1834.
66. A.B.B. III, 31, Hulst, Antonucci aan Van Hecke,
26 april 1841, minuut.

Noten bij hoofdstuk II.

67. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 20 aug. 1839.
t.a.p. Antonucci aan Van Hecke, 24 aug. 1839,
minuut.
68. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 19 juni 1837.
t.a.p. Antonucci aan Van Hecke, 14 juli 1837,
minuut
69. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 5 sept. 1835.
18 nov. 1837.
19 nov. 1837.
19 jan. 1838.
70. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 19 jan. 1838:
"Durissimum foret ob temporis circumstantias et ob viginti
quinque annorum cum dimidio spatium quibus hic sacro per-
fungor ministerio absque eo quod umquam in quantum novi
indignationem superiorum meorum incurrerim".
71. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 19 febr. 1838.
72. Portret aanwezig in streekmuseum "De Vier Ambachten" te Hulst.
73. P.A. Graauw en Langendam, Herderlijke brieven van Antonucci.
74. Frenken, Van Alphen's Herderlijke brieven, p.245.
Rogier, de Rooy, In Vrijheid Herboren, p.224-228.
75. B.A.G. XX D 46, Relatio, Van de Velde aan de paus, (1833) klad.
76. A.B.B. III, 29, alg. Van de Velde aan Antonucci, 4 jan. 1833.
77. B.A.G. XXIa 70, Delebecque aan Antonucci, 17 dec. 1838.
A.B.B. III, 29, alg. Delebecque aan Antonucci, 19 jan. 1839.
78. B.A.G. Acta ep. XI, fol. 246, Delebecque aan Antonucci,
14 sept. 1840.
79. A.B.B. III, 29, al. Delebecque aan Antonucci, 19 jan. 1839.
t.a.p. Delebecque aan Antonucci, 31 juli 1840.
80. A.B.B.I, 253, Hoofdplaat, Van de Poll aan van Hooydonk,
12 juni 1841.
81. Over de status-quo tijd:
Kluit, p. 336-360.
Kossmann, p. 110-113, 124-137.
Verberne, p.3-24.
Witlox, I, p.254-279.

noten bij hoofdstuk II.

82. Handboekje, 5, (1851) p. 130, 131.
83. Witlox, I, p.254-272.
84. Albers, I, p. 393, 394.
85. A.R.A. R.K. Eredienst, 1181, dos. 83, Van Vredenburg aan
De Pelichy, 9 april 1831.
86. A.R.A. R.K. Eredienst, 1181, dos. 83, Van Vredenburg
aan de koning, 30 maart 1833.
87. A.R.A. R.K. Eredienst, t.a.p. Van Vredenburg aan de
koning, 30 maart 1834.
88. A.R.A. R.K. Eredienst, t.a.p. secr. van Staat aan
De Pelichy, 29 april 1834.
89. A.B.B. III, 29, alg., De Pelichy aan Antonucci, 5 mei 1834.
90. A.R.A. R.K. Eredienst, 1181, dos. 83, Antonucci aan
De Pelichy.
91. A.R.A. R.K. Eredienst, t.a.p. De Pelichy aan de koning,
16 mei 1834, minuut.
92. A.R.A. R.K. Eredienst, t.a.p. Van Vredenburg aan de
koning, 31 maart 1837.
93. A.R.A. R.K. Eredienst, t.a.p. De Pelichy aan de koning,
7 juli 1837, minuut.
94. Fruytier, p. 141.
zie noten 96, 97 van hoofdstuk I.
95. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 24 jan. 1833.
A.B.B. t.a.p. Vereecke aan Antonucci, 24 jan. 1833.
96. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 26 maart 1833,
18 april 1833.
A.B.B. III, 32, Westdorpe, Haerings aan Antonucci,
10 april 1833.
A.R.A. R.K. Eredienst, 1212.
97. A.B.B. III, 30, Aardenburg, Rosseel aan Antonucci,
10 dec. 1832.
t.a.p. Rosseel aan Antonucci,
22 dec. 1832.
A.B.B. III, 29, alg. Van de Velde aan Antonucci, 4 jan. 1833
A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, Schollaert aan Antonucci,
15 jan. 1833.
t.a.p. Chedeville aan Antonucci, ongedat.
exh. 26 jan. 1833.
t.a.p. burg. van Haelst aan Antonucci,
27 febr. 1833.

noten bij hoofdstuk II.

97. A.B.B. III, 32, IJzendijke, Cobbaert aan Antonucci,
9 juli 1833, 7 sept. 1833, 7 dec. 1833.
A.B.B. III, 3, Oostburg, De Houck aan Antonucci,
9 sept. 1835, 9 nov. 1835.
98. A.B.B. III, 30, Boschkapelle, Cansse aan Antonucci,
4 maart 1833.
t.a.p. Cansse aan Antonucci,
28 dec. 1833.
A.R.A. R.K. Eredienst, 1213.
A.B.B. III, 31, Hontenisse, De Maeyer aan Antonucci,
30 sept. 1836
99. A.B.B. III, 148, Vlissingen, Rommel aan Antonucci,
22 juni 1833.
100. A.R.A. R.K. Eredienst, 1182 doc. 111, burg. Stoppeldijk
aan Antonucci, 10 nov. 1832.
A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 29 dec. 1832.
12 maart 1833.
A.B.B. III, 32, Stoppeldijk, kerkmeesters aan Antonucci,
3 febr. 1833.
A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 12 maart 1833.
A.R.A. R.K. Eredienst, 1182, dos. 111, Antonucci aan
De Pelichy, 26 okt. 1833.
A.R.A. t.a.p. De Pelichy aan de burg. van Stoppeldijk,
31 okt. 1833.
A.B.B. III, 32, Stoppeldijk, burg. Stoppeldijk aan
Antonucci, 18 okt. 1833.
101. A.B.B. III, 30, Aardenburg, De Foere aan Rosseel,
16 sept. 1832.
102. Rosseel vroeg ontslag: A.B.B. III, 30, Aardenburg, 10 dec. 1832.
30 maart 1836, 10 jan. 1838, 28 febr. 1838, Rosseel aan
Antonucci.
A.R.A. R.K. Eredienst, 1217, demissie 19 maart 1838.
103. zie noot 90.
104. zie noot 101.
105. A.B.B. III, 32, IJzendijke, K.B. 14 mei 1837, afschr. bijge-
voegd bij brief De Pelichy aan Antonucci, 20 mei 1837.
106. A.B.B. t.a.p. De Pelichy aan Antonucci, 4 jan. 1838.,
De Pelichy geeft dit rapport kort samengevat weer.
107. A.B.B. t.a.p.
108. A.B.B. III, 29, alg. Antonucci aan De Pelichy, 22 jan. 1838.
109. A.B.B. III, 29, alg. De Pelichy aan Antonucci, 2 febr. 1838.
110. A.B.B. III, 29, alg. Antonucci aan Van de Velde, 21 febr. 1838,
minuut.

Noten bij hoofdstuk II.

111. A.B.B. t.a.p. De Pelichy aan Antonucci, 22 mei 1838,
9 juli 1838, 15 nov. 1838, 28 febr. 1839.
112. Bij decreet 6 jan. 1811, z. A.R.A. R.K. Eredienst, 1185,
dos. 155, rapport De Pelichy aan de koning,
17 aug. 1837.
- Kleyntjens, De strijd, p. 9.
113. Handboekje, 1, (1846) p. 140.
Roomsch Kath. Jaarboek, 1e jaargang e.v.
114. Kleyntjens, De strijd, I, p. 277-279.
van der Loos, Antonucci, p. 109.
van der Loos, Vad. Kerkgesch. p. 230, 243, 263.
115. A.B.B. III, 29, alg. De Pelichy aan Antonucci, 2 aug. 1834.
116. Handboek der kerkfabrieken, z. de verschillende artikelen
aldaar.
117. A.B.B. III, 32, IJzendijke, De Pelichy aan Antonucci,
13 juli 1833.
A.R.A. R.K. Eredienst, 1185, dos. 155, Van Doorn min.
Binn. Zaken aan de koning, 10 juni 1836, afschr.
A.B.B. III, 32, IJzendijke, Kerkbestuur aan Antonucci,
6 juni 1834.
118. A.R.A. R.K. Eredienst, 1185, dos. 155, kerkbestuur Aarden-
burg aan de koning, 21 okt. 1835, herhaling eerder
rekest van 22 juni 1834.
119. A.R.A. R.K. Eredienst, 1185, dos. 155, Van Vredenburg
aan de min. v. justitie, 6 april 1835, afschrift.
120. A.R.A. t.a.p.
121. A.R.A. t.a.p., van Maanen, min. v. justitie aan
de koning, 12 mei 1835, afschrift.
122. A.R.A. t.a.p., van Doorn min. v. Binn. Zaken aan de
koning, 10 juni 1836.
123. A.R.A. t.a.p., van Maanen aan van Pallandt van Keppel,
min. herv. eredienst, 9 maart 1837, antwoord op
missive van 21 juni 1836 van de laatste aan de
koning, afschrift.
A.R.A. t.a.p. van Pallandt van Keppel aan de koning,
16 maart 1837, afschrift.
124. A.R.A. t.a.p. Raad van State aan de koning,
28 juli 1837, afschrift.
125. A.R.A. t.a.p. secr. van Staat aan De Pelichy,
31 juli 1837.
126. A.R.A. t.a.p. De Pelichy aan de koning, 17 aug. 1837,
afschrift.

noten bij hoofdstuk II

127. A.R.A. R.K. Eredienst, t.a.p. secr. van Staat aan De Pelichy, 26 aug. 1837.
128. A.R.A. R.K. Eredienst, De Pelichy aan de koning, 14 sept. 1837, afschrift.
129. Handboekje, 5, (1851) p. 69-71.
130. A.R.A. R.K. Eredienst, 1185, dos. 155, De Pelichy aan van Vredenburg, 23 nov. 1837, minuut.
131. A.B.B. III, 29, alg. De Pelichy aan Antonucci, 23 nov. 1837.
132. Handboekje, 5, (1851), p. 78-83.
Cath. Ned. Stemmen, d.d. 29 mei 1841, p. 171, 172.
133. Handboekje, 5, (1851), p. 121-123.
134. A.B.B. III, 32, Westdorpe, Janssen aan Antonucci, 23 dec. 1837.
A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 15 jan. 1838.
135. A.B.B. III, 32, IJzendijke, Carpreau aan Antonucci, 14 febr. 1838.
136. A.B.B. I, 253, Hoofdplaat, van de Poll aan van Hooydonk, 5 dec. 1842.
137. A.B.B. III, 31, Hulst, Antonucci aan Van Hecke, 3 april 1839, minuut.
138. A.B.B. t.a.p. brieven van Van Hecke aan Antonucci, 14 nov. 1838, 6 juli 1839, 9 sept. 1840, 8 okt. 1840.
139. A.B.B. I, 296, Sluis, Krüger aan van Hooydonk.
A.B.B. I, 253, Hoofdplaat, van de Poll aan van Hooydonk, 5 dec. 1842.
140. A.B.B. I, 253, Hoofdplaat, van de Poll aan van Hooydonk, 5 dec. 1842.
141. A.B.B. t.a.p.
142. Cath. Ned. Stemmen, d.d. 29 mei 1841, p. 170-173. Dat het 5e district van Zeeland het enige gebied was waar het concordaat van 1801 gold, is niet juist. Ook in Limburg was het ingevoerd.
143. z. de verschillende brieven van Van Vredenburg aan de parochies:
A.B.B. III, 32, Hoofdplaat, 15 okt. 1838,
III, 32, Philippine, 13 april 1840,
III, 32, Westdorpe, 14 dec. 1838,
III, 32, Sluis, 19 juli 1838.

Noten bij hoofdstuk II.

144. A.B.B. I, 296, Sluis, Krüger aan van Hooydonk,
4 juni 1842.
145. Over deze kwestie:
A.B.B. III, 31, Hoofdplaat,
van de Poll aan Antonucci, 16 aug. 1838,
van de Poll aan van Vredenburg, 10 okt. 1838,
van de Poll aan Antonucci, 15 okt. 1838,
van de Poll aan Antonucci, 23 okt. 1838,
30 okt. 1838,
3 nov. 1838.
De Pelichy aan de kerkfabriek, 10 nov. 1838,
van de Poll aan Antonucci, 17 nov. 1838, 30 nov. 1838,
Antonucci aan De Pelichy, 3 dec. 1838,
van de Poll aan Antonucci, 11 maart 1839, 29 juli 1839.
A.B.B. III, 32, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
14 nov. 1838, 24 nov. 1838.
146. A.B.B. III, 31, Hoofdplaat, K.B. 22 juli 1840 bijgevoegd
bij reglement van de R.K. Eredienst, 30 juli 1840,
afschrift.
147. A.B.B. I. 129, I, 201, Aardenburg, I, 127, Hulst.
148. Albers, II, p.542, 543.
Handboekje, 30, (1877), p. 454.
149. Handboekje, 2 (1847), p. 126.
150. Het Kath. Ned., I, p.15.
Gorris, II, p.225.
151. Art, Kerkelijke structuur, p.131,132.
Handboekje, 4 (1849), p. 236.
152. Gorris, II, p.225.
153. Over de toelagenkwestie:
Albers, I, p.41-45, 485.
Frenken, Van Alphen en de rijksbezoldiging, p. 154-218.
Gasman, p. 48-55.
Gorris, II, p. 225-228.
Handboekje, 4, (1849), p.230-235.
van der Loos, Ant. van Gils, p.367-371.
154. A.R.A. R.K. Eredienst, 1185, dos. 155.
min. van Binn. Zaken aan de koning, 14 juli 1837, afschrift,
secre. van Staat aan De Pelichy, 5 aug. 1837,
De Pelichy aan de koning, 10 nov. 1838, afschrift,
De Pelichy aan Antonucci, 10 jan. 1838, 14 mei 1840.

Noten bij hoofdstuk II.

154. A.B.B. III, 30, Clinge, van Vredenburg aan Antonucci,
2 okt. 1833,
Staes aan Antonucci, 13 april 1833,
min. van Binn. Zaken aan Antonucci, 12 juli 1836,
De Pelichy aan Antonucci, 10 jan. 1838,
18 mei 1840.
155. A.B.B. I, 126,127.
156. A.B.B. III, 31, Hoofdplaat, De Pelichy aan Antonucci,
12 febr. 1836, f. 50,-- aan van de Poll,
2 juni 1840, f. 100,-- aan van de Poll.
- A.B.B. III, 31, Hulst, De Pelichy aan Antonucci,
17 dec. 1835, f. 150,-- aan Janssen,
21 maart 1838, f. 25,-- aan Aarts.
- A.B.B. III, 32, Sas van Gent, De Pelichy aan Antonucci,
19 dec. 1836, f. 50,-- aan Nyenhuis,
5 april 1839, f. 50,-- aan Nyenhuis,
30 maart 1840, f. 25,-- aan de Wildt.
- A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, De Pelichy aan Antonucci,
f. 75,-- aan Hoek,
3 aug. 1840 f. 75,-- aan Sybertz,
26 april 1841, f. 75,-- aan Sybertz.
157. de Kanter, Ab Utrecht Dresselhuis, p. 280-321.
158. A.B.B. III, 32, Sluis, Ravesdevas aan Antonucci,
27 mei 1838.
- Bukkens, p. 16
159. A.B.B. III, 32, IJzendijke, De Pelichy aan Antonucci,
13 juli 1833.
160. A.B.B. t.a.p.
- A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 21 mei 1833.
- Cornelis, Gesch. kerk IJzendijke, p.17.
- A.B.B. III, 32, IJzendijke, De Pelichy aan Antonucci,
26 maart 1834,
het kerkbestuur aan Antonucci, 6 juni 1834,
De Pelichy aan Antonucci, 11 juli 1834.
161. A.B.B. III, 32, IJzendijke, De Pelichy aan het kerkbestuur
IJzendijke, 6 okt. 1836.
162. A.B.B. t.a.p. de pastoor en kerkbestuur IJzendijke aan
Antonucci, 13 okt. 1836, met bijgesloten antwoord
van Antonucci, z.d. minuut.
163. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 25 nov.1836.
164. A.B.B. III, 31, IJzendijke, De Pelichy aan Antonucci,
29 mei 1837, beg. schrijven bij K.B. van
14 mei 1837.

Noten bij hoofdstuk II.

165. A.B.B. t.a.p. Bruns aan Antonucci, 19 dec. 1837.
166. Acta et Statuta, p. 265.
167. A.B.B. III, 32, Westdorpe, De Pelichy aan Antonucci,
14 dec. 1839. Abusievelijk onder omslag
Westdorpe. De aannemer was A. Plassaert te
Westdorpe.
168. A.B.B. III, 32, IJzendijke, Bruns aan Antonucci, 31 maart 1841.
A.B.B. t.a.p. Antonucci aan Bruns, 6 april 1841, minuut.
169. A.B.B. I, 2, Verslag van Hooydonk over reis Zeeuws-
Vlaanderen mei/juni 1841.
De Godsdienstvriend, 47 (1841), p. 47-49.
170. A.B.B. I, 151.
171. A.B.B. t.a.p.
Handboekje, 3, (1848), p. 266, 267.
172. Groote, p. 11.
173. A.B.B. I, 151.
174. A.B.B. III, 32, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 30 okt. 1834.
175. Handboekje, 1, (1846), p. 18, 189, 190.
176. A.B.B. I, 151.
177. A.B.B. t.a.p.
178. A.R.A. R.K. Eredienst, 1185, dos. 156, van de Poll aan
De Pelichy, 20 mei 1837.
179. A.B.B. III, 32, IJzendijke, De Pelichy aan Antonucci,
24 juli 1834,
burg. IJzendijke aan Bruns, 17 juli 1834, afschr.
Bruns aan De Pelichy, 19 juli 1834, afschrift.
180. A.B.B. III, 31, Hoofdplaat, van de Poll aan Antonucci,
1 sept. 1834, 21 nov. 1834.
A.B.B. III, 32, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 30 okt. 1834.
181. A.B.B. III, 31, Hoofdplaat, van de Poll aan Antonucci,
8 aug. 1837.
Nabilot, secr. en van Altena, predikant.
Cornelis, Kerk en parochie Hoofdplaat, p. 22, 23.
182. A.R.A. R.K. Eredienst, 1185 dos. 156, van Vredenburg
aan min. Binn. Zaken, 14 mei 1837, afschrift.
183. A.R.A. t.a.p. van de Poll aan Antonucci, 20 mei 1837.

Noten bij hoofdstuk II.

184. A.R.A. t.a.p. De Pelichy aan van de Poll, 9 juni 1837.
185. A.R.A. t.a.p. van Vredenburg aan min. Binn. Zaken,
27 juli 1837, afschrift.
186. A.B.B. III, 31, Hoofdplaat, Thomaes aan van de Poll,
4 aug. 1837, afschrift gevoegd bij
brief van de Poll aan Antonucci,
23 okt. 1838.
187. A.R.A. R.K. Eredienst, 1185 dos. 156, min. Binn. Zaken
aan de koning, 4 aug. 1837, afschrift.
188. A.R.A. t.a.p. De Pelichy aan van Vredenburg, 8 aug. 1837,
23 sept. 1837.
van Vredenburg aan De Pelichy, 25 sept. 1837.
189. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 21 sept. 1837.
190. A.B.B. III, 31, Hoofdplaat, van de Poll aan Antonucci,
11 okt. 1837.
191. A.R.A. R.K. Eredienst, 1185, dos. 156. Antonucci aan
De Pelichy, 14 okt. 1837.
192. A.B.B. III, 31, Hoofdplaat, De Pelichy aan Antonucci,
18 nov. 1837.
193. A.R.A. R.K. Eredienst, 1185, dos. 156, Antonucci aan
De Pelichy, 21 nov. 1837.
A.B.B. III, 31, Hoofdplaat, rapport kerkbestuur aan
Antonucci, 8 nov. 1837.
194. A.R.A. t.a.p. van de Poll aan Antonucci, 15 dec. 1837.
195. A.R.A. t.a.p. De Pelichy aan de koning, 12 jan. 1838,
afschrift.
196. A.B.B. III, 31, hoofdplaat, van de Poll aan Antonucci,
13 maart 1838, 2 mei 1838, 18 juli 1838,
26 juli 1838, 16 aug. 1838, 23 okt. 1838.
197. A.B.B. t.a.p. van de Poll aan Antonucci, 23 okt. 1838,
3 nov. 1838.
198. A.B.B. t.a.p. van de Poll aan Antonucci, 11 dec. 1838.
Antonucci had hem op 14 nov. geschreven zich tot
de koning te wenden.
A.R.A. R.K. Eredienst, 1185, dos. 156, De Pelichy aan
van de Poll, 31 dec. 1838, afschrift.
199. A.R.A. t.a.p. Kerkeraad Aardenburg aan Classicaal be-
stuur IJzendijke, 28 april 1839, afschrift.
200. A.B.B. III, 30, Aardenburg, Zwijsen en kerkbestuur aan
Antonucci, 11 sept. 1839, met afschriften:
burg. Aardenburg aan kerkbestuur, 22 aug. 1839
kerkbestuur aan burgemeester, 15 sept. 1839.

Noten bij hoofdstuk II.

201. A.B.B. t.a.p.
202. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
14 okt. 1839.
203. zie noot 200.
204. A.B.B. III, 30, Aardenburg, van Vredenburg aan
kerkbestuur, 8 febr. 1840, afschrift.
205. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
17 maart 1840.
206. A.B.B. t.a.p. Antonucci aan Van Hecke, 23 maart 1840,
minuut.
207. A.R.A. R.K. Eredienst, 1185, dos. 156, besluit
van Vredenburg, 13 april 1840, afschrift.
208. A.R.A. t.a.p. van de Poll aan De Pelichy, 11 juli 1840.
209. A.R.A. t.a.p. min. Justitie aan de koning, 3 aug. 1840,
afschrift.
210. A.R.A. t.a.p. min. Binn. Zaken aan de koning,
9 okt. 1840, afschrift.
211. A.R.A. t.a.p. De Pelichy aan de koning, 29 okt. 1840,
afschrift.
212. A.B.B. III, 30, Aardenburg, Zwijsen en kerkbestuur aan
Antonucci, 20 okt. 1840.
213. Cath. Ned. Stemmen, d.d. 7 nov. 1840, p. 367, 368.
214. A.B.B. I, 129.
215. A.B.B. I, 201, Aardenburg, De Pelichy aan Ferrieri,
7 jan. 1842.
216. A.B.B. t.a.p. van Hooydonk aan De Pelichy, 8 aug. 1842.
217. A.B.B. I, 252, Hoofdplaat, van de Poll aan van Hooydonk,
31 jan. 1842.

Noten bij hoofdstuk III

1. Zie bijlage III en noot 26 van hoofdstuk IV.
2. Art, Kerkelijke structuur, p. 10, 18-20, 87, 88, 95.
3. Fruytier, p. 136, 139.
4. Albers, I, p. 289, 290.
5. Hocedez, II, p. 276.
6. van der Heyden, p. 265.
Hocedez, II, p. 276,
Rogier, de Rooy, In Vrijheid Herboren, p. 184-186.
7. Art, Kerkelijke structuur, p. 91.
de Bertier de Sauvigny, p. 176, 177.
Hocedez, I, p. 67, II, p. 276
Het Kath. Nederl., II, p. 57.
van Laarhoven, Handboek, p. 76.
Rogier, de Rooy, In Vrijheid Herboren, p. 195.
8. Dens, P. Theologia ad usum seminariorum. etc.
9. Dictionnaire de theologie Catholique IV, Paris 1911
p. 421 e.v. (Forget).
zie verder ook voor Dens:
Art, Kerkelijke structuur, p. 92, 94.
van der Heyden, p. 265.
Lamberts, p. 19, 20.
10. de Bertier de Sauvigny, p. 193, 212.
Plongeron, p. 85-87.
11. Claeys Bouñaert, p. 90-105.
de Smet, p. 240-244.
12. Lamberts, p. 25.
13. Art, Kerkelijke structuur, p. 93.
Lamberts, p. 14, 15, 19, 27, 92, 127.
14. Bornewasser, Die Aufklärung, p. 315, 316.
Ribberink, Crisis in 1817, p. 99, 107, 108.
Rogier, de Rooy, In Vrijheid Herboren, p. 186, 189.
15. Brom, p. 116.
van der Loos, Antonucci, p. 143-174.
van der Loos, Gesch. Warmond, p. 397-415, 444.

Noten bij hoofdstuk III.

15. van der Loos, Vad. Kerkgesch. p. 123-149.
Rogier, de Rooy, In Vrijheid Herboren, p. 78, 194, 239,
267, e.v.
16. Allard, p. 251.
17. Smeets, p. 32, 38.
18. de Bertier de Sauvigny, p. 170-175
19. Brom, p. 186.
Smeets, p. 115.
20. Brakkee, p. 7-55, ook hier was overigens het handboek
van Dens in gebruik, p. 32.
21. Munier, Het grootseminarie Roermond.
22. Abbink, Handboek, p. 248-250.
de Bertier de Sauvigny, P. 169, 213.
De Godsdienstvriend, 28, (1832) p. 75, uitspraak peniten-
ciarie.
Haering, I, p. 79, 80.
Rogier, Kath. Herleving, p. 210, 211.
23. Art, Kerkelijke structuur, p. 94, 199-238, in Vlaanderen.
Rogier, a.w.p. 211-214, in Nederland.
24. Art, Herders en parochianen, p. 130, 131. De polderstreek
boven Eeklo gold in het bisdom Gent als een "verban-
ningscord". We vermoeden dat ook Zeeuws-Vlaanderen als
zodanig heeft gegolden: het lag in het Noorden, buiten
Vlaanderen, het was een gemengde streek, het gebied
stond bekend als ongezonder vanwege de polderkoorts.
25. Colenbrander, p. 554.
26. zie hoofdstuk I, noot 101.
27. zie hoofdstuk I noot 102.
28. A.B.B. III, 31, Hengstdijk, van Dam aan Antonucci,
22 sept. 1835.
A.B.B. III, 31, Hontenisse, van Dam aan Antonucci,
6 sept. 1840.
29. zie hoofdstuk I noot 130, "Quinimo presbyteri ad
paraecias illas nominandi, deverent omnes ex solo Hollan-
diae et Zelandiae archipresbyteratu seligi".

Noten bij hoofdstuk III.

30. Als voorbeeld: A.B.B. III, 32, Philippine, Chedeville
aan Antonucci, z.d. bij brief van van
Vlaanderen aan Antonucci, 13 jan. 1833.
31. A.B.B. III, 31, Hulst, Westerlinck aan Van Hecke,
30 dec. 1837.
32. A.B.B. III, 32, IJzendijke, Carpreau aan Antonucci,
31 maart 1837.
33. zie bijlage III, nrs. 4, 5, 10, 22, 42.
34. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
20 okt. 1835.
35. A.B.B. III, 32, Philippine, Sybertz aan Antonucci,
24 febr. 1838.
36. over de benoeming en aanstelling van Cammaert:
A.B.B. III, 29, alg., 12 juli Cammaert aan Antonucci,
12 juli 1840, 29 juli 1840.
Delebecque aan Antonucci, 31 juli 1840,
Antonucci aan Delebecque, 5 aug. 1840.
A.B.B. III, 31, Hontenisse, van Dam aan Antonucci,
27 juli 1840, 29 juli 1840, 6 sept. 1840.
A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
30 juli 1840, 6 aug. 1840.
37. de Ram, p. 215.
Statuta dioecemis, p. 58.
38. Als voorbeelden geven we de vacantiedagen van enkele
priesters, overgenomen uit de verzoeken die zij hiertoe
hebben gericht aan Antonucci. We geven enkel het jaartal
en de dagen aan.
Leus: A.B.B. III, 30, Boschkapelle in 1837, 1838 4 weken,
1840 3 weken.
Everink: A.B.B. III, 30, Eede, in 1841 4 weken.
Hoebens: A.B.B. III, 30, Graauw, in 1835, 1837, 1839
14 en 15 dagen.
Smulders: A.B.B. III, 31, Hontenisse en Hengstdijk,
in 1835, 1836, 1838, 1839, 14 dagen.
van Dam: A.B.B. III, 31, Hengstijk en Hontenisse,
1836 2 of 3 weken, 1838 14 dagen, 1839 3 weken.
Soetecouw: A.B.B. III, 32, Philippine, in 1838 14 dagen,
Hoek: A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, in 1836 3 weken,
Sybertz: A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, in 1839 6 weken.
39. A.B.B. III, 32, IJzendijke, Bruns aan Antonucci, 8 mei 1836.

Noten bij hoofdstuk III

40. A.B.B. III, 32, Philippine, van Vlaanderen aan Antonucci
18 maart 1833.
41. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 15 aug. 1838.
42. Handboekje, 4, (1849), p. 224-230.
43. Art, Kerkelijke structuur, p. 131-136.
44. A.B.B. III, 31, Hoofdplaat, van de Poll aan Antonucci,
10 maart 1835, 17 nov. 1838.
A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 2 april 1838.
45. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 11 juni 1835.
A.B.B. III, 32, Philippine, van Vlaanderen aan Antonucci,
oct. Maria Hemelvaart 1833.
Sybertz aan Antonucci, 5 aug. 1835.
Soetecouw aan Antonucci, 21 maart 1839.
46. A.B.B. III, 32, Philippine, Sybertz aan Antonucci,
27 okt. 1836.
47. zie hoofdstuk III, noot 35.
48. A.B.B. III, 30, Graauw en Langendam, Hoebens aan Antonucci,
14 maart 1838, als voorbeeld.
49. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 9 dec. 1834.
50. "Het gedeelte der inkomsten welke overblijft, nadat de
uitgaven gedaen zijn, zal voor het tractement der wettig
aangestelde onderpastoors dienen". z. Handboek kerkfa-
brieken, art. 46.
51. Art, Kerkelijke structuur, p. 118.
52. b.v. te Koewacht, A.B.B. III, 31, Hulst Westerlinck aan
Van Hecke, 30 dec. 1837.
53. A.B.B. III, 148, Vlissingen, Beguinet aan Antonucci.
54. Art, Kerkelijke structuur, p. 101.
Acta et Statuta, p. 221, 222.
55. A.B.B. III, 31, Hoofdplaat, van de Poll aan Antonucci,
17 nov. 1838
Van de Poll klaagt dat hij geen voldoende inkomsten heeft
om zijn collega's uit te nodigen.
56. A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, Hoek aan Antonucci, 19 febr. 1836.

Noten bij hoofdstuk III.

57. Over deze grenskwesties:

A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
14 mei 1833, 18 juni 1833, 24 juni 1838.

A.B.B. III, 32, IJzendijke, Bruns aan Antonucci, 2 juli 1838.

A.B.B. I, 253, Hoofdplaat, van de Poll aan van Hooydonk,
2 juni 1841.

58. Over deze controverse alsmede over de oprichting van de
parochie Eede.

B.A.G. acta ep. XI, fol. 237, 246.

A.B.B. III, 29, alg. oprichtingsacte.

A.B.B. III, 30, Aardenburg, Rosseel aan Antonucci,
5 april 1837, 6 april 1837.

A.B.B. III, 30, Eede, kerkmeesters Aardenburg aan
Antonucci, 14 febr. 1837.

Everink aan Antonucci,
13 april 1837, 4 april 1839.

burg. en kerkmeesters Aardenburg aan
Antonucci, 1 febr. 1840, 29 mei 1840.

van Vredenburg aan Antonucci,
17 febr. 1840, 4 juni 1840.

De Pelichy aan Antonucci, 7 sept. 1840.

A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 21 mei 1840,
20 juni 1840, 24 aug. 1840, 30 aug. 1840,
8 okt. 1840, 13 nov. 1840, 20 jan. 1841.

Antonucci aan Van Hecke, 22 juli 1840,
24 sept. 1840, 25 jan. 1841, minuten.

Commentaar van Zwijzen op rekest van Eede,
3 mei 1840.

59. zie hoofdstuk II noot 69 en 70.

60. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 19 juni 1837,
14 juli 1837.

A.B.B. III, 32, IJzendijke, Carpreau aan Antonucci,
31 maart 1837.

H. Radius aan Antonucci,
april 1837.

Bruns aan Antonucci, 22 mei 1837,
19 febr. 1838.

Kriel aan Antonucci, 22 mei 1837.

61. A.B.B. III, 32, Lamzwaarde, Arts aan Antonucci, 19 maart 1838.

62. A.B.B. III, 31, Van Hecke aan Antonucci, 12 sept. 1840.

63. A.B.B. III, 31, Hontenisse, van Dam aan Antonucci,
2 febr. 1837.

Noten bij hoofdstuk III.

64. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 10 sept. 1840.
A.B.B. III, 32, IJzendijke, Calon aan Antonucci, 17 aug. 1840.
65. A.B.B. III, 32, Westdorpe, De Pelichy aan Antonucci,
2 nov. 1840.
66. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 20 okt. 1837
Antonucci aan Van Hecke,
8 nov. 1837, minuut.
De klachten van de kerkmeesters:
A.B.B. III, 30, Boschkapelle, Kerkmeesters aan Antonucci,
1 sept. 1837.
67. Over deze kwestie:
Adriaandse, p. 96.
A.R.A. a. R.K. Eredienst, 1184, dos. 141, van Dorsselaer
aan De Pelichy, 14 dec. 1835.
A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 20 jan. 1836:
"Experientia satis notum est, divites quamvis pessime agant
plerumque suos habere adhaerentes".
A.B.B. III, 32, Lamzwaarde, van Buynder aan Antonucci,
18 dec. 1835.
68. Over de kwestie Carpreau en Bruns:
A.R.A. R.K. Eredienst, 1185, dos. 160, Bruns aan
De Pelichy, 15 dec. 1837.
De Pelichy aan Bruns, 18 dec. 1837,
minuut.
A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 7 juni 1837.
A.B.B. III, 32, IJzendijke, Carpreau aan Antonucci,
31 maart 1837,
Bruns aan Antonucci, 22 mei 1837,
Kriel aan Antonucci, 22 mei 1837.
69. zie hoofdstuk II noot 145, in het bijzonder de brief van
23 okt. 1838 van van de Poll aan Antonucci.
70. A.B.B. III, 32, St. Jansteen, ⁴Badts aan Antonucci,
28 okt. 1839,
Mertens aan Antonucci, 20 nov. 1839.
71. A.B.B. III, 32, IJzendijke, verordening voor koster
Dellaert, 19 aug. 1840.
72. Statuta dioecesis, p. 60.
73. Over de kwestie koster Berton en Haerings:
A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 25 juli 1834.
A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, Hoek aan Antonucci, 5 juni 1834.

Noten bij hoofdstuk III

73. A.B.B. III, 32, Westdorpe, Berton aan Antonucci, 6 juni 1834,
15 juli 1834.
de opeenvolgende brieven van parochianen aan Antonucci,
8-11 juni 1834.
over de koster van IJzendijke:
A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 19 juni 1837.
A.B.B. III, 32, IJzendijke, Carpreau aan Antonucci,
31 maart 1837.
74. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 12 maart 1836.
A.B.B. III, 32, Zuicdorpe, burg. en kerkbestuur aan Antonucci,
10 maart 1836,
9 jan. 1838,
Hoek aan Antonucci, 10 maart 1836, 9 jan. 1838.
Antonucci aan Hoek, 20 jan. 1838.
75. zie de bijna hagiografische beschrijving van De Maeyer:
Fruytier, p. 156-162.
76. Ribberink, Crisis in 1817, p. 107.
A.R.A. R.K. Eredienst, 1182, dos. 106, Den Dubbelden en
van Hooydonk aan De Pelichy, 8 juni 1832.
- 76a. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 19 juni 1837,
t.a.p. Antonucci aan Van Hecke, 14 juli 1837,
minuut.
A.B.B. I, 261, IJzendijke, Bruns aan van Hooydonk, 17 dec. 1843.
77. Zie noot 73, de verschillende brieven tegen Haerings aan
Antonucci.
78. A.R.A. R.K. Eredienst, 1184, dos. 141, van Dorsselaer aan
De Pelichy, 19 dec. 1835.
79. A.B.B. III, 31, Hontenisse, Smulders aan Antonucci, 16 dec. 1833,
"pater nomine christianus offensus efficit,
ut citarere ante tribunal ...".
80. Fruytier, p. 162.
81. Klachten over Leus:
A.R.A. R.K. Eredienst, 1186, dos. 179, Van Vredenburg
aan De Pelichy 20 febr. 1839.
A.B.B. III, 30, Boschkapelle, Leus aan Antonucci, 8 okt. 1838,
De Pelichy aan Antonucci, 25 febr. 1839,
29 aug. 1839.
A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 20 okt. 1837
22 nov. 1838, 19 maart 1839, 2 okt. 1839,
9 okt. 1839.
Antonucci aan Van Hecke, 8 nov. 1837,
14 okt. 1839 minuten.

Noten bij hoofdstuk III.

82. Over Molenschot:

A.B.B. I, 12, van de Velde aan van Hooydonk, 25 april 1832.

A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
3 dec. 1836, 23 dec. 1836.

A.B.B. III, 32, St. Jansteen, Molenschot aan Antonucci,
30 nov. 1836.

Everaard, p. 146-149.

83. Over Zwijsen:

A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
19 juni 1837, 21 mei 1840 met bijlage
brief van Zwijsen aan Van Hecke,
3 mei 1840.

A.B.B. III, 32, IJzendijke, Bruns aan Antonucci,
19 febr. 1838.

A.B.B. I, 20, brievenboek, van Hooydonk aan Vrancx ~~O.P.~~
5 maart 1845.

A.B.B. I, 201, Aardenburg, periode na 1841.

Munier, Een tweetal documenten, p. 188, 189.

84. Over Alders:

A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
27 aug. 1838, 18 sept. 1838,
4 maart 1839, 16 juli 1839.
Antonucci aan Alders, 11 april 1839,
25 juli 1839, minuten.
Antonucci aan Alders, 8 sept. 1838,
21 maart 1839.

A.B.B. III, 32, Oostburg, Alders aan Antonucci, 23 april 1839.

A.B.B. III, 274, Oostburg, periode na 1841.

85. Over Soetecouw:

A.B.B. III, 31, Hontenisse, van Dam aan Antonucci,
2 febr. 1837, 21 febr. 1837, 3 aug. 1837,
5 mei 1838.

Soetecouw aan Antonucci, 3 aug. 1837.

A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 23 sept. 1834,
19 jan. 1835, 20 febr. 1837, 23 mei 1837.

A.B.B. III, 32, Stoppeldijk, pastoor van Loosduinen aan
Antonucci, 5 sept. 1833.

Soetecouw aan Antonucci, 3 aug. 1837

A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 23 sept. 1834,
19 jan. 1835, 20 febr. 1837, 23 mei 1837.

A.B.B. III, 32, Stoppeldijk, pastoor van Loosduinen aan
Antonucci, 5 sept. 1833.

Soetecouw aan Antonucci, 30 sept. 1833,
1 sept. 1834, 26 sept. 1834, 10 sept. 1835.

Chedeville aan Antonucci, 26 sept. 1834.

Noten bij hoofdstuk III.

86. Over Vervoort:

A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
23 mei 1834, 7 aug. 1834.

A.B.B. III, 32, Sas van Gent, Vervoort aan Antonucci,
13 juni 1834, 21 juli 1834, 8 sept. 1834,
23 sept. 1834, 21 maart 1835.

Fruytier, p. 141.

87. Art, Kerkelijke structuur, p. 100-107.

de Bertier de Sauvigny, p. 201-203.

88. Typering van de post-Tridentijnse pastoraal:

Alberigo, p. 83-86.

Art, zie vorige noot.

Delumeau, 1e deel, hoofdstuk I en II, 3e deel, hoofdstuk II.

Jedin, Das Leitbild.

89. Art, Kerkelijke structuur, p. 100-130.

90. A.B.B. III, 31, Hontenisse, van Dam aan Antonucci,
29 juli 1840.

91. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 23 sept. 1834.

92. A.B.B. t.a.p. Van Hecke aan Antonucci, 7 aug. 1834.

93. A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, Hoek aan Antonucci,
19 febr. 1836,

zie ook noot 74 van dit hoofdstuk.

94. A.B.B. III, 32, St. Jansteen, Mertens aan Antonucci,
24 maart 1837.

95. Genoemde karakteristieken van de parochianen van Vlissingen zijn genomen uit de volgende brieven:

A.B.B. III, 148, Vlissingen, Beguinet aan Antonucci,
5 okt. 1834, 21 mei 1835, 1 juli 1840,
van Dam aan van Hooydonk, 13 juli 1841.

96. A.B.B. III, 148, Vlissingen, Beguinet aan Antonucci,
1 juli 1840. Beguinet haalt hier
pastoor Rommel aan.

97. A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, burg. v. Zuiddorpe aan Antonucci,
8 jan. 1838.

98. Dens, VII, p. 62.

99. Dens, V, p. 193-195.

van Hooydonk, J, "Onderrigt over de bediening van het
H. Sacrament des Doopsel, Breda,
1834, p. 19-22.

Noten bij hoofdstuk III.

Art, Herders en parochianen, p. 35, Hier wordt de compendiosa instructio, geschreven door J. Ost en uitgegeven te Gent in 1847, becommentarieerd.

100. A.B.B. III, 31, Hontenisse, De Maeyer aan Antonucci,
12 okt. 1832.
101. A.B.B. t.a.p. Chedeville aan Antonucci, 18 dec. 1832.
102. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 3 jan. 1833.
103. A.B.B. III, Hontenisse, De Maeyer aan Antonucci, 6 aug. 1833.
104. A.B.B. t.a.p. De Maeyer aan Antonucci, 17 sept. 1833.
105. A.B.B. t.a.p. De Maeyer aan Antonucci, 29 nov. 1833
106. A.B.B. t.a.p.
107. A.R.A. R.K. Eredienst, 1183, dos. 126 b, Van Vredenburg
aan De Pelichy, 16 jan. 1834.
108. A.B.B. III, 31, Hontenisse, De Maeyer aan Antonucci,
23 april 1834.
109. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 19 april 1834.
110. A.B.B. III, 31, Hontenisse, Chedeville aan Antonucci,
5 april 1834.
111. A.B.B. t.a.p. De Maeyer aan Antonucci, 22 nov. 1836.
112. Dens, V, p. 214, 215, VI, p. 350-352.
Pauwels, lijst casus reserv. tussen p. 76 en 77.
113. A.B.B. III, 30, Eede, Alders aan Antonucci, 8 jan. 1834.
114. A.B.B., III, 32, Westdorpe, Janssen aan Antonucci, 30 april 1839.
115. A.B.B. III, 30, IJzendijke, Vos aan Antonucci, 30 okt. 1840
met ingesloten brief van W. Was aan Antonucci,
30 okt. 1840.
- Marinus Was, predikant te IJzendijke van
1834-1841. Z.
- Cornelis, IJzendijke oud en nieuw, p. 235.
116. A.B.B. t.a.p. Antonucci aan Vos, z.d. minuut.
117. A.B.B. III, 32, St. Jansteen, Molenschot aan Antonucci,
8 juli 1833.
118. A.B.B. III, 32, Philippine, Sybertz aan Antonucci,
5 aug. 1835.
119. A.B.B. III, 31, Hontenisse, De Maeyer aan Antonucci,
4 aug. 1833.

Noten bij hoofdstuk III.

120. De Godsdienstvriend, 27, (1831) p. 148.
121. Dens, V, p. 260, 261.
122. Adriaanse, p. 55
123. B.A.G. inv. nr. XX D 46, Relatio, Van de Velde aan
de paus, (1833), klad.
Van de Velde bezocht in 1830 een groot deel
van Zeeuws-Vlaanderen en diende er het vormsel toe.
A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
23 mei 1838.
124. A.B.B. t.a.p. Antonucci aan Van Hecke, 11 mei 1837,
10 mei 1838, minuten.
125. A.B.B. t.a.p. Antonucci aan Van Hecke, 11 mei 1837,
minuut.
Van Hecke aan Antonucci, 23 mei 1838,
5 juli 1838.
126. A.B.B. t.a.p. Antonucci aan Van Hecke, 8 april 1839,
Van Hecke aan Antonucci, 6 mei 1839,
27 juni 1839.
Zwijzen aan Antonucci, 13 juni 1839.
127. Catechismus ofte Christelyke leering, p. 37-39.
Dens, V, p. 376: Eucharistia quatenus est sacramentum ...
quatenus est sacrificium.
128. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
27 aug. 1838.
Antonucci aan Alders, 8 sept. 1838,
Alders aan Antonucci, 23 april 1839.
129. A.B.B. III, 32, Westdorpe, Janssen aan Antonucci,
13 mei 1840.
Antonucci aan Janssen, 20 mei 1840, minuut.
130. A.B.B. III, 31, Hoofdplaat, van de Poll en enkele leden
kerkfabriek aan Antonucci, 30 okt. 1836.
131. A.B.B. III, 32, Philippine, Soetecouw aan Antonucci,
27 juni 1838.
132. Verlof om te bineren werd gegeven in de parochies:
Boschkapelle, Graauw, Koewacht, Lamzwaarde, Ossenisse,
Philippine, St. Jansteen, Stoppeldijk, Westdorpe,
Zuiddorpe.
133. A.B.B. I, 236, Eede, 16 nov. 1840.

Noten bij hoofdstuk III.

134. De Godsdienstvriend, 40, (1838), p. 147-150, Lam-
zwaarde., 42, (1839), p. 95-98, Graauw.
135. De Godsdienstvriend, 38, (1837), p. 7, e.v.,
45, (1840), p. 54, e.v..
136. Dens, V, p. 336, Het pastorale Mechliniense schreef de
leeftijd van 10-14 jaar voer.
137. A.B.B. III, 32, St. Jansteen, Mertens aan Antonucci,
27 maart 1837.
A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, Hoek aan Antonucci, 16 juli 1834.
138. A.B.B. I, 296, Sluis, Krüger aan van Hooydonk, 6 mei 1842.
Catechismus ofte Christelyke leering, Onderwyzinge tot
de eerste COMMUNIE, 11 p.
139. Dens, V, p. 361.
140. zie noot 131. De afwezigheid van de pastoor viel juist
in de Paastijd. (Philippine).
zie noot 95, (Vlissingen).
141. Dens, VI, p. 350-352.
142. de Ram, p. 193, 194.
Pauwels, lijst casus reservati in de bisdommen van de
Mechelse kerkprovincie, tussen p. 76 en 77.
143. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 28 sept. 1834.
A.B.B. III, 32, Stoppeldijk, Soetecouw aan Antonucci,
1 sept. 1834.
Chedeville aan Antonucci, 1 okt. 1834
zie verder noot 85.
144. Over Janssen en zijn biechtpractijk:
A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
4 aug. 1840, 11 sept. 1840,
Antonucci aan Van Hecke, 8 aug. 1840.
A.B.B. III, 32, Westdorpe, Antonucci aan Janssen,
8 aug. 1840: ... "nullo modo permittere
valeo, ut simili mode sese gerere pergas
cum detrimento animarum quas Dominus Noster
Jesus Christus suo pretioso Sanguine
redemit", 14 sept. 1840, minuten.
Antonucci aan Van Hecke, 19 aug. 1840,
minuut.

Noten bij hoofdstuk III.

144. A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, Hoek aan Antonucci,
21 mei 1833,
Syberts aan Antonucci, 22 juli 1840,
Antonucci aan Sybertz, 8 aug. 1840, minuut.
145. A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, burg. en kerkbestuur aan
Antonucci, 10 maart 1836.
146. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
16 april 1833,
7 aug. 1834.
147. A.B.B. III, 31, Hengstdijk, Smulders aan Antonucci,
6 jan. 1837, wil die gewoonte van
voorganger van Dam invoeren.
A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, Hoek aan Antonucci,
3e zondag v.d. vasten, 1835.
148. A.R.A. R.K. Eredienst, 1186, dos. 163.
Kol. Knoll aan burg. van Hulst, 28 jan. 1838,
29 jan. 1838.
Kol. Knoll aan commandeur van de troepen in het
5e district, 29 jan. 1838.
Opperbevelhebber van Zeeland aan dir. gen.
van Oorlog, 13 febr. 1838.
Dir. gen. van Oorlog aan de koning, 17 febr. 1838,
afschriften,
Van Vredenburg aan De Pelichy, 1 maart 1838,
De Pelichy aan Antonucci, 2 maart 1838, afschrift.
Antonucci aan De Pelichy, 30 april 1838,
De Pelichy aan de koning, 15 juni 1838, afschrift.
A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 2 april 1838.
149. Dens, VII, p. 92-111, over sponsalia.
150. Onder meer:
A.B.B.-31, Koewacht, Westerlinck aan Antonucci,
21 dec. 1833,
28 dec. 1839,
Antonucci aan Westerlinck, 2 jan. 1840, minuut.
A.B.B. III, 32, St. Jansteen, 7 jan. 1837 (exh.)
Antonucci aan Mertens, 8 jan. 1837.
151. Bepaald in decreet Tametsi, sess. XXIV, Denzinger, 990.
152. Onder meer:
A.B.B. III, 32, Oostburg, De Houck aan Antonucci,
6 febr. 1835,
Chedeville aan Antonucci, 14 febr. 1835.

Noten bij hoofdstuk III.

153. Over deze kwestie:

A.B.B. 31, Hontenisse, De Maeyer aan Antonucci, 23 jan. 1835,
van Dam aan Antonucci, 6 nov. 1840,
Antonucci aan van Dam, 12 nov. 1840,
minuut.

A.B.B. 31, Hoofdplaat, van de Poll aan Antonucci,
2 dec. 1833,
3 dec. 1833.

A.B.B. 32, Oostburg, De Houck aan Antonucci, 5 juli 1833,

A.B.B. 32, Zuiddorpe, Hoek aan Antonucci, 30 sept. 1834.

154. Dens, VI, p. 300-375. VII, p. 241-244, 251-257.

155. Onder meer:

A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 4 okt. 1834,

A.B.B. III, 31, Hoofdplaat, van de Poll aan Antonucci,
2 mei 1838,
17 aug. 1838

Antonucci aan van de Poll, 5 mei 1838,
23 aug. 1838.

A.B.B. III, 32, St. Jansteen, Mertens aan Antonucci,
27 sept. 1839.

156. Dens, VII, p. 257, 258.

157. A.B.B. III, 32, Sas van Gent, Nyenhuis aan Antonucci,
2 maart 1836, 14 juni 1836, 24 sept. 1836,
10 sept. 1837.

Antonucci aan Nyenhuis, 20 sept. 1837, minuut.
de Wildt aan Antonucci, 5 juni 1839.

A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, Hoek aan Antonucci, 5 juni 1834,
Chedeville aan Antonucci, 16 juni 1834 (exh.)

158. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
19 april 1834.

159. t.a.p. Van Hecke aan Antonucci, 27 mei 1835.

160. t.a.p.

161. van Leeuwen, p. 5, 17.

Polman, Het kath. Nederl. II, p. 63-65.

162. A.B.B. III, 31, Hontenisse, Chedeville aan Antonucci,
21 mei 1835 (exh.)

A.B.B. III, 32, Oostburg, Chedeville aan Antonucci,
17 febr. 1835.

Noten bij hoofdstuk III.

163. A.R.A. R.K. Eredienst, 1183, dos. 126b.,
Kerkeraad Hont. aan van Vredenburg, 6 aug. 1833,
burg. Hont. aan van Vredenburg, 9 sept. 1833,
afschriften,
Van Vredenburg aan De Pelichy, 25 febr. 1834,
Antonucci aan De Pelichy, 2 mei 1834.
164. A.B.B. III, 32, Sas van Gent, Nyenhuis aan Antonucci,
30 jan. 1839,
Antonucci aan Nyenhuis, 9 febr. 1839,
minuut.
165. A.B.B. III, 32, Oostburg, Chedeville aan De Houck,
17 febr. 1835.
166. Onder meer:
A.B.B. III, 31, Hengstdijk, Smulders aan Antonucci,
17 april 1839,
A.B.B. III, 31, Koewacht, Westerlinck aan Antonucci,
14 juli 1838,
Antonucci aan Westerlinck, 8 sept. 1838,
minuut.
167. Broeckaert, p. 22
168. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 18 nov. 1837.
169. t.a.p. Van Hecke aan Antonucci, 11 april 1833, 7 aug. 1834.
170. A.R.A. R.K. Eredienst, 1181, dos. 84.
171. A.B.B. III, 32, IJzendijke, Carpreau aan Antonucci,
1 maart 1837.
t.a.p. Luit. Radius aan Antonucci, april 1837.
172. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
19 juni 1837.
173. Art, Kerkelijke structuur, p. 249.
174. De Godsdienstvriend, 35, (1835), p. 118, 119.
175. Art, a.w.p. 250.
Vóór 1830 waren er in dit dekenaat 15 scholen en 1648
leerlingen: B.A.G. acta ep. X, fol. 240.
176. de Bertier de Sauvigny, p. 202.
177. Art, a.w.p. 199, 200.
178. Rogier, Kath. Herl. p. 212, 213.
179. Dens, VI, p. 482-488.
180. P.A. Graauw en Langendam, Herderlijke brief van
Antonucci, d.d. 29 dec. 1832.

Noten bij hoofdstuk III.

181. t.a.p. herderlijke brief d.d. 10 oktober 1839.
182. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
5 nov. 1839.
183. A.B.B. III, 32, St. Jansteen, Mertens aan Antonucci,
18 nov. 1839.
Eerder had Mertens gevraagd of ook Belgen de aflaat
konden verdienen. Antonucci besliste op 4 nov. 1839
negatief.
184. P.A. Hulst, inv. nr. 187. 1775, Levende rozenkrans, nr. 192,
1808, St. Eloy.
Adriaanse, p. 41, In Lamzwaarde Allerh. sacrament, 1752,
p. 52, eeuwigd. aanbidding, 1782.
185. Art, Kerkelijke structuur, p. 243.
186. A.B.B. III, 32, Oostburg, De Houck aan Antonucci,
16 april 1835.
187. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
19 maart 1839.
Antonucci aan Van Hecke, 11 april 1839.
P.A. Hulst, inv. nr. 199 oprichtingsakte broederschap
H. Hart van Jezus, 21 mei 1839.
A.B.B. III, 32, St. Jansteen, Molenschot aan Antonucci,
1 juni 1833.
A.B.B. III, 32, Westdorpe, Janssen aan Antonucci,
13 aug. 1840.
188. Acta et Statuta, p. 245-259.
189. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci, 10 dec. 1834.
A.B.B. III, 30, Graauw, Hoebers aan Antonucci, 13 nov. 1834.
A.B.B. III, 32, St. Jansteen, Molenschot aan Antonucci,
5 nov. 1832.
A.B.B. III, 30, Boschkapelle, Cansse aan Antonucci,
11 maart 1833.
190. A.B.B. I, 296, Sluis, Krüger aan van Hooydonk, 5 juli 1842.
191. A.B.B. III, 32, St. Jansteen, Mertens aan Antonucci,
19 maart 1840.
192. Enige geschiedkundige aantekeningen over de kruisweg, in:
Franciscaansch leven, 18 (1935), p. 374-381.
Heeren, p. 19.
193. Het Kath. Nederland, I, p. 148.
194. A.B.B. I, 261, IJzendijke, mgr. Fallot de Beaumont ver-
leent verlof tot oprichting kruisweg,
5 april 1806.

Noten bij hoofdstuk III.

195. A.B.B. III, 30, Aardenburg, Zwijsen aan Antonucci,
25 maart 1840.
196. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
27 aug. 1838.
197. A.B.B. t.a.p. Antonucci aan Van Hecke, 11 april 1839,
minuut.
198. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
17 aug. 1838,
A.B.B. III, 31, Hengstdijk, Smulders aan Antonucci,
17 april 1839.
A.B.B. III, 32, Westdorpe, Janssen aan Antonucci,
29 aug. 1839.
A.B.B. III, 32, Ossenissee, Nyenhuis aan Antonucci,
11 maart 1840.
199. Pauwels, p. 520.
200. Pauwels, p. 282-296, 475-525,
p. 481, "Labaismus est lascivum et impudens, rurale
conventiculum, juvenum et puellarum in
popinis ut aliis locis, ad saltandum, biben-
dum, ridendum, garriendum aut similes ineptias,
levitates, quocumque vernaculo nomine appelle-
tur".
201. A.^B.B. III, 30, Graauw, Hoebens aan Antonucci,
26 juli 1838,
Antonucci aan Hoebens, 1 aug. 1838,
minuut.
202. A.B.B. III, 32, Westdorpe, Janssen aan Antonucci,
13 aug. 1840.
203. A.B.B. III, 31, Hulst, Van Hecke aan Antonucci,
25 aug. 1840" ... verum est quod veri
pastoris animo durissimum foret quod anima istius
tabernarii deberet in tali statu ire domum
aeternitatis, sed non debet, nam"
204. A.B.B. I, 257, Hulst, Van Hecke aan van Hooydonk,
8 jan. 1844.
De overige priesters uit het 5e district in hun ant-
woord aan van Hooydonk:
A.B.B. t.a.p. Mertens, 29 maart 1843,
Smulders, 27 dec. 1843,

Noten bij hoofdstuk III.

204. Zaad (Stoppeldijk) 28 dec. 1843,
Nyenhuis, 28 dec. 1843.
Arts, Lamzwaarde, 31 dec. 1843,
Sybertz dec. 1843,
past. Hengstdijk, 31 dec. 1844,
Westerlinck, z.d.
Hoebens, z.d.
205. A.B.B. I, 253, Hoofdplaat, van de Poll aan van Hooy-
donk, 2 juni 1841.
206. t.a.p.
207. A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, Hoek aan Antonucci,
19 febr. 1836.
208. zie noot 73 van dit hoofdstuk.
209. Dens, VII, p. 264, 369.
210. Dens, VII, p. 188.
211. A.B.B. III, 31, Hontenisse, adviezen Chedeville,
4 okt. 1834,
16 febr. 1835.
A.B.B. III, 32, Oostburg, advies Chedeville, 14 febr. 1835.
A.B.B. III, 32, Zuiddorpe, advies Chedeville, 12 mei 1834.
212. A.B.B. III, 31, Hengstdijk, Thielings aan Antonucci,
22 dec. 1834,
Smulders aan Antonucci, 30 dec. 1838,
16 jan. 1840.
A.B.B. III, 31, Hontenisse, Smulders aan Antonucci,
5 juni 1836.
A.B.B. III, 31, Hoofdplaat, van de Poll aan Antonucci,
4 nov. 1832.
213. A.B.B. III, 31, Koewacht, Vos aan Antonucci, 20 febr. 1839.
A.B.B. III, 32, St. Jansteen, Molenschot aan Antonucci,
5 nov. 1832
A.B.B. III, 32, Westdorpe, Haerings aan Antonucci,
27 sept. 1833,
214. A.B.B. III, 32, Westdorpe, Haerings aan Antonucci,
27 sept. 1833,
Janssen aan Antonucci, 22 mei 1836.

Noten bij hoofdstuk IV. en de bijlagen.

1. Munier, De reorganisatie van het zuidelijk gedeelte, p. 137.
2. A.R.A. R.K. Eredienst, 1187, dos. 185.
Van Liedekerke aan Verstolk van Soelen, 25 dec. 1840.
3. A.R.A. t.ap. De Pelichy aan Verstolk van Soelen,
3 juli 1839,
4 juli 1840.
4. A.R.A. t.a.p. Van Liedekerke aan Verstolk van Soelen,
25 dec. 1840.
5. B.A.G. acta ep. X, fol. 246, Delebecque aan Antonucci,
14 sept. 1840.
6. B.A.G. t.a.p.
7. B.A.G. inv. nr. XXI b 76 bis, Frasoni aan Delebecque,
24 dec. 1840.
8. B.A.G. acta ep. XI, fol. 260.
9. A.R.A. t.a.p. De Pelichy aan Verstolk van Soelen,
26 febr. 1841.
10. Collectio ep., p. 282-285.
11. Handboekje, 6, (1851), p. 259-261.
12. A.R.A. t.a.p. De Pelichy aan Verstolk van Soelen,
2 april 1841.
13. A.B.B. I, 2, Delebecque aan Antonucci, 17 april 1841.
14. Collectio, ep., p. 287-289.
15. A.B.B. I, 2 Antonucci aan van Hooydonk, 26 april 1841.
B.A.G. inv. nr. XXIb 91³ van Hooydonk aan Delebecque,
12 april 1841.
16. B.A.G. t.a.p.
17. Collectio, ep. p. 5, 6.
van de Sande-Meys, p. 253-256.
18. Collectio ep. p. 286, 287.
19. Een reisverslag door van Hooydonk van deze reis:
A.B.B. I, 2.
20. Fruytier, p. 164.
21. A.B.B. III, 31, Hulst, Antonucci aan Van Hecke,
26 april 1841, minuut.

Noten bij hoofdstuk IV en de bijlagen.

22. Schreuder, p. 263.

23. Adriaanse, p. 88-105.

Everaard, p. 159.

Fruytier, p. 156-169.

24. A.B.B. III, 31, Hulst, bijlage bij de brief Van Hecke aan
Antonucci, 21 aug. 1835.

25. de Kok, Nederland op de breuklijn, p. 350-362.

26. Gegevens overgenomen uit:

A.R.A. R.K. Eredienst.

A.B.B. III, 29 - 32.

P.A. Hulst, dekenaal archief.

A.A.U.

B.G.B.H.

